

ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

III ՏՈՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱ.ԳԻՐ

№. 3

Մ Ա Ր Տ

1903

ԹԻՖԼԻՍ

Արագածիայ Մե. Մարտիրոսեանցի

Պաշկանեան փողոց № 12.

1903

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

	Երև.
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, Վեյ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆՍՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ա. Խաճակեանի և Դ. Դեմիրճեանի	25
3. ԱՐՇԱՆՈՒՄԻՆ, Վեյ յունաց կեանքից, Ե. Բենսոնի, թարգ. Յ. Արաքաճեանի	27
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	92
5. ՄԻՍՍԻՕՆԱՐՆԵՐԸ ԹԱՐԻԶՈՒՄ, Ե. Փ.	104
6. ԳԱՆԳԱՏ, Էսիւզ Նիկ. Աւետեանի	107
7. ՀԵՇԵՇԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉԸ, Կրիսիկ. Էս. Ալ. Ռուբէնի	112
8. ՇՎԷՅՅԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբաթ-Հարունի	137
9. ԱԼԲԱՆԻՍՅՈՒՄ, ճանապ. Ժօրժ-Գօլիսի, թարգ. Ա.	147
10. ՌՈՒՍԱՅ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, յօդ. Ե. Փրանգեանի	164
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Ա. Զօղանեան՝ «Նահապետ Քուչակի զիւանք», Լ.— 2) Հ. Երեմեան, «Տուրկին».— 3) Մ. Մարիկեանց, «Մարտի ալքոմը».— 4) Գ. Ե. «Անդորժ կանայք», Աշխէն.— 5) Յար. Թումանեան, «Հազարանքերու».— 6) «Ախուրեան», օրացոյց.— 7) Է. Թեոփ, «Վարժապետը».— 8) Լ. Տօլստոյ, «Աստծուն, Թէ Մամոնային».— 9) Dr. Antonius, «Վարդապետ», Թարգմ. Մ. Բ.— 8. Ե. 10) „Памятная книжка“ Эрив. губ. на 1902 г. Ա.—ԴՕ.	172
12. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	188
13. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Նաւարդիւնադործների XVII-րդ համաժողովը Բաղում, Յովհ. Կարապետեանի	189
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Բարձրագոյն հրովարտակ.— Կառավարչական Անատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը.— Հոգաբարութիւն զիւղատնտեսական կարիքների և զիւղական դասակարգի մասին.— «Տեղային առանձնաշատկութիւններ».— Ա. Սահակեանի ղեկուցումը՝ Անդրբկովկասում զեմստլային հիմնարկութիւններ մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին.— Գիւղական դասակարգի դրութիւնը մեզանում.— Տեղական մամուլի դերը բարեփոխումների հարցում.— Մի իրողութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց „Бакы“ թերթը.— Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցու կալուածների դրժի քննութիւնը.—	

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՓԵՂԱՓԵԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 3

Մ Ա Ր Տ

1903

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Արագատիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի

Գուշկինեան փողոց № 12.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28 марта 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

	Երբ
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վէպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ա. Իսահակեանի և Դ. Դեմիրճեանի	25
3. ԱՐՇԱՂՈՒՍԻՆ, վէպ յունաց կեանքից, Ե. Բենսոնի, թարգ. Յ. Արարաջեանի	27
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	92
5. ՄԻՍՍԻՕՆԱՐՆԵՐԸ ԹԱԻՐԻՉՈՒՄ, Ե. Փ.	104
6. ԳԱՆԳԱՏ, էպիկ Նիկ. Աւետեանի	107
7. ՀԵՇԵԾԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉԸ, կրիտիկ. էպ. Ալ. Ռուբէնի	112
8. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբաթ-Հարունի	137
9. ԱԼԲԱՆԻԱՅՈՒՄ, ճանապ. Ժօրժ-Գօլիսի, թարգ. Ա.	147
10. ՌՈՒՍԱՅ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, յօդ. Ե. Փրանգեանի	164
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.— 1) Ա. Զօպանեան՝ «Նահապետ Քուշակի դիւանը», Լ.— 2) Հ. Երեմեան, «Տուրկին».— 3) Մ. Մարիկեանց, «Մարօի արժօք».— 4) Գ. Ե. «Անգործ կանայք», Աշխէն.— 5) Յար. Թումանեան, «Հաղաբանբլուր».— 6) «Ախուրեան», օրացոյց.— 7) Է. Թուրի, «Վարժապետը».— 8) Լ. Տօլստոյ, «Աստճնն, թէ Մամոնային».— 9) Dr. Antonius, «Վարդապետ», թարգմ. Մ. Բ.— 8. Ե. 10) „Памятная книжка“ Эрив. губ. на 1902 г. Ա.—ԴՕ.	172
12. ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ	188
13. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Նաւարդիւնագործների XVII-րդ համաժողովը բազում, Յով. Կարապետեանի.	189
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Բարձրագոյն հրովարտակ.— Կառավարչական Սենատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը.— Հոգատարութիւն գիւղատնտեսական կարիքների եւ գիւղական դատակարարի մասին.— «Տեղային առանձնաշատկութիւններ».— Ա. Սահակեանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում զեմստային հիմնարկութիւններ մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին.— Գիւղական դատակարարի դրութիւնը մեզանում.— Տեղական մամուլի դերը բարենորոգումների հարցում.— Մի իրողութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց „Баку“ թերթը.— Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցու կալուածների վործի քննութիւնը.—	

Գօղթի յուշարձանի քայումը թիֆլիսում. — Դ Սուխոփո-
կօքըլին. — Դ Ե. Մարկով. — Դ Գ. Բաբլէ. — Սեւ-ծովեան
երկամեղու ուղղութիւնը. — Վրաց դրամատիկական ըն-
կերութեան մրցանակը. — „КАВКАЗЪ“ լրագրի պաշ-
տօնական հաղորդագրութիւնները. — „Аргонавты“ — ի
դադարումը. — Խուզողեանի կտակած գումարով ապաս-
տարան. Լ. Ս.

193

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Ազրաբային բեֆօրմներ իրան-
դիայում. — Աշխատանքի ներկայացուցիչ կուսակցութեան
մի յաղթանակը պարլամենտական ընտրութիւններում. —
Աւստրօ-Ունգարական համաձայնութիւնը. — „Прав.
Вѣстн.“ հաղորդագրութիւնները Մակեդոնիայում եւ
Ալբանիայում պատահած զ'արքերի մասին. — Մինս-
տրական կրիզիս Բուլղարիայում — Բ. Սարաֆովի պա-
տասխանը „Zeit“ թերթի խմբագրութեան. — „Daily
Chronicle“ Միացեալ-հասանդների գիմումի մասին. —
Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսը Աղանայում. — Բողո-
քական կօլլէժ Տարսօնում. — Լուսաւորչական լեհացի-
ներ. — Հայկական ցուցահանդէսը Բերլինում. Լ. Ս.

208

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 221

17. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 227

18. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, Ա. Ըօլլէսի՝ Հրաչալի դար, Թարգմ.
Ստ. Լիսիցեանի. 33—64

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից զրել պարզ,
մանաւանդ թւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի
երեսի վրայ:

2. 2' ընդունուած յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս,
իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռա-
դիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փո-
փոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուշէի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան
տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան ան-
հրաժեշտ է կցել տեղական պոստային զրտսենեակի հաւաստագիրը (удостовер-
ение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած գանդատուորին:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

IX

Այն օրն ամբողջ Գապէն ու Ասօն մի հատ բառ չը փոխանակեցին իրար հետ. Գապէն ջրաղացի թմբի վրայ մնաց, իսկ Ասօն ջրաղացի յետևում ուռիների տակ թափառում էր։ Օտարական ուխտաւորների խօսակցութիւնը նրա ամբողջ էութիւնը ցնցել, տակն ու վրայ էր արել, ճակատագիր, կեանք, մահ, ուխտ, սուրբ այլևս մի վայրկեան նրա գլխից չէին հեռանում։ Եւ առաջին անգամ ամիսներից յետոյ այդ բոլորի հետ նաև իր սեփական կեանքը բոլոր մանրամասնութեամբ գալիս անցընում էր իր աչքի առաջից։ Ասօն փորձուում էր այդ կեանքի մութ խորշերը և զարմանում էր, որ այդ ինքնաքննութիւնը միայն այժմ է կատարում։ Ինչքան մութ բան կար, որ հարկաւոր էր պարզել։

Կեանքը մահից էլ զանազանել չի լինում, մտածում էր Ասօն. — և ճշմարիտ, կենդանի եմ ես, թէ՛ մեռած. ախր կենդանութիւնը մի բանի նման պիտի լինի, մի բանի հարկաւոր պիտի գայ, ես ունիմ եմ հարկաւոր, սա ինչ կեանք է, ինչո՞ւ եմ թափառում դաշտերում, ինչ ունիմ այս ջրաղացում, ինչո՞ւ չեմ աշխատում այլևս, ինչ պատահեց ինձ հետ, ո՞ր չար սատանան մտաւ ինձ...

*) Տէս Մուրճ № 2.

Սառան, Շիրինենց Սառան գեղեցիկ է, չառ գեղեցիկ, բայց ինձ ի՞նչ, նա այնուամենայնիւ Շիրինենց հարսն է, խաչ ու աւետարանով պատկուած, չէ՞ որ շատ-շատերը գեղեցիկ ձի, եղներ սենին, ում ինչ, ոմ կը տայ արի-չին այդ բոլորը։ Եւ Շողերը, խեղճ աղջիկ, երկու անգամ սե... չէ, մեղք է, գէշ բան է, գեղեցիկին եմ սիրում, միշտ գեղեցիկը փնդւեցի, և այժմ ի՞նչ եմ անում, Տէր Աստուած, գէշ բան եմ գործում, մեղք եմ անում, մեռելի ստուերի պէս թափառում եմ, սար ու ձոր ման եմ ածում իմ ձանձրալի, անպէտք գոյութիւնը։ Ի՞նչ տեսեմ, ի՞նչ, որ ջուրն ընկնեմ, երբ սիրում եմ. օ, անիծուած սիրտ, ոմ դրեց քո մէջ այդ անիրաւ բոցը, որ այրում, վռթովթում է ինձ, սիրտ, սիրտ, մոխիր դառնաս դու։ Ո՞ւր գնալ, ի՞նչ անել, ի՞նչպէս աղատուել այս բոցերից. ծովը նետուեմ, Մրրկի սրբի սոքից վա՞ր դուրս եմ, թէ... Նա յիշեց մօրը, խեղճ կին... որքան տանջուեց, այսքան դարդ միայն մի կնոջ սրտին, միայն նրա համար, որ նա մայր է, քնքոյշ, սիրող, բարի մայր. քիչ կան դարդատներ, քիչ կան լացողներ. «Երեխան դաշտում լալիս է, բուերը կտուրներին վաւովու են կանչում, մեռելները գերեզմաններից դուրս են սողում», այսքանը բաւական չէ։ Նա, այն խեղճ պատան ինչո՞ւ լայ, գէշ բան է, գէշ բան. սիրտ, սիրտ, մոխիր դառնաս դու։

Ասոն նստեց, գլուխը ձեռների մէջ առաւ և դառն-դառն հեկեկաց. նա լալիս էր երկար-երկար, արցունքները թափւում էին, հեծկլտանքը բարձրանում, ապամի վայրկեան խաղաղւում, լռում էր, յետոյ նորէն կուրծքը քանդւում էր, հեկեկոցը սաստկանում, և արցունքները հոսում էին։ Նրա յաղթ թիկունքը, նրա առնացի ուսերը ցնցւում էին խորին հեծկլտանքների հետ, և նա ձեռներով տրորում էր կուրծքը՝ կարծես ներսի կրակը մարելու համար։

«Վաւովու, վաւովու, վաւովու... վերստին լսուեց բուի չարագուշակ վայրնը. Ասոն ախմայ ցնցուեց, նա

յիշեց ուխտաւորի խօսքերը՝ «բուերը վու-վու են ա-
նում կտուրների վրայ, մենք գնում ենք սրբերին հար-
ցընելու, կենդանի ենք, թէ՛ մեռած»։ Եւ գնացին, դը-
նացին, միմնջում էին նրա շրթունքները, ախ, հազար ե-
րանի ձեզ, որ կարող էք գնալ, որ հաւատում էք և
այն այնպէս խորը, որ մահ աչք առած, անցնում էք հա-
րամիների, մարգաստանների միջով, փաթաթուել էք ձեր
հաւատին և գնում էք... ես ուր գնամ, ո՞ր սրբի ստեղծ,
և ո՞րը կարող է ինձ մի ճաշ տնել, երբ ինքս հաստատ
գիտեմ, որ մեռած եմ, մեռած... Երեխան դաշտում
լալիս է, ես մեռած եմ։ Բուերը վու-վու են անում, ես
մեռած եմ։ Դեռ չենք գիշերները մոնչում են, ես մե-
ռած եմ, սրանք բոլորը իմ թաղման երգն են տաում,
լալիս են, որ ես մեռած եմ։ Ապա նա յիշեց Գոպէի
սարսափելի պատմութիւնը, յիշեց այն աղջկայ գիտիլը,
նա մի փոքր մնաց մտածման մէջ, Գոպէի հօր և իր հօր
վարմունքի մէջ նա նմանութիւն գտաւ, այն տարբերու-
թեամբ միայն, որ նրա հայրը կենդանութեան ժամա-
նակ է որդուն դժբաղդացրել, իսկ իր հայրը մահից յե-
տոյ, չէ՞ որ ինքը հօր վերջին կամքը կատարեց. սիրտը
հօր ուխտ հարցնել կարող էր, ինչո՞ւ յիմարացաւ, ինչո՞ւ
արեց այդ. նրան ասացին, ճ, ամենքը, ամենքը, որ հօր
վերջին կամքը չի կատարողը իր ամբողջ կեանքում ինչ
դորժ բռնի, խէր տանել չի կարող, և նա դորժեց սք-
խալը։ Տէր Աստուած, բայց միթէ այդ յանցանքն այն-
քան ծանր է, որ ամեն բան այնպէս վերջանայ, ինչպէս
Գոպէի հետ, մտածում էր նա սարսափով. — միթէ Շողերն
էլ... Նա ձեռքով մի անհանգիստ շարժում արեց՝ ասես
անախորժ միտքը հեռացնելու համար ու լռեց, սարի
կանգնեց։ Ուռիներն օրօրում էին նրա դիւի վրայ, հա-
տաւ դեղնած տերեւները մի վայրկեան դողդողում, փու-
վում էին օդի մէջ, ապա վայր էին ընկնում ու ծած-
կում ճանապարհը. Ասոն հանդարտութեամբ ու վշտով
քայլում էր այդ տերեւների վրայ և մտածում էր սե բա-
ներ։ Այժմ նա յիշեց այն զոյգ տերեւները, որ մի օր նա

իր և Շողերի բազմը որոշելու համար առաւ և զցեց գետի մէջ, տերեւները պտոյտապտոյտ արին ու բաժանուեցին. նա կրկին կուացաւ, վերցրեց երկու բարակ, դեղնած տերեւներ, գցեց ջրի երեսին, նայեց, և նրանք փախան իւարից զանազան կողմեր...

Երբ նա յետ եկաւ ջրաղաց, ճաշ էր արդէն. կամացուկ ներս մտաւ և մնաց քարացած: Գապէն նստած էր պատի տակ՝ ցորենով լի մի ջուալի վրայ, աչքերը յառել էր չախչակին և անշարժացել ինչպէս մեռել: Ալիւրի ճերմակ փոշին հաստ շերտով նստել էր նրա ծեր գլխի ու միտքի վրայ, բեռնաւորել էր յօնքերն ու արտեւանունքները, իսպառ պատել էր զդեստները. երևում էր, որ նա վաղուց է այդտեղ նստած առանց մի թեթիւ շարժում անելու: Ասօն նայում էր, և նրան թւում էր, թէ իր առաջ մի խորհրդաւոր արարած է նստած, մի ոգի, որ ջրերից դուրս գալով՝ դիտում է, թէ ինչ է կատարւում իրանից վեր, այս աղմկալի ջրաղացում: Ասօն կամացուկ մօտեցաւ, ձեռքը նրա ուսին դրեց:

— Գապէ ամի, այ Գապէ ամի:

Ծերունին իր ալրոտ թերթերունքները դէպի նա դարձրեց, նայում էր և կարծես ոչինչ չէր հասկանում:

— Հիւսնդ ես:

— Ձէ, մեռած եմ, նրանք ասացին:

Ասօն մնաց մտածմունքի մէջ. իրանց երկսի հողեկան վիճակների մէջ սոսկալի նմանութիւն կար: Լուռ քաշուեց մի կողմ, նստեց քիչ հեռու և ծերունու պէս աչքերը յառեց չախչակին: Եւ քարը դառնում էր հսգառնում ալիւրը փչելով իր չորս կողմը, ջրտան մէջ, ներքեւում ջրերը վերից վար գահավիժուելով՝ փչրւում էին ոռնալով ու հեծեծալով, բուն շարունակում էր դրսում վույ-վույ անել, իսկ նրանք նստած էին ալիւրով ճերմակած, ինչպէս մարմարէ երկու արձաններ, նստած էին կարծես մի գերագոյն հսկումն կատարելու համար: Լուռ էին. ժամեր անցան:

Յանկարծ դրսում մի սայլ ճռնչաց, մի ձայն կանչում էր.

— Գսպէ ամի, այ Գսպէ ամի:

Գսպէն ցնցուեց, աչքերը թարթեց, շուրջը նայեց կարծես իմանալու համար, թէ ուր է ինքը, ինչ ձայն է լսում:

— Գսպէ ամի, ուր ես, չեմ լսում:

Ծերունին այս անգամ ոտքի կանգնեց, կամացուկ սուսջացաւ գէպի գուռը և գուրս եկաւ. Շիրինենց Պետօն էր, իր եղբօր հետ ցորեն էր բերել աղալու:

— Բարի երեկոյ. վա՛հ, տնայէն, ինչո՞ւ ձայն չես տալիս, մեռայ կանչելով, ասացի՝ մի բան է պատահել հալիօրին:

— Բարի եկար. չէ, որդի, ծերութիւնը հանաք չի անում, քարերի գուգուոցն էլ մի կողմից չէր թողնում լսեմ, ինչ անեմ, բարով դու էլ ծերանաս:

— Ծերանալու ժամանակ կ'ունենամ, Գսպէ ամի, դու այն ասա, որ էսօր ամբարն աւելիլ ենք, հաւերին էլ կուտ չը թողինք. էլած չէլածը հաւաքել, քո գուռն եմ բերել. դէ գարուն է, գիտես էլի, ցորեն չի ճարուում. նորի հօտ ենք առել, կալ ու կուտը հեռու չէ: Էս մէկ անգամին էլ մեղ եօլա տար, մինչև տեսնենք՝ Աստուած ինչ է հասցնում: Հաց շատ ունէինք էէ, տմա հարսանիքս հացի մէջքը կտրեց, դէ մի դեղ կերաւ, հաց կը դիմանայ:

Գսպէն անշարժ կանգնած՝ նայում էր, թէ ինչպէս Պետօն ջուալները ցած է բերում եղբօր հետ:

— Վա՛, ինչ ես քար կտրել մնացել, ասես ուրախ չես, որ ցորեն եմ բերել, մի մօտեցիր, տնայէն, ձեռքդ զցիր, քօմնդ արա, ջուալները ցած բերենք սայլից. հալից ընկե՛լ ես, ինչ է:

— Հա, իրաւ ասացիր, Պետօ, իսպառ հալից ընկած եմ: Ծերութիւնը, դէ ինչ ասեմ, ծերութեան տէրը մեռնի. էլ ոյժ չի մնացել, ասաց ծերունին, մօտեցաւ ջուալներին և միևնոյն ժամանակ գաղտագողի հայեացք էր

դքսում ջրաղացի գռանը: Նա անհանգիստ էր, այս վայրկեանին նրան զբաղեցնողը Պետօի և Ասօի հանդիպելն էր, որից նա ոչինչ բարի բան չէր սպասում: Ասօն յանդուգն էր ու կատաղի, այդ նա լաւ գիտէր:

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ չը կայ դիւղում, Պետօ, հարցրեց ծերունին՝ մի բան ասած լինելու համար:

—Է՛հ, ի՞նչ ասեմ, Գազէ ամի, պատասխանեց Պետօն՝ ջուղները ցած բերելով, շատ էլ լաւ բան չը կայ. երեկ գեղի երեք կողմում երեք հաւ օրը ցերեկով արլորի պէս կանչել են, սա խկի լաւ բան չէ: Անցեալ օրը աւազակները քչում էին գաշտից Յովէի եղները, ս. Կաթաղեալի ուխտաւորներ են վրայ հասել, խլել են, յետ տուել, լաւ մարդիկ են եղել, Աստուած իրանց ուխտը կատարի, բայց արի տես, որ նրանց գնդակից մէկը վիրաւորուել է, վայ թէ մեռնի, մէջտեղ մենք փրասուենք. արդէն էս քանի օրը քրդերի «բըսազ»-ի*) ձէնը մեզ հասաւ, Աստուած վերջը բարի անի:

—Հա՛, էդ լաւ չէ, որ նրանք «բըսազ» են անում:

—Էդ էլ մի կողմ մնայ, ամենից հետաքրքիրը դեռ չը գիտես, Ապրօն է եկել:

—Սուրբ Կարապետի վալանդը:

—Հա, բայց իմանաս ի՞նչ հալի, իսպառ գժուել է տնաքանդը, օյին բան է, սւսին դցել է մի երկար կըտաւ, պատանս է, ասում է, աշխարհը վերջանալու վըրայ է, ասում է, ամենքդ էլ պատանս առէք ու զերեզման փորեցէք: Ամեն շաբաթ իրիկուն գնում է գերեզմանացը ու մի տեղ փորում է փորում, ասում է՝ գերեզման եմ շինում. գիշերներն էլ մի էնպիսի բան է անում, որ ամենքին զարգանդ է բռնում, տնաքանդը

*) Քրդերը խիստ քինախնդիր ժողովուրդ են: Երբ նրանք սպանում են մէկին, սովորաբար ասում են՝ «բըսազ», որ նշանակում է՝ «սպարի». այս սպանալիքից յետոյ նրանք սովորաբար անպատճառ վրէժխնդիր են լինում, թէկուզ զէպքից յետոյ սուրբիներ անցած լինեն. ս՛հա եթէ ինչու «քրդի բըսազ» նշանակում է անխուսափելի վրէժխնդրութիւն:

կանգնում է գեղամէջը և քանի ձէն ունի՝ գոռում է՝ «գուլճւմ, գուլճւմ»... Հները սոնսում են նրա հետ, ու մի փառ բան է գուրս գալիս։ Մեր պատաններին էլ, հօ գիտես, բան է հարկաւոր, ասաւօտից իրիկուն թափուած են տիրացու Գրիգորի գուռը, էլ գիր բանալ, էլ թուղթ գրել տալ, գեղը տակն ու վրայ է եղել։

Պետօի պատմածները Գաղէն այս անգամ լսեց ծայրայեղ ուշադրութեամբ. իր ջրադացում վերջին ժամանակ կատարուած դէպքերը, բուռի կանչելը, ուխտաւորների յայտնուելը նա կապում էր գիւղում՝ պատահածների հետ։ Ծերունին մտադրաւ՝ մատներով խառնում էր իր երկար միրուքը, կարծես պատրաստուում էր մի բան ասելու, երբ նրա ուշադրութիւնը դարձաւ դէպի ջրադացի գուռը, ուր այդ վայրկենին յայտնուեց Ասօն և գիտում էր նորեկներին։

—Տօ, էնտեղ էլի մարդ ես ունեցել, շարունակեց Պետօն.— ո՞վ է... վա՛, Ասօն է, բարի իրիկուն, Ասօ, ինչ լաւ էլաւ, չը լինի թէ եկել ես հարսանիքիդ ալիւրն աղալու, էդ լաւ է, ես եկել եմ հարսանիքիս պակսեցըրածն աղալու, դու էլ հարսանիքի համար, էդ հօ միւհնայն է, բաղարջ կը թխենք, գիշերը լաւ կ'անցնի։ Այ տղա, դու սայլը քշի, դնա՛, դարձաւ նա եղբօրը, երբ բոլոր ջուարները ցած բերին ու տեղաւորեցին։

—Ձուրն առաւ է, փառը լաւ է դառնում. Գաղէ ամի, էէ, դու այն առա, նօբաթ կ'սոյ, թէ՛ չէ։

—Կայ, կայ, որդի, քեզ համար նօբաթ միշտ կը լինի։

—Հապա Ասօի ցորէնը...

—Ասօն ցորեն չի բերել, եկել էր ժամնալու՝ նօբաթ կ'սոյ, թէ՛ չէ, պահեցի մօտս էսօր, մենակ եմ էէ՛, մենակութիւնը եաման բան է, սիրտս շատ է նեղում. գիտե՛ս, որդի, քանի ծերանում եմ, էնքան մենակութիւնն ինձ տանջում է, առաջ, ջահիլ ժամանակներս էսպէս չէր, չախչակն ու քարը ինձ ընկերներ էին, հիմայ էլ չեմ կարողանում մենակ մնալ, մարդի, ընկերի,

խօսակցի կարօտ եմ քաշում, կ'ասես թէ գիշերներն է շատ են երկարացել, խաւարը շատ է խստացել, էլ լաւ չի իմ չորս կողմը:

—Ասօ, հը', ի՞նչ կ'ասես, հարսանիքդ երբ ենք ուտում, ասաց Պետօն:

Պատասխանի փոխարէն Ասօն նայեց նրան երկար-երկար: Պետօն զարմանալով նկատեց, որ այդ հայեացքը սովորական չէ, որ նրա աչքերի մէջ մի սոսկալի թու-նոտ բան կայ, արտայայտութիւնը կտտաղի է. նկատեց այդ և ինքն էլ չ'իմանալով թէ ինչու, սարսուեց, գլուխը քաշ գցեց, մինչդեռ Ասօն շարունակում էր նայել, կար-ծես ճաշակելով իր պատճառած անհանգստութեան հա-ճոյքը: Բնազդը Պետօին լաւ բան չէր ասում, բայց նա յիշեց, որ գիւղում ամենքը Ասօին գիժ են համարում, և նրա այդ սոսկալի հայեացքը փորձեց բացատրել նրա խենթութեամբ:

Լուռ էին: Գսպէն գիտում էր այդ յամր տեսարա-նը, նա զգում էր, որ իր ջրաղացում գէշ բան է պատ-րաստում, զգում էր, որ Պետօն առանց իմանալու կանգնած է մի կտտաղի թշնամու հանդէպ, երկու ե-րկտասարդները հակառակորդներ էին, մէկը գիտակցա-կան և ահաւոր իր հաղիւ զսպուած կրքով, և միւսը ան-գիտակից ու անհանգիստ ընդհանուր լուծեան տակ թագնուած խորհրդաւորութեամբ: Էլ խօսել չէր լինում: Ասօի հայեացքը ամեն բան փչացրեց: Գսպէն աւելի փորձուած էր. նա դարձաւ Պետօին:

—Հարսանիքը մի կ'ոզմ թող, Պետօ, վեր կաց, ցո-րենդ ածենք աղալու:

—Հա՛, լաւ ես ասում, պատասխանեց Պետօն՝ ուրա-խացած այս միջամտութեամբ. —խօսքով ընկայ, մոռացայ:

Նրանք վեր կացան, մի ջուալ գատարկեցին քարի վրայ կախուած տախտակէ ամանի մէջ, որի վարի փոք-րիկ անցքից ցորենն սկսեց մալուել քարի մէջ, որ գառ-նալով փշում էր չորս կողմը սպիտակ ալիւրը: Գսպէն ու Պե-տօն կանգնած նայում էին այդ տեսարանին:

—Լաւ է ազում, ասաց Պետօն:

—Հն, լաւ է ազում, վրայ բերեց Գապէն. —երկու օր առաջ սրել եմ, առաջին սուրն արդէն անցել է, քարն էլ աւազ չի տայ:

Չախչաղը չխկչխկում էր, քարը դառնում էր, ալիքը դուրս թափւում, և նրանք շարունակում էին դեռ երկար կանգնած մնալ միեւնոյն տեղում. երբ մէկ էլ յետ նայեցին, Ասօին իր տեղում չը գտան, նա դուրս էր գնացել. Գապէն անհանդիսա կերպով շուրջը նայեց. Պետօն դարձաւ նրան.

—Գապէ ամի, ի՞նչ է պատահել Մուրադի տղին, գիւղում լաւ բան չէն ասում:

—Է՛հ, որդի, ի՞նչ ասեմ, չար աչքի տէրը մեռնի, ասում են՝ աչքով են տուել:

—Հն, ասում են՝ չար աչք է. գիտե՞ս, հէնց դիչեր ցերեկ սար ու ձոր է թափառում, ձեռքը գործից պաղել է իսպառ, մեղք, մեղք ջիւանին, նշանածն էլ սեւաւորել է, մէրն էլ մեռաւ սրբերի շուքը մաշելով. էհ, Գապէ ամի, ո՞վ կարող է իմանալ Աստծու բանը, մարդու գործը որ մի անգամ ձախ դնաց, էլ ուղղել չի լինի: Մուրադի օջաղի աստղը մի անգամից Կասեա թեւքուեց, էն մէկ տղան էնպէս էլաւ, էս էլ... ի՞նչ ասեմ, մարդ բան չի հասկանում. տեսա՞ր՝ ինչպէս նայեց ինձ. մարդ վախենում է հէրօրհնածի աչքերին նայել:

—Հո, լաւ չի, լաւ չի, կրկնեց Գապէն՝ գլուխն օրօրելով. —տեսնե՞ս էլի ո՞ւր դնաց. գիտե՞ս ինչ կայ, Պետօ, նրա հարսանիքի մասին դու շատ մի խօսիր, չարանում է, երբ պսակուելու անուն ես տալիս:

—Դէ տնաչէն, ի՞նչ խմանամ, ասացի՝ ջահիլ է, մի քիչ սիրտն ուրախացնեմ:

—Գնամ տեսնեմ՝ էլի ո՞ւր դնաց, ասաց Գապէն և դուրս գալով կանչեց.

—Ասօ. Ասօ:

Չայն չը կար:

—Ասօ, ա՛յ Ասօ:

Գարձեալ ձայն չը կար:

—Էլի դնաց, մումուաց վշտացած ծերունին, ջրաղացի չորս կողմը սրտոյտ աշեց, պրպտեց: Մեր աչքերով ուշի ուշով նայեց և յուսահատ յեա եկաւ, իր տեղում նստեց:

Ասօն չը կար:

X

Ջրաղացից դուրս գալով՝ Ասօն ուռիների տակից նախ գանգաղ, ապա աւելի և աւելի արագ քայլում էր առտի երկարութեամբ: Նա կարծեա փախչում էր ջրաղացից: Պետօի գալուց առաջ իր միայնութեան խոհերը նրա հոգում մի մեղմութիւն էին առաջ բերել, որ եթէ էլի մի փոքր աճէր, կարող էր նրա համար փրկարար լինել: Ուխտաւորների խօսակցութիւնը, նրանց պատմածները բուժիչ բալզամի պէս իջան նրա սրտի վէրքերի վրայ, և մի փոքր սփոփեցին. Ասօն այնուհետեւ իր գիւղից, իր չրջապատից դուրս սկսեց աւելի հեռուն նայել, աւելի հեռուն մտածել և զգալ: Սառայի չքնաղ պատկերը եթէ նրա աչքից իսպառ չանցայտացաւ, դոնէ այնքան հեռացաւ, որ հազիւ երեւում էր մշուշի միջից, Ասօն աւելի հանգստութեամբ էր գիտում այդ միգապատ պատկերը և նոյն իսկ աշխատում էր խաղաղ դուրս վանել իր դիւից: Եւ նա ծրագրեր էր կազմում իր ապագայի մասին, երբ յանկարծ, անսպասելի կերպով ջրաղացում լոյս ընկաւ Սառայի բազդաւոր ամուսինը՝ Պետօն, և դրանով ամեն բան տակն ու վրայ եղաւ: Ասօի անգիտակից ախոյեանի այսպէս յանկարծակի յայտնուելը նրա տակաւին լաւ չը դոցուած վէրքը բաց արեց բոլոր լայնութեամբ ու խորութեամբ: Պետօն կարծեա դիտմամբ եկել էր այս մենաւոր անկիւնը Ասօի առաջը փռելու իր երջանկութիւնը, առանց գիտակցելու, որ թիթեռնիկի պէս ինքը խաղում է բոցերի հետ: Եւ արդարեւ, խանդոտութիւնն ինչպէս մի շղթայազերծ կա-

տալի զազան Ասօի մխացող հոգում զլուխ բարձրացը-
րեց, և աւերածի, չարութեան անյաղթելի տենչը նրա
սիրտը բռնեց և վարձրեց մի բորբոքուած խարոյկ։ Նա
մի անգուսպ պահանջ զգաց այդ ժամին անպատճառ մի
անսովոր բան անել, որից տուժալը Պետօն լինի, մի բան
քանդել, մի բան ջարդել, մնասել, տրորել ի հաշիւ Պե-
տօն։ Եւ նա վազում էր՝ լուռնցքները սղմած, հեալով,
աչքերը խաւարի մէջ կատաղաբար լայն բացած, փախ-
չում էր առանց իմանալու, թէ ինչ է անելու, բայց
հաստատ վճռած մի բան անել, մի չար, մի վատ բան։
Կտրելի էր կարծիք, թէ նա փախչում է մէկի ձեռքից,
կամ հայածում է մէկին խաւարի մէջ, իր խելագար ըն-
թացքի մէջ նա մի քանի անգամ վայր ընկաւ երեսի վը-
րայ, կրկին վերկացաւ անէծքի մոմոտցով, մի վայրկեան
կանգ առաւ, լսեց իր անունը հեռուից, մի բան ասաց
առամների արանքից և կրկին վազեց։ Նա փախչում էր
ջրագացից, նրա ազմուկից, չախչակի ձայնից, նա ուզում
էր կտրուել այդ բոլորից՝ միայնութեան և խաւարի մէջ
մի անտեսելի բան մտածելու, մի սարսափելի բան որո-
շելու համար։ Վազում էր, դիտում ազմուկ ու մաքերի
ժխոր, զայրոյթով կրծոտում էր չրթունքները՝ կարծես
պտտոժելու համար մի չար բան մտածելու իր անկարո-
ղութիւնը։

Ահա նա հասաւ սաւաղին ու կանգ առաւ. ջրերն
ազմուկով ցած էին թափւում ու գնում դէպի հեռուն,
դէպի խաւար հարթութիւնը։ Ասօն նայում էր, և յան-
կարժ կուացաւ, երկու ձեռներով կախուեց և ջրերի
թումբը պահող երկու ցից դուրս քաշեց ու յետ փախաւ.
յանցաւորի պէս։ Նրա յետևից սաւաղը լայնանում էր
կամաց կամաց, ջրերն ազմուկով կրծում էին թումբը և
աւելի ու աւելի լայն հոսանքներով տարւում դէպի
դաշտավայրը, իսկ Ասօն յետ էր փախչում դէպի ջրա-
ղաց։ Պետօն արդէն քնել էր, իսկ Դսպէն նստած՝ ըս-
պասում էր։

— Եկիր, որդի, որքան կանչեցի, ուր դնացիր, տնայէն,

դուրսը մութ է, ժամը չար, լսւ չէ շատ հեռանալ ջրաղացից:

—Հեռու չէի, ձայնդ էլ լսեցի, ո՞ւր պիտի գնայի, ման էի գալիս ջրաղացի յետևում:

Ասօն նստեց ջրաղացի անկիւնում, մերթ նայում էր քարին, մերթ Պետօին, վերջինս ասես բոլորովին մոռացել էր նրան և զբաղուած էր իր գործով. նա մերթ լնդ մերթ վեր էր կենում, մօտենում քարին, ալիւրը հաւաքում, կռուիկով լցնում ջուլը, ապա կրկին ցորենն աւելացնում քարի վրայ կախուած տախտակէ աւանի—դեօլչազի մէջ, իսկ քարը դառնում էր թափով, և չախչալը ցատկորտում էր չխչխկացնելով: Շատ դիչեր անցաւ, Գսպէն կամաց կամաց ննջեց իր նստած տեղում չախչակի ներդաշնակութեան տակ, Պետօն էլ հոգաց ինչ որ պէտք էր, նոյնպէս նիրհեց. Ասօն մնաց անքուն, անչարժ միւսնոյն տեղում: Նա մտածում էր, և շատ, շատ բան ունէր մտածելու: Ահա մի քանի օր է, որ նա ապրում է արագութեամբ, դիպուածներ են յաջորդում իրար, որոնք ասես ճակատագրական ուժով գալիս են աղմկելու նրա առանց այն էլ սարսափելի գոյութիւնը: Այն ուխտաւորները... այս Պետօն... Դեռ այս առաւօտ նա մտածում էր գլուխ առնել կորչել այս կողմերից և ուխտաւորների պէս գնալ սրբերին հարցընելու՝ կենդանի է ինքը, թէ՛ մեռած, մտածում էր որևէ կերպով վերջ տալ իր անտանելի կայութեանը: Այս առաւօտ նա խորապէս զգաց, որ իր անձնական դարձից աւելի խոշորը կայ, աւելի լայն ու խորը, քան ամենամեծ ծովը, զգաց և մտածում էր այդ ծովի մէջ նետուել, և յանկարծ... Պետօն, որ կարծես չար սատանայի պէս եկաւ, իր նոր ճանապարհի վրայ ցցուեց: Ախր ռրտեղից և ինչո՞ւ լոյս ընկաւ սա. Ասօն նրան այժմ ատում է իր հոգու բոլոր զօրութեամբ և միաժամանակ իր զգացմունքը գտնում է ամօթալի, իր հոգու խորքում կարմրում է. ի՞նչ մեղաւոր է Պետօն, որ Սառան՝ նրա կինը գեղեցիկ է. ի՞նչ մեղաւոր է այս քնող

մարդը, որ Ասօի սիրտը կպել է նրա օրինաւոր կնոջը: Ասօն լաւ գիտէ, որ իր արածը վատ բան է, որ Պետօն բնաւ մեղք չունի, բայց գիտէ ե՛րբ, որ ինքն ատուած է նրան մինչեւ այն աստիճան, որ քիչ է մնում վերկենայ, նրա կոկորդը սղմի կատաղաբար ու խեղդի: Քիչ առաջ որեւէ ձեռով իր զայրոյթն ու ատելութիւնն արտայայտած լինելու համար նա քանդեց սաւաղը, որ ջրերը հոսեն, գնան, ջրաղացը կանգ առնի, և Պետօի ալիւրը չաղացուի, բայց այժմ ամառում է իր արածի համար, այն աստիճան տղայամիտ, այն աստիճան խղճուկ է թւում նրան իր արածը:—Ալիւրը չաղացուի», մրմնջաց նա, և կծու ժպիտը ցաւագիտէն ծումուեց նրա շրթունքները:

Ասօն կրկին նայեց քնած Պետօին, որ այժմ հակառակի պէս սկսեց խիստ անախորժ կերպով խռռացնել. նա էլ աւելի զայրացաւ, նրան թւաց, որ ոչ ոք աշխարհում այդպէս չի խռռացնում, որ միայն Պետօն է ընդունակ այդպիսի զգուշի ձայներ հանել, այտերը փուքսի պէս ուռցնել, շրթունքները վերեւ ներքեւ անել և քթով խոզի պէս փնչացնել: Այդ բոլորը վատ, շատ վատ, նոյնիսկ գարշելի թւաց Ասօին. Գոպէն էլ էր խռռացնում, նոյն իսկ բարձրաձայն, ուժգին, բայց նա այնպէս զգուշի չէր թւում, այս Պետօն ուրիշ բան էր, Ասօն նայում էր և կատաղում, ինքնիրան զայրանում էր, որ նայեց, բայց մի վայրկեան յետոյ նորէն նայում էր:

—Մեղայ Բեզ, Աստուած, նահլսթ քեզ, չոր սատանայ, ասաց նա կամացուկ, նկատելով՝ որ իր զայրոյթն ընդունում է շատ վտանգաւոր կերպարանք, և իր գլխից սոսկալի մտքեր են անցնում: Մի վայրկեան նա այնպէս էր տարուած՝ իր ատելի ախոյեանի դէմքը, բարձր ու ցածր անող կուրծքը գիտելով, որ անգիտակցաբար վիզը ձգուել էր առաջ, ձեռքերի մասնէրը բացուելով էին անում ջլաձգաբար, ինչպէս որսը նկատող արծիւը, որ պատրաստում է իր ճիրանները: Ա՛խ, թէ այս խոզի պէս փնչացնող մարդը յանկարծ

չքանար, Սառան ազատ կը լինէր, մնացածը հեշտ էր, այնուհետեւ ինչ ուզում է՝ թող լինի:

Եւ ինչ, դժուար է ազատուել այս ստեղծարարածից. բաւական է վեր կենալ, երկու ձեռքով սղմել կոկորդը, մի քանի րոպէ պահել: Այո, խեղդել, խեղդել, մտածում էր նա ծնկների վրայ ընկած ու հեալով. և այն բեխերը, որ բարձր ու ցածր են անում անդադար, ի՞նչ վատ են, ի՞նչ զարչելի: Պետօն վատ մարդ է, վատ մարդ, մտածում էր նա, բայց թէ ինչու, այդ որոշակի ասել չէր կարողանում, դիտէր միայն, որ նա վատ մարդ է և եթէ աշխարհից չքանայ, իր համար շատ լաւ կը լինի: Եւ նա նայում էր բորբոքուած, կատաղի աչքերով, հեռւմ էր անընդհատ, սրտի զարկի ձայնը լսում էր, վղի երակները լցուել, բարձրացել էին, ամբողջ մարմնով դողդողում էր և որսին մարազ մտած կատուի պէս աւելի ու աւելի ձգւում էր դէպի քնած Պետօն, ատամներն իրար սղմած ու սպառնալի:

Յանկարծ չախշակի ձայնը կտրուեց, նա էլ չէր ցատկընտում, քարը կանգ առաւ, ջրաղացը լռեց, և նոյն վայրկենին Գոպէն ու Պետօն զարթնեցին:

— Ի՞նչ պատահեց, բացազանչիցին նրանք միաժամանակ աչքերը տրորելով:

— Զուրը կտրուեց, քարը կանգ առաւ, պատասխանեց Ասօն սաստիկ յուզուած և դողալով յանցանքի մէջ բռնուածի պէս:

— Հո՛, հո՛, ջուրը կտրուեց, երևի սաւաղն է, ի՞նչ օրով էի պնդացրել, էլի քանդուեց, տրտնջաց Գոպէն մտազբաղ:

— Դու հանգիստ մնա՛, Գոպէ ամի, պատասխանեց Պետօն ոտքի կանգնելով. — Էս ու Ասօն կ'երթանք հողալու: Վերկաց, Ասօ, քանի ուշ չէ, շարունակեց Պետօն. գնանք, թէ չէ յետոյ շատ դժուար կը լինի առաջը փակել: Պետօն շտապով դուրս թռաւ:

Ասօն շարունակում էր նստած մնալ միւլենոյն տե-

ղում՝ անհանգստութեան, հոգեկան ներքին խռովութեան նշաններ ցոյց տալով։

—Ասօ, այ Ասօ, լսուեց Պետօի ձայնը ջրաղացի յետեից. — չնւա արի, տնաչէն, սաւաղը տարաւ, տարաւ բոլորը։

—Ասօ, որդի, հիւանդ հօ չեմ, ես երթամ, եթէ այդպէս է, տասց Գսպէն, ուշագրութեամբ նրան նայելով։ Պատասխանի փոխարէն Ասօն արագութեամբ սաքի կանդնեց ու դուրս թաւաւ Երկու ախոյեանները կորան խաւարի մէջ. ճանապարհն անցնում էր ուռիների տակով, հեռուից լսւում էր սաւաղի ջրերի ձայնը, իսկ ջրաղացի առուն դատարկւում էր արագութեամբ։ Այս անգամ խաւարի մէջ ծառերին դիպչելով, թմբերին ընդհարուելով՝ նրանք վազում էին հեիհե, Պետօն առաւջից և Ասօն նրա յետեից, առանց խօսելու, առանց աղմուկի։ Մի քանի անգամ մթութեան մէջ նրանք դիպան իրար, վայր ընկան, ապա վերկացան և կրկին վազեցին։ Ահա վերջապէս սաւաղը, առուի բարձր թմբի մի խոշոր մասը քանդւում էր աշագրութեամբ, և գէպի վար, գէպի գաշտավայրը շառաչիւնով իջնող ջրերի կոհակները աւերած էին առաջ բերում ամեն վայրկեան։ Երկու երիտասարդները կանգնած՝ նայում էին շուարած, չիմանալով ինչ ձեռնարկել։

—Ի՞նչ անել, հարցրեց Պետօն մտազբալ և քրտնաթոր ճակատը սրբելով։

—Չը գիտեմ, պատասխանեց Ասօն առանց մտածելու։

—Թէ ծառի ճիւղեր լինէին, հեշտ կը լինէր փակել։

—Հո, բայց ինչո՞վ ճիւղեր կտորենք։

—Ասօ, յետ վաղիր շուտով, Գսպէն մի բան կ'ունենայ, սու և բեր, մինչև ես այստեղից այնտեղից մի քանի քարեր հաւաքեմ։

—Ի՞նչ կարող է ունենալ։

—Ի՞նչ, ո՞վ գիտէ, ջրաղացի տէր է, տնաչէն, ուրազ, կացին...

— Կացի՜ն... Կրկնեց Ասօն վարանոտ ձևով, կացի՜ն...

— Հապա, կացին, շուտ վազիր, քո հօրն օղորմի:

— Սուր է:

— Տօ, ի՞նչ հարց ու փորձի ժամանակ է, տնաչէն, վազիր, չնո տեսնում, որ էլ առուի մէջ ջուր չը մնաց:

— Գնամ բերեմ, հա՛ն... լաւ ես տսում, գնամ, հա, գնամ:

Եւ Ասօն յանկարծական վճռականութեամբ կորաւ ծառերի տակ իշխող թանձր խաւարի մէջ, միայն մի առօրեայ ժամանակ դես լաւում էր նրա շտապ ոտնաձայնը, որ նոյնպէս շուտով խլացաւ: Զրազացում Գսպէն դարմացաւ, տեսնելով՝ մինչև որ աստիճան Ասօն գուհաւ է ու յուզուած, և երբ վերջինս կացինը խեց ու դուրս թռաւ, մի յանկարծական միտք ծերունուն քարացրեց: Քիչ յետոյ Ասօն դարձեալ սաւաղի վրայ էր՝ փայլուն գործիքը ձեռքին:

— Բերիր, Ասօ:

— Հա, բերի... սուր է... ահա՛...

— Դէ ճիւղեր կտորիր, իսկ ես քարեր կը հաւաքեմ:

Ասօն հնազանդուեց լռութեամբ: Նրա տենդոտ և ուժեղ հարուածների տակ իսկոյն ընկան մի քանի մատաղ ծառեր, որ նա արագութեամբ մասս-մաս կտրատեց, յետոյ կացինը գօտին խրեց և ճիւղերի խուրձերը քաշ տուեց, ջրին մօտեցրեց: Պետօն մտաւձուրը՝ թմբերին յենուած, ընկերը տալիս էր նրան ճիւղերի խուրձեր, և նա տեղաւորում էր ոտներով ու քարեր դցում վրան: Գործը լաւ էր ընթանում, միայն Ասօն խիստ տարօրինակ էր, նա երբեմն անշարժ կանգնած էր մնում, երբ ընկերը քար կամ ճիւղ էր ուղում, երբեմն առանց ուշք դարձնելու՝ խուրձը կռացած Պետօի գլխին էր գցում:

— Ի՞նչ ևս անում, Ասօ:

— Ե՛ս... ճշմարիտ, լաւ չ'եղաւ... այ, կացինը խրել էմ գօտիս... գիտե՛ս ինչպէս սուր էր... մի հարուածով, հա, մի հարուածով... քեզ չեմ տեսնում, աչքերիս ա-

առջ չի մթնում, այլ մութ է, շատ մութն է, այնպէս չէ... Պետօ, դու լաւ տեսնում ես...

— Ճիւղեր տուր, քնն տուր, կրկնում էր Պետօն անընդհատ, բայց իրօք խիստ զարմացած էր ընկերոջ վարժունքի տարօրինակութեան վրայ։ Ասօն կրկին դործի էր կենում, ժամից աւել էր, որ նրանք աշխատում էին. ջրերի առաջը փակուած էր արդէն, Պետօն թմբի վրայ կռացած՝ վերջին քարերն էր տեղաւորում, իսկ Ասօն նրա գլխավերեւ կանգնած՝ հետեւում էր նրա աշխատանքին։ Եւ թէ Պետօն այդ վայրկենին զլուխը բարձրացնէր և կարողանար խաւարի մէջ տեսնել, նա կը սոսկար Ասօի գէմբից, կը նկատէր, թէ ինչպէս նա դողդողում է ամբողջ մտքմտով, ինչպէս պինդ սլմել է ձեռքի մէջ կացնի կտրէ։ Պետօն շարունակում էր անտարբերութեամբ աշխատել, Ասօն մի քանի անգամ յետ քաշուեց, առաջ եկաւ, կրկին յետ դնաց, էլի եկաւ իր նախկին տեղը, մի քանի անգամ դօտկից դուրս քաշեց կացինը, էլի շտապով տեղաւորեց։ Բայց նշաններից երեւում էր, որ նա մի վճռական և առնուգդեմ ըմբռնում վրայ է. մէկ էլ յանկարծ նա առաջ անցաւ գէպի Պետօի գլխավերեւը, թափով դուրս քաշեց դօտկից կացինը, երկու ձեռքով բարձրացրեց օդի մէջ, ճօճեց և ահագին թափով լծեցընում էր Պետօի գլխին, երբ մի ձեռք խաւարի մէջ ուժեղ կերպով ընկեց նրա գաստակը... Գոպէն էր, որ հէնց նոյն վայրկենին վրայ հասաւ Ասօի ձեռքերը քաշ ընկան թուրացածի պէս, նա հեռւում էր, գէմբը կատաղի ու այլանդակ։

— Վերջացրիք, հա՛ն, ատաց Գոպէն առհարկի սառնարխնութեամբ, էդ լաւ է, զօրանա՛ք, մենակ ի՞նչ օր պէտք է քաշէի։ Չեմ էլ հասկանում, թէ ինչպէս է պատահել, որ թումբը քանդուել է, ցիցերը նոր էին, հոտատուն. հը՛, ի՞նչ կ'ատես, Ասօ։

Ասօն առանց պատասխանի դցեց կացինը և վախաւ կորաւ խաւարի մէջ։

—Եկա՛ր, Գոպէ՛ ամի, ասաց Պետօն՝ գլուխը բարձր-
բացնելով. —Հա՛, պրծանք, զոռ աշխատանք էր, հոգիներս
հանեց, էնպէս չէ՞, Ասօ:

—Ասօն գնաց ջրաղաց:

—Ի՞նչ շուտ, տարօրինակ է. գիտե՞ս ինչ, Գոպէ տ-
մի, չարունակեց Պետօն, երբ նրանք ճանապարհ ըն-
կան. —Ես վախենում եմ, որ Ասօին մի վատ բան պա-
տահի, նա կատարեալ գիժ է, ինչ անում է, գժի պէս
է անում. երկու անգամ քիչ մնաց ճիւղերով ինձ ջրի
մէջ գլորէր. խօսելիս էլ ձայնը դողդողում էր, շունչը
բռնւում, հեռւմ էր. ուղիղն ասած՝ գիշեր ժամանակ
մութ տեղում լաւ չէ Ասօի պէս ընկեր ունենալ, տնա-
չէնը ընկնաւորի նման է, խտակ ընկնաւոր:

—Հա՛, տարօրինակ է, ասաց Գոպէն մտազբաղ ո-
լոեց, պարզ էր, որ նրան սաստիկ տանջում էր մի
միտք, նա շժմածի պէս էր, չէ՞ որ նա հաղիւ փրկեց
Պետօին, մի վայրկեան ուշ հասնէր, Ասօն նրա գլուխը
կացնով ջախջախած կը լինէր: —Տէ՛ր Աստուած, մտածում
էր ծերունին, ինչ էր լինելու, ինչո՞ւ էր ուղւում նա ոճը-
րագործ դառնալ:

—Գիտե՞ս, չարունակեց Պետօն, նրան չարք է պա-
տահել, հա՛, անպատճառ չարքի բան է, ես վախենում
էի գլուխս բարձրացնել և նրան նայել, սարսափելի էր,
հեռոցը լսում էի, կ'ասես գեւերը խեղդում էին, լաւ որ
եկար:

—Հա՛, լաւ որ եկայ... սիրտս ասաց՝ մէկ վերկաց,
գնա՛, տես՝ տղերքն ինչ են անում, և վերկացայ, շօշա-
փելով, խարխափելով եկայ, մութ տեղը աչքերս լաւ
չին տեսնում, դէ քանի՜ տարեկան եմ, հա՛, բայց էլի
լաւ որ եկայ, փնռք Քեզ, Աստուած, լաւ որ եկայ...

Հասան ջրաղացին, Ասօն չը կար:

—Էլի չը կայ, ասաց Պետօն:

—Հա չը կայ, տեսնես՝ ո՛ւր գնաց:

—Աստուած ազատէ չարքից:

—Թո՛ղ Աստուած ազատէ:

Նրանք ներս մտան և անկարող էին լսել հեռաւոր ծառերի տակից լսուող հեծկլտանքները. Ասօն երեսի վրայ ընկած, կուրծքը չանդուում էր ու հեծեծում: Իր մըտադրած, անյաջող սծիրը այժմ սոսկումով բռնել էր նրան, նա դողում էր նոյնիսկ իր չիրագործուած յանցանքի մեծութիւնից, սիրտն այրում էր, և նա լուռ խաւարի մէջ մեն մենակ լալիս էր, լալիս էր իր անկումը, իր ամօթը, անիծում էր այն անմիտ, անհեթեթ ոճը՝ ինչպէս:

— Ասօ, Ասօ:

Գոպէն էր, ջրաղացում համբերել չը կարողացաւ, դուրս եկաւ, և այս ու այն կողմն ընկած՝ փնդրում էր Ասօին, կանչում էր բարձրաձայն. բայց նա լուռ էր:

— Ասօ:

Գոպէն առաջացաւ՝ մթութեան մէջ խարխափելով և աննկատելի կերպով Ասօի գլխավերեւը կանգնեց:

— Ասօ, ինչո՞ւ ես այստեղ, որդի:

— Հեռո՞ւ, հեռո՞ւ ինձանից, ամի Գոպէ, ես ոճրադործ եմ, ես մարդասպան եմ:

— Թող այդ, որդի, վեր կաց ջրաղացը գնանք, դուրսը խոնաւ է:

— Օ՛, ես քո շեմքը կը պղծեմ, ինչ էի անում և ինչո՞ւ. տուր ինձ մի դանակ, Գոպէ ամի. թող, որ կուրծքիս պատռեմ և այս անիծուած սիրտս դուրս հանեմ, չներին դցեմ: Վառեց, վառեց ինձ, ես մեռնում եմ:

Ասօն թաւալւում էր գետնին, գալարւում էր վիշապա՛ր օձի պէս:

Գոպէն կռացաւ, հօր պէս գրկեց, բարձրացրեց նրան ու մեղմութեամբ խօսում էր հետը՝ հանգստացընելու համար. ի զո՞ւր:

— Եո ոճրագործ եմ, կրկնում էր Ասօն. — լոյսի առաջ քեզ նայել, նրան տեսնել չեմ կարող, թող ինձ, ամի, չարն իմ ոտքին կապուած է: Եւ նա դուրս ընկաւ ծերունու ձեռքից ու հեռացաւ շտապով:

— Ասօ, Ասօ:

—Ես ոճրագործ եմ, հեռու ինձանից...

Գողեն կանգնած՝ նայում էր խաւարի մէջ երկար-
երկար, ապա աչքերը սրբեց ու յետ դարձաւ ջրաղաց:

Ա. ԱՀՄԲՈՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԻՆԻԹԻՆԵՐ

*
* *

Ես ձեզ տառամ եմ,—կը դայ Ոգու սով,
Եւ դձուր կը քաղցէք ճոխ սեղանի մօտ.
Կընկնէք մուրալու յափրած որկորով
Հըրեղէն խօսքի, վեհ խօսքի կարօտ:

Լրբենի ծաղրով արհամարհեցիք
Ոգու վառ զեղմունք—միտք ու երազանք,
Նիւթի տաճարում արբած պարեցիք՝
Մոռացած անմահ անհունի տենչանք.

Դձուր, որ հեղնեցիք այժն ստեղծադարձ,
Ձեր նիւթի հանդէպ կը դայ Ոգու սով.
Եւ մուրացիկ պէս փշրանքի համար
Ծարաւ ու նօթի կ'անցնէք ծովէ ծով...

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

* *
*

Ախ, իմ անուշ ծաղիկները
Գարունքի հետ գնացին,
Ախ, իմ անուշ ծաղիկները
Գարունքի հետ գնացին:

Նրանց հետքից այսուհետև
Էլ ոչ մի «ախ» չի հասնի,
Եւ ի՞նչ ծաղիկ նոր գարունքին
Տրտում աչքը կը շոյի:

Կ'ասես բոլոր ուրախութիւն
Նրանք սրտէս քաղեցին,
Կ'ասես բոլոր ուրախութիւն
Հետներն առան գնացին:

Դ. ԴԵՄԻՐՉԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՕՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

I

Օգոստոս ամսից սկսած Նիկողայոսը չըջեց Պելոպոնէսի բոլոր կողմերը, և ամեն տեղ զրկարաց ընդունում էին նրան, որպէս յունական շարժման բոլորից ընդունուած առաջնորդներից մէկին: Թիւրքերը, որոնք վաղուց արգէն կասկածում էին նրա վրայ և գիտէին, որ ապստամբութիւն է պատրաստուում, իրանց սովորական անհողութիւնից ոչ մի միջոց ձեռք չէին առնում մէկի կամ միւսի գէմ և յոյս ունէին, թէ նրա մահուան լուրը կը չիջեցնէ երկրին տիրող յեղափոխական կրակը: Բայց յոյները, ինչպէս Հերմանը ձշտօրէն նկատել էր, գիտէին, որ «Նիկողայոսն այն մարդկանցից չէր, որոնք մեռնում են», և նրա մահուան լուրը տարածուելուն նպաստող թիւրքերի խորամանկութիւնը իրանց իսկ գէմ դարձաւ: Դա միջոց տուաւ Նիկողայոսին աւելի ազատ կերպով չըջել այս ու այն կողմ, և հսկումներին կորնթոս գնալով, նա անձամբ մի փոքրիկ փայտէ խաչի վրայ գրեց իր անունն ու հետեւեալ մակագրութիւնը. «Հնչեացի ձայն փողոյ, և մեռեալք յարիցենա: Մթնշաղին նա գնաց տունաց գերեզմանատունը և այդ նշանաւոր յուշարձանը ցցեց մի թաքով չիրմի վրայ: Երբ այդ բանն իմացուեց, յոյները ծիծաղում էին, իսկ թիւրքերը չը հասկացան այդ յեղնութեան բուն ի-

*) Տես «Մուրճ» № 2.

մասամբ: Սակայն նրանք չէին համարձակուում խանդարել յուսնաց զերեզմանատան անդարտութիւնը, որովհետեւ մեռելներին նրանք յարգանքով էին վերաբերում, մինչդեռ կենդանի մարդկանց մի գրոշի արժէք էլ չէին տալիս, և այդ պատճառով մի տարու չափ այդ տարօրինակ խաչը մնաց կենդանի մարդու չիրմի վրայ:

Դեկտեմբերն ու յունուարի կէսը Նիկողայոսն անցկացրեց իր ազգականներն մէջ, Սպարապէց գէպի հարաւ և այնտեղից փախաւ Նաւալիս, երբ իմացաւ, որ իր Մահմեմ լինելը յայտնուել է թիւրքերին, և Տրիպոլիսի նահանգապետ Մահմէդ-Սալիկին այդ գաւառի յոյն բէշից, Պետրոս Մարտիրոսաւիից, որն աւելի յայտնի էր Պետրօ-բէշ անունով, պահանջում էր, որ Նիկողայոսն, իբրեւ հին աւագակ, իրան յանձնուի: Պետրօ-բէշը Հերմանի նման մեծ գիւրբ ունէր, և թիւրքերն բոս երեւոյթին չէին կասկածում, թէ նրանք ազգային շարժման գլուխն էին կանգնած:

Իհարկէ, մի այդպիսի թուղթ ստանալով, նա սկսեց Նիկողայոսի հետ խորհրդակցել, թէ ինչ անեն: Նիկողայոսը եւնթաղրում էր, թէ հարկաւոր է Մահմէդ-Սալիկին պաշտօնապէս յայտնել իր մահն ու թաղումը Կորնթոսի գերեզմանատանը, որտեղ չիրմի վրայ խաչ կայ: Բայց Պետրօ-բէշն ուրիշ կարծիքի էր: Նրա ասելով, քանի դեռ թիւրքերը չէին կասկածում, թէ ինքը մասնակից է շարժմանը, մեծ օգուտ կարող էր տալ ապստամբութեան դործին և կարծում էր, որ աւելի լաւ է Նիկողայոսը մի այնպիսի տեղ հեռանայ, որտեղ նրան չեն որոնիլ, իսկ ինքը կ'սկսէ պաշտօնապէս որոնել նրան՝ ցոյց տալու համար իր անձնուիրութիւնը դէպի թիւրք կառավարութիւնը: Զի՞ որ Նաւալիսյաւ Նիկողայոսը մի փեսայ ունէր, և դժուար էր դրանից աւելի յարմար ապաստան գտնել, որովհետեւ առհասարակ մարդիկ, և մանաւանդ թիւրքերը, երբէք իրանց թիւրի տակ խուզարկութիւն չեն անում: Բայց նրանց մի անձնաւորութիւն էր հարկաւոր, որի վրայ կարելի լինէր յոյս դնել՝ միտեանց մէջ մշտական յարաբերութիւն պահպանելու: Համար: Նիկողայոսը շատ անգամ ասել էր Նաւալիսյաւում ապրող իր քնոորդու մասին, և Պետրօ-բէշը խորհուրդ տուաւ նրան իսկոյն ճանապարհ ընկնիլ Նաւալիս, իսկ քնոորդուն ուղարկել Մայնա, որտեղ նա շատ օգտակար կարող էր լինել:

Նիկողայոսը համաձայնուեց, և Պետրօ-բէշն իսկոյն մի շատ սիրալիր նամակ գրեց Մահմէդ-Սալիկին, որի մէջ յայտնելով, որ իր տունը միևնոյնն է թէ Մահմէդ-Սալիկի տունն է, և ինքը պատիւ է համարում կատարել նրա հրամանները, նա հաղորդեց, թէ լուրեր ևն չըջում, որ վերջին ժամանակները Նիկողա-

յոսր Մայնումն է՝ եղած: Սակայն, աւելացրեց նա, որովհետեւ միւս կողմից սատւ էին, թէ Նիկողայոսը մօտ օրերս թաղաւ է Կորնթոսում, ուստի հաւանական է, որ այդ լուրերը սուս են: յամենայն դէպս քսան լրտես կ'ուղարկի բոլոր կողմերը, որոնք, իհարէ, կը բռնեն այդ գովտային շանը, եթէ կենդանի է, և Տրիպօլիս կը բերեն:

Պետրօ-բէյը Մաւրոմիսալիների այն բազմանդամ և զօրեղ տոհմի գլուխն էր, որն աղջային ապստամբութեան ծուծն էր կազմում: Թէպէտ հոգով յայն, նա Մայնի չրջանի նահանգապետն էր և այդ պաշտօնն այն պատճառով էր ստացել սուլթանից, որ Մաւրոմիսալիների տոհմը վերջին երեք թիւրք նահանգապետներին թալ չէր տուել մի ամսից աւելի մնալ իրանց պաշտօնում: Նրա հարազատ եղբայրներն ու հօրեղբորդիները չրջակայ գիւղական հասարակութիւնների տանուտէրերն ու կալուածատէրերն էին. Նիկողայոսի քնտանեքի նման նրանց արեւնն էլ երբէք թիւրքականի հետ չէր խառնուած, և որովհետեւ Նիկողայոսը նրանց աղքատներն էր, ուստի և նրանք ջերմ կերպով հաղորդակից էին նրա գփրաղբութեանը և վրէժխնդրութեան ծարաւին: Այդ պատճառով երբ Պետրօ-բէյը կանչեց իր փեսայ Դիմիարիոսին և Մահմէդ-Սալիկի նամակը բերող երեք զեապանների մօտ յայտնեց, թէ իրանց անիծեալ աղջկան Նիկողայոս Վիդալիսին թիւրքերը որոնում են, Դիմիարիոսը իր ականջներին չը հաւատաց, իսկ թիւրքերը ապշեցին, թէպէտ նրանց շատ հաճելի թւացին այդ խօսքերը: Մի ժամ անցած նրանք աւելի մեծ բաւականութեամբ տեսան, թէ ինչպէս քսան ձիաւոր սուրհանգողներ արշաւեցին դէպի հարաւ, հրաման տաւալով, ինչ էլ որ լինի, գտնել Նիկողայոսին: Միևնոյն երեկոյն նրանք ինքները վերադարձան Տրիպօլիս՝ իրանց հետ տանելով և՛ Պետրօ-բէյի պատասխանը, որը հրամեշտ տալիս՝ կուշտ խմացրել էր նրանց:

Թիւրքերի գնալուց յետոյ Պետրօ-բէյը Նիկողայոսի հետ ընթրեց: Որոշուեց, որ այդ իսկ գիշերը նա դուրս գայ Պանիցայից, որպէսզի հետեւեալ առաւօտ Գինտիս համնի:

— Ցաւում եմ, բարեկրնմ, — ասաց Պետրօ-բէյը, — որ չեմ կարող ինքս ուղեկցել քեզ կամ մեր աղգականներից մէկին ուղարկել քեզ հետ, որովհետեւ դա անխոհեմութիւն կը լինի:

— Ինձ ոչ որ հարկաւոր չէ, — պատասխանեց Նիկողայոսը, — երկու կամ երեք օրում ես նաւալիս կը հասնեմ և իսկոյն քեզ մօտ կ'ուղարկեմ Միտոսին: Դու կարող ես լիովին հաւատ ընծայել նրան: Կարծեմ, պատմել եմ քեզ, թէ ինչպիսի փորձի ենթարկեցինք նրան:

—Այն: Նա մեզ շատ օգտակար կը լինի, որովհետև ժամանակ է ջրաղացները դործի դնել, իսկ մի այգավիսի տղայ ազատ, առանց կասկած զարթեցնելու կարող է չըջել ամբողջ երկրի մէջ: Դէհ, թանկազէն ազգական, ես խախտում եմ սովորութիւնս և խմում քո կենաց ու վրէժխնդրութեանդ շուտափոյթ իրադործման համար:

Նրանք բաժակներն իրար խփեցին, դատարկեցին և նորից լցրին գինով:

—Ես չեմ մոռանալ կրածս զրկանքները, թիւրքերն էլ ինձ չեն մոռանալ,—ասաց Նիկողայոսը,—հատիկն արգէն հասկ է գցում, և հունձը շատ առատ կը լինի: Քո կենացը, ազգական, և այն անձնատրութեան յիշատակի համար, որին մենք երկուսս էլ չենք մոռանում:

Լուսթիւն տիբեց, որովհետև Պետրօ-բէյը գիտէր, որ նա իր կնոջ մասին էր ասում:

Նրբ նրանք սուրճ խմեցին, Նիկողայոսի ձին բերին դրան առաջ: Պետրօ-բէյի հետ նա գնաց մինչև գիւղի ծայրը, և այստեղ նրանք բաժանուեցին:

—Ես երեի մինչև փառաւոր խնջոյքը քեզ չեմ տեսնիլ,— առաց Նիկողայոսը.—այն ժամանակ մենք լաւ կը կշտանանք: Մնաս բարե՛, ազգական:

Նրանք համբուրուեցին, և Նիկողայոսը ճանապարհ ընկաւ:

Մի չարթից յետոյ Պանիցա հասաւ Միտսոսը, որն անվրտանդ անցել էր Տիրպօլիսից ու Սպարապից: Նիկողայոսի ասածին համաձայն Տրիպօլիսում նա իջևանեց մի յունական հիւրանոցում և լսողութիւնը սրեց, որի չնորհիւ քիչ-շատ բան իմացաւ: Պատահաբար նա հանդիպեց Պետրօ-բէյի մօտ ուղարկուած թիւրք զեապաններից մէկին, որը պատմեց, թէ Մահ-մէդ-Սայիկը շատ գոհ էր մնացել Պետրօ-բէյի նամակից և որ պէս յուսալի մարդու, նրան էր յանձնել Նիկողայոսի ամբողջ դործը: Բացի դրանից նրա ականջին հասաւ, որ պրիմասնէ-րի *) և եպիսկոպոսների ժողովը, որ սովորաբար ապրիլին էր կայանում, մարտին պէտք է լինի, նմանապէս և այն, որ քաղաքի պարսպներն շտապով ամրացնում են:

Երկրորդ գիշերը Միտսոսն Սպարապում անցկացրեց, երրորդը—ծովափնեայ Մարաինիղի քաղաքում, իսկ չորրորդ օրուայ կէսօրին նա մօտեցաւ Պանիցային: Նրա ձին յովնել էր, և երիտասարդը վայր ցատկելով, սանձից բռնած քաչեց սարից դէպի վերև, որտեղ տեղաւորուած էր գիւղը:

*) Եւագ արքեպիսկոպոսների:

Այդ միջոցին Պետրո-բէյը հասած էր արճարանի առաջ և գեղեցկադէմ երիտասարդին տեսնելով, ու չի-ուշով նայեց նրան:

—Այս նա է, — ասաց Պետրո-բէյը, զառնալով դէպի իր մօտ հասած երիտասարդը. — Նիկողայոսը սխալուած չէ իր ըն-արբութեամբ:

Եւ նրանք գնացին Միտսոսի ետեից, որը նրանց տեսնե-լով՝ կանգ առաւ:

—Ո՞րտեղ է ապրում Պետրոս Մաւրոմիսալին, — հարցը-րեց նա:

—Ի՞նչ պէտք է անես նրան, — պատասխանեց Պետրո-բէյը: Միտսոսը սառն կերպով նայեց իրան անձանթ այդ մար-դուն և ուսերը թոթուեց:

—Դիտես, բարեկամ, — ասաց նա, — ես ինձ համար առան-ձին գործ ունեմ, դու քեզ համար: Եթէ ինձ ասես, թէ Պետ-րոս Մաւրոմիսալին որտեղ է մնում, ես չնորհակալ կը լինեմ, իսկ եթէ չէ, ուրիշից կը հարցնեմ այդ:

Պետրո-բէյը ծիծաղեց:

—Դու, ի հարկէ, Միտսոսն ես, — ասաց նա. — ուրախ սըր-տով ողջունում եմ քեզ, թանկագին ազգական:

—Շատ ցաւում եմ, որ քեզ հետ այդպէս կապիտ վարուեցի. բայց չէ որ ես չէի կարող հասկանալ, թէ դու ո՞վ ես, — բացա-ղանչեց Միտսոսը: — Ես Նաւպիրայից եմ գալիս: Նիկողայոս՝ մօր-եղբայրս անվնաս մեզ մօտ հասաւ:

—Այդ լաւ է, և լաւ է նոյնպէս, որ դու էլ առողջ ու անվը-նաս այստեղ հասար: Սա իմ Եանի որդին է և քո ազգականը: Եանի, բռնիք սրա ձին:

—Շնորհակալ եմ, — պատասխանեց Միտսոսը, երկմտօրէն Եանիին նայելով. — սակայն ես ինքս ձիս գոմը կը տանեմ, դուք միայն յոյց տուէք տեղը: Հայրս հրամայել է երբեք ո՛չ ոքի ձիս չը հաւատալ: Դրա համար Տրիպոլիսում ինձ վրայ ծիծաղում էին:

—Միթէ, ես երբեք այդ բանի համար չէի ծիծաղիլ քեզ վրայ, — նկատեց Պետրո-բէյը. — իսկ դու ծաղրողների հետ ինչ-պէս վարուեցիր:

—Մէկին դետնին տապալեցի, իսկ միւսներն այլեւ չէին ծիծաղում:

—Մի վախենար, տո՛ւր ձիդ Եանիին, զաւակ:

Միտսոսը հնազանդուեց, և նրանք ներս մտան տուն, որ-տեղ արդէն սեղանը պատրաստուած էր: Պետրո-բէյի համար ճաշն ամենակարևոր բաներից մէկն էր, և նա երիտասարդներին սը-րահում թողնելով, գնաց խոհանոց նայելու, որ խոհարարը կո-ճին չը փչացնէ:

—Պէտք է միշտ ինքս նայեմ,—բացատրեց նա վերադառնալիս.—կարող են երևակայել, անցեալ տնդամին այդ յիմար խոհարարը կոծին սխտորով լցրել էր—Բնչ սարսափելի բան...

Եանին ծիծաղեց, իսկ Պետրո-բէյն աւելացրեց.

—Հո, որդիս էլ լսու է,—նա կարաւր փայտմորիկից ջուկել չէ կարող և զինին զեռ չը վերջացրած՝ սկսում է ծխել: Դէհ, տղերք, նստեցէք: Մենք յետոյ շատ կը խօսենք: Է՛յ, յիմար մորեկս, բեր,—զոչեց նա՝ խոհանոցի դուռը բանալով:

Ճաշի ժամանակ Պետրո-բէյը շատ քիչ էր խօսում, հետեւելով այն օրէնքին, թէ խօսակցութիւնն անորժակը փչացնում է: Նա կամաց էր ուտում, իւրաքանչիւր կտոր համտես անելով, իսկ երբ կոծին բերին, նա լուրջ, հոգատար գէմը ընդունեց, կարծես վախենում էր, թէ մի գուցէ կաշին չը զրծղրծայ:

—Ոչինչ,—ասաց նա ծամելով,—կաշին լաւ է զրծղրծում, թէպէտ աւելի լաւ էլ կարելի էր պատրաստել:

Միտասն արտասովոր անորժակ ցոյց տուաւ և զբանով Եանիի հաւանութեանն արժանացաւ:

—Դու լաւ մարդ ես, որովհետեւ լաւ ես ուտում,—ասաց նա:

Ճաշից յետոյ նրանք երեքով նստեցին սրահում:

—Քս Նիկողայոս մօրեղբայրն ասաց,—արտասանեց Պետրո-բէյը,—որ ես կարող եմ կուրօրէն հաւատալ քեզ, և ես-բազմաթիւ այնպիսի բաներ ունեմ քեզ հաղորդելու, որ եթէ դու այն թիւքերին յայտնես, իմ և ուրիշ շատերի կորստեան պատճառ կը դառնաս:

—Դրանց թւում ե' իմ, չը մոռանաս այս,—աւելացրեց Եանին, ծղօտեաց դօշակի վրայ ձգուելով:

Բայց Միտասը ոչինչ չը պատասխանեց, այլ միայն ուշիւ ուշով նայեց Պետրո-բէյին, որը չարունակեց.

—Այլեւ երկար չենք կարող համբերել զեթիւրքերի լծի տակ—նրանք կ'անհետանան զարնանային ձեան նման: Դու և Եանին պարտաւոր էք զիւղից-գիւղ չըջնել և մի քանի բան հաղորդել յայտնի անձնաւորութիւններին: Զեր առաջին ճանապարհորդութիւնը, որը վաղը կը սկսուի, կը տեւ երկու շաբաթ, և զուք այդ միջոցին վատ կը կերակրուէք, բայց զուցէ, այդ ձեզ համար միևնոյն է: Գործը վերջացնելուց յետոյ, զուք կը վերադառնաք: Միտզ պահիր, Միտաս, որ զուք երկուսով պէտք է անէք այն, ինչ որ մեզանից ոչ ոք ընդունակ չէ անելու, որովհետեւ երկու տղայ նարինջներով բեռնաւորած ջորիներով ամեն տեղ կարող են մեւաք դործել: Առաջին անգամ Եանին կ'ուղեկցէ քեզ, որովհետեւ տեղադրութիւնը նրան լաւ ծանօթ է,

բայց յետոյ խրաքանդիւրը ձեզանից առանձին յանձնարարութիւն կը ստանայ: Դուք կը մտնէք ձեզ մասնացոյց եղած անձրնաւորութիւններէ տները և կը հարցնէք. «Հատիկ աղում էք դուք»: Զեզ կը պատասխանեն. «Քաղցածներն համար, թէ թիւրքերի»: Այն ժամանակ կ'ասէք. «Սե հատիկ թիւրքերի համար, եթէ դեռ չէք սկսել, ուրեմն սկսեցէք և ետանդուն կերպով»:

— Իսկ ի՞նչ է նշանակում այդ,— հարցրեց Միստսը:

Պետրո-Ռէյը ժպտաց, դատկի ետեից դուրս հանեց վառողամանը, ձեռքի վրայ մի քիչ վառող աւառ և օդի մէջ շող տալով՝ ասաց.

— Սքանչելի սե հատիկ է թիւրքերի համար:

— Ա՛յ, այժմ հասկանում եմ,— աչքերը փայլեցնելով ասաց Միստսը:

— Առաջին անգամ այդ բառական կը լինի: Եանին քեզ հետ կը գայ, և զու ոչ մի դժուարութեան չեա հանդիպիլ: Յետոյ դու արդէն միայնակ կը ճանապարհորդես, ի միջի այլոց կ'այցեցիւս նաւալիս, որտեղ կը տեսնես Նիկողայոսին, իսկ Եանին կը գնայ Տրիպոլիս:

— Սատանան տանէր այդ Տրիպոլիսը,— բացազանչեց Եանին:

— Իսկ ինչո՞ւ համար ես ուղարկում եմ Եանին Տրիպոլիս,— հարցրեց Միստսը:

— Գուցէ զործն առանց զբան էլ գլուխ գայ. իսկ եթէ նա գնաց Տրիպոլիս, այնտեղ իբրեւ պատանդ կը մնայ ցոյց տալու համար, որ ես հաւատարիմ եմ թիւրքիային: Աչքերդ այդպէս մի՛ չօր, Միստս, նրան չեն սպանիլ, որովհետեւ ես նրա վերադառնալուց յետոյ միայն կը սկսեմ վատ վերաբերուել նրանց: Բայց, ձգմարիտ, ես մինչեւ անգամ ցաւում եմ, որ նրա տեղ չեմ կարող գնալ,— Մահմէդ-Սալիկը մի հրաշալի խոհարար ունի: Յամենայն դէպս Եանիի Տրիպոլիս դնալը կախուած է այն բանից, թէ արդեօք թիւրքերը կը կասկածեն ինձ վրայ, թէ ոչ. բայց տես, Միստս, այդ մասին ոչ ոքի մի խօսք անգամ չ'ասես: Առհասարակ իմ և Նիկողայոսի վերաբերմամբ ոչ մի հարցի մի պատասխանիր: Յիշիր նոյնպէս, որ քո յանձնարարութիւնն աւարտելուց յետոյ դիւղում չը մնաս գիշերելու, այլ անտառներում քնիր. գիշերները ճանապարհորդիր, ցերեկները մտիր գիւղ, որպէս մի հասարակ չինական, վերջապէս միշտ պատրաստ եղիր թագչելու զօրեղ թշնամուց և կռուելու քեզ հաւասարների հետ: Ես կարծում եմ, որ դու լաւ կը համարէիր կռուել բոլորի հետ, բայց դա անխոհեմութիւն է: Առհասարակ նախ և առաջ աշխատիր խոյս տալ ամեն տեսակ թշնամուց և

ծայրայեղ զէպրում միայն կռիւր: Գործի համար անհամեմատ օգտաւէտ է, եթէ քո ճանապարհորդութիւնները խաղաղ անցնեն:

—Իսկ ես լաւ կռիւն աւելի դերադաս եմ համարում,— ժպտալով ասաց Միտոսը:

—Ես դրանում համոզուած եմ, — նկատեց Եանին, — բայց չեմ հասկաւում, հայր, թէ դու ինչո՞ւ կռիւի և վախուստ տալու մասին ես խօսում. չէ՞ որ դու մեզ բարեկամ մարդկանց մօտ ես ուղարկում, և մեր գործը կը լինի միայն յայտնել նրանց քո յանձնարարութիւնն ու յետոյ ճանապարհը շարունակել:

—Տայ Աստուած, որ ամեն ինչ խաղաղ անցնի,— պատասխանեց Պետրօ-բէյը. — բայց չէ՞ որ մարդիկ, որոնց մենք բարեկամ ենք համարում, կարող են դաւաճան դուրս գալ: Սակայն բաւական է: Ես պէտք է Դիմիտրիոսի մօտ գնամ, իսկ դու, Եանի, Միտոսին ծանօթացրո՛ւ. մեր միւս ազգականների հետ: Երեկոյեան մենք գեռ էլի կը խօսենք:

Առանձին մնալով, երիտասարդները շուտով մտերմացան: Եանին գեղեցկադէմ, կազմուածքով բարձրահասակ յոյն էր: Նրա շարժումները զարմանալի կերպով արագ ու ճարպիկ էին, իսկ ուրախ, բարեխիտ ժպիտը շարունակ խաղում էր նրա դէմքի վրայ:

— Ես չատ ուրախ եմ, որ մենք միասին պէտք է ճանապարհորդենք, — ասաց Միտոսը, մինչդեռ Եանին իրան և հիւրի համար ծխաքարչ էր պատրաստում:

— Ես էլ նմանապէս: Միասին գործելն ու որսանելն աւելի հաճելի է, քան թէ մենակ. տհաճութիւնները երկու անգամ պակաս, իսկ բաւականութիւնները նոյն չափով աւելի կը թւան: Փորձիր այս ծխախոտը: Սա թիւրքական է և մերիկից չափազանց լաւ է: Հայրս չէ՛ ծխում, և երբ թիւրքերը նրան ծխախոտ են ուղարկում նուէր, ինձ է բաժին ընկնում: Թիւրքական ծրխախոտ դու երբէք չես ծխել:

— Ծխել եմ մօտ օրերս, — պատասխանեց Միտոսը և կարմրեց, մտաբերելով, թէ ումից էր ստացել այդ ծխախոտը, — և դա ինձ չատ դուր եկաւ: Բայց դու աւելի մանրամասնօրէն պատմիր ինձ մեր առաջիկայ ճանապարհորդութեան մասին:

— Մենք աղքատ զիւղացու շրեր հազամ ճանապարհ կ'ընկնենք պառաւ ջորիներով, բայց հայրս մեզ մեզ մի-մի երկփողանի հրացան կը տայ, իսկ ջորիները նախնով կը բեռնաւորէ: Գնանք տան միւս կողմը, — այնտեղից երեւում է այն միջնավայրը, որով մենք գնալու ենք մեր ճանապարհորդութեան առաջին օրը:

Պանիցան պատասպարուած էր Տայգէտի զառիվայրերի վրայ, որի գազաթներին լերկ ապառաժներ էին երևում: Տասնև-վեց մզոն գէպի հիւսիս բարձրանում էր նրանցից ամենաբարձրը—ձիւնապատ Իլիաս լեռը: Պանիցայից մի նեղ շաւիղ ուր-մուր գնում էր հինգ կամ վեց մզոն տարածութեամբ գառիվայ-րի եզերքով մինչև Կալվիիա գիւղը, որտեղ Յանիի ասելով, նը-րանք առաջին անգամ պէտք է դադար առնէին: Յետոյ շաւիղը կտրում էր կիրճը և միւս կողմից իջնում գէպի ծովը: Մի ամ-բողջ օր կը հարկաւորուէր Պլացա հասնելու համար, որտեղ պէտք է գիշերէին:

—Դու կը տեսնես, Միտսոն, թէ ինչպիսի փառաւոր զը-սանք կը լինի դա,—բացադանչեց Յանին այս բոլոր բացա-տրութիւններից յետոյ:

Բայց Միտսոն ակամայ յիշեց Նապլիան և հառաչեց, թէպէտ և Պետրօ-բէյը խոստացել էր, որ նա չուտով այնտեղ կը վերադառնայ:

Առհասարակ նա չատ դոճ էր, որ իր ճանապարհը միայ-նակ չէր շարունակելու, այլ իրան հասակակից մի երիտասարդի հետ, այնպէս որ միջոց չի ունենալ ամբողջովին անձնատուր լինելու գեղեցիկ աղջկանից անջատուելու. ախուր մտածմունք-ներին: Առաջին օրը, երբ նա միայնակ էր ճանապարհորդում, այդ մտածմունքներն այնպէս էին ճնշում նրան, որ չատ ան-դամ ուզում էր վերադառնալ: Միայն այն միտքը, թէ ինքը ոչ միայն մի սիրահարուած երիտասարդ էր, այլ և հայրենիքի անձնուէր զաւակը, արգելում էր նրան: Իսկ այժմ, երբ պատ-րաստուած էր շարունակել ճանապարհը մի հաճելի ընկերոջ հետ, նա արդէն կեանքի վրայ այնպէս ախուր հայեացքով չէր նա-յում: Իրաւ, երբ հետեւեալ առաւօտ Միտսոն ու Յանին դուրս եկան Պանիցայից, առաջինը թեթեացած սրտով և անկեղծ ու-րախութեամբ գինեգործների երգն էր շուայնում:

II

Առաւօտը թարմ էր և պարզ: Գիշերը քիչ ցուրտ էր տ-րել, և օդը չափազանց արտրժելի էր: Միտսոն ու Յանին գիւ-ղական կոպիտ շորերով կամաց-կամաց գնում էին նարինջնե-րով բեռնաւորուած ջորիների հետից, որոնք դժուարութեամբ էին քայլերը փոխում: Այդ պատճառով երեք ժամուայ մէջ նը-րանք հազիւ կարողացան առաջին գիւղը հասնել, որտեղ պէտք է Պետրօ-բէյի յանձնարարութիւնը հաղորդէին: Յանին արդէն

մի քանի անգամ եղել էր այստեղ և ուղղակի գիմեց զէպի ջրաղացի մօտ չինուած մի տուն:

Նրանք բաղնիցին փակ զուար, և սկզբում մի շան կատու-
ղի հաջոց լսուեց, իսկ յետոյ փողոցը նայող պատշգամբի վրայ
երեսայ մի կին և հարցրեց, թէ ինչ են ուզում:

—Մենք Գէորգի-Գրեգորիի մօտ ենք եկել,—պատասխա-
նեց Եանին,—միթէ ինձ չես ճանաչում:

Կինը մի փայտի կտորով խփեց շանը, որը տոնաց և յե-
տոյ կարեց հաջոցը:

—Դու Եանի Մաւրամիսալին ես,—հարցրեց նա:

—Իհարկէ:

Նա տուն մտաւ, իսկ մի րոպէ յետոյ գտնւում լսուեցին
նրա տանաձայները, և զուար բացուեց: Շուրջ նախկին կատուղի
հաջոցով յարձակուեց Միսսոսի վրայ, բայց սա մտրակը թա-
փահարեց, և շունն իսկոյն անհետացաւ:

—Ներս մաքր, Եանի,—ասաց կինը,—ինչո՞ւ ես եկել:

—Պետք-բէյի քսամուսնուն մի յանձնարարութիւն ունեմ:

—Իսկ այս ինչ հսկայ է,—հարցրեց Գրեգորիի կինը, Միս-
սոսին մատնացոյց անելով.—զու սրան տանում ես տօնավա-
ճառին ցոյց աալու համար:

Եանին ծիծաղեց:

—Ո՛չ, սա իմ ազգականն է: Բայց մենք չտապում ենք:
Ասա, թէ որտեղ կարող ենք դանել Գէորգիին:

—Նա ջրաղացումն է: Բայց այնտեղից տուն եկէք մի-մի
բաժակ գինի խմելու:

Լեռնային առուակը, որը շարժում էր ջրաղացի անիւը,
հոսում էր մի նեղ, քարեայ ճանաղարհով, իսկ ջրփողի միջով
գնում էր զէպի ջրաղացի ներսը: Միսսոսն ու Եանին մօտեցան
ջրաղացի դրանը, բայց նա փակ էր և բացուեց միայն այն ժա-
մանակ, երբ Եանին բարձրաձայն տուաւ իր անունը:

—Ի՞նչ ես ուզում, Եանի Մաւրամիսալի,—հարցրեց մի
մարդ ներսից:

—Ուզում եմ հարցնել քեզ, թէ հատիկ աղում ես:

—Քաղցածներն համար, թէ՛ թիւրքերի:

—Սե հատիկ, թիւրքերի համար:

Դուար բացուեց, և շեմքում երեսայ մի սղիսառն ծերունի,
ինճառա զէմքով և կախ ընկած յօնքերի տակից կապածոտու-
թեամբ նայող աչքերով: Միսսոսին տեսնելով, նա ուզում էր
խփել զուար, բայց Եանին թոյլ չը տուաւ:

—Այս ո՞վ է,—հարցրեց ծերունին:

—Իմ ազգականն է, պատասխանեց Եանին.—Պետք-բէյի

կողմից սա էլ է ուղարկուած քեզ մօտ սև հատիկի դործով: Մի վախենար, եթէ մեզ բռնեն, ոչ մէկս էլ կախաղանից չենք ազատուիր:

Ծերունին իսկոյն հանգստացաւ և դուռը լայն բաց անելով, սիրալիր կերպով ասաց.

—Ներս մտէք երկուսդ էլ:

Ջրաղացի ներսը իւլացնող աղմուկէր տիրում, բայց Գէորդին անխոր կանգնեցրեց, և երկանքները լսեցին:

—Դու հարցրիր, թէ ես արդեօք թիւրքերի համար սև հատիկ աղում եմ,—ասաց ծերունին, ուշադրութեամբ Եանիի աչքերի մէջ նայելով,—այդ է միայն իմ դործը առաւօտից մինչև կէս գիշեր: Ես պատերազմի մարդ չեմ, թնդ քո ազգականի նման հսկաները կուեն, բայց չէ որ կռւան առանց ինձ նման մարդկանց չէ կարող զլուխ դալ: Միայն դու, Եանի, կանանց այդ մասին ոչինչ չ'ասես, թէ չէ նրանք ինձ հանդիստ չեն թողնիր: Ահա տես,—աւելացրեց նա,—թէ ուրջան լաւ, սև հատիկ են պատրաստել:

Երկանքները նորից պտտեցին, և նրանց տակից մի սև փոշի սկսեց թափուել տակառի մէջ:

—Սա ամուխ է,—բացատրեց նա,—իսկ ահա և ծծումբն ու բորակը: Գիշերը ես զրանք խառնում եմ, և իւրաքանչիւր հատիկը մի թիւրք կ'ուղարկէ այն աշխարհը:

Միտածան ու Եանին շտապով հրաժեշտ տուին նրան և ջրաղացից դուրս գալով, իրանց ետևից լսեցին զբան փականքի զրնկոցը:

Կալիփիայից նրանք իրանց ճանապարհը շարունակեցին դէպի լեռուը, իսկ նրա արևմտեան լանջով՝ մինչև Կալամատիան ծովածոցի եզերքին տարածուած դաշտավայրը: Արևմտին նրանք հասան Պլացա և, որպէս զի ցոյց տան, թէ իրանք հասարակ նարնջավաճառներ են, կանգ առան շուկայում ու սկսեցին իւրանց ապրանքն առաջարկել: Յետոյ նրանք դնացին մի փոքրիկ հիւրանոց գիշերելու, և նրա այցելուների հարցերին Միտածը պատասխանում էր, թէ Սպարտայից նարինջներ են տանում և վերադառնում են տուն, Յիմուլա: Այս բանը հարցնողներին շատ հաւանական էր թւում, և այդ պատճառով նրանք ոչ մի կասկած չը դարձրեցին:

Հետեւալ օրը երիտասարդները ճանապարհը շարունակեցին եզերքի երկայնութեամբ և կէսօրին կանգ առան Պրաստիօնում, որտեղ հարկաւոր էր Պետրօ-բէյի երկրորդ յանձնարարութիւնը կատարել: Նրանց դժուար չէր իրանց հարկաւոր մարդուն գտնել, քանի որ նա գիւղական հասարակութեան

տանուտէրն էր: Նանին ջորիների հետ ճանապարհի վրայ մնաց, իսկ Միտսոսը գնաց ցոյց տրուած այգին, որտեղ անցորդների ասելով, գտնուում էր Զարաւէնոսը: Շուտով երիտասարդը դրտաւ նրան վաղերի մէջ աշխատելիս և ուղղակի հարցրեց.

—Դու Զարաւէնոսն ես:

Այդու տէրը լուս թափահարեց գլուխը և կասկածանքով նայեց եկողին:

—Դու հատիկ ազո՞ւմ ես:

—Այո, —պատասխանեց նա, երկչոտութեամբ չորս կողմը նայելով, —բայց լինչպիսի հատիկի մասին ես ասում—քաղցածներին, թէ թիւրքերի համար:

—Թիւրքերի համար:

—Փնփռ քեզ, Աստուած: Միթէ ժամը հասել է: Ասա ինձ, ո՞վ ուղարկեց քեզ: Նիկողայոսը: Նա նրան լաւ եմ ճանաչում:

—Նիկողայոսն ո՞վ է, —պատասխանեց Միտսոսը, Պետրօբէյի խորհուրդը մտաբերելով:—Ինձ յանձնարարուած է քեզ առնել, որ եթէ չես սկսել հատիկ աղալ, ուրեմն սկսիր և այն էլ չուտով: Ուրիշ ոչինչ:

Դու երեի Միտսոսն ես, —ասաց Զարաւէնոսը, ուշադիր հայեացք դրելով նրա վրայ, —Նիկողայոսն ասում էր ինձ, որ քեզ կ'ուղարկէ մեզ մօտ: Անկեղծ եղիր դէպի ինձ, ես քեզ հաւատացնում եմ, որ Նիկողայոսն իմ ամենալաւ բարեկամն է, և ես շատ կը ցանկայի իմանալ, թէ որտեղ է նա, և գործերն աշուղ են գնում:

—Նա չը գիտեմ, թէ դու ում մասին ես խօսում, —պատասխանեց Միտսոսը՝ գլուխը շարժելով, թէպէտ շատ ցանկանում էր հանդստացնել այդ բարի մարդուն Նիկողայոսի ապահով վիճակի վերաբերմամբ:

Վեց օրուայ ընթացքում երիտասարդ բարեկամները ճանապարհորդում էին՝ ուղևորուելով դէպի հիւսիս երբեմն եղերքի երկայնութեամբ, երբեմն Տայգետի լանջի վրայ բարձրանալով, որտեղ փոքրիկ մենաճուր գիւղեր էին բոյն գրել: Մեծ մասամբ նրանք գիշերով էին գնում, իսկ կէսօրին մօտ մտնում էին գիւղ, գտնում իրանց հարկաւոր մարդուն, Պետրօբէյի յանձնարարութիւնը հաղորդում նրան և շարունակում ճանապարհը: Համարեա միշտ հրացայտ աչքերով էին ընդունում նրանց և ուրախութեամբ պատասխանում հաղորդած համբաւին, բայց երբեմն էլ, առանձնապէս թիւրքերին մօտիկ տեղերում, նրանք սառն ընդունելութիւն էին գտնում, իսկ մի ծերունի նրանց խօսքերը լսելով, թափահարեց գլուխը և ասաց, թէ ոչինչ չէ հասկանում: Ի հարկէ այդպիսի տեղերում նրանք մտաբերում էին

Պետրո-բէյի խորհուրդը, և որքան կարելի էր, չուտով հեռանում:

Եօթներորդ օրը նրանք հասան Կալամատա և երկու օր մնացին ալգանգ, որովհետև բացի այն, որ Պետրո-բէյի յանձնարարութիւնը պէտք է հաղորդէին երեք անուանի յոյներին, նրանք պարտաւոր էին նաև տեղեկութիւններ հաւաքել բերդապահ զինուորների ոյժի վերաբերմամբ և ստուգել, թէ ճիշտ են արդե՞ք քաղաքի պարխապների վերանորոգութեան մասին տարածուած լուրերը: Այդտեղից նրանք մակոյկով հասան Յիմովի նաւահանդիսարը, որտեղից Մայնի վրայով Պանիցա պէտք է վերադառնային:

Երիտասարդներն արդէն տասներկու օր ճանապարհին էին, և Եանին տխուր սրտով մտածում էր, թէ այս հաճելի ճանապարհորդութեանը չորս օր է մնում միայն: Նա երբէք այնպիսի ուրախ օրեր չէր անցկացրած, որպիսին անցկացրեց Միասոսի ընկերակցութեամբ, որի հետ կապուեց ըոլոր սրտով: Իր կողմից Միասոսն էլ փոխադարձաբար յարգում էր նրան և մինչև անգամ իր սիրոյ պատմութիւնն արաւ նոր ընկերին, որից յետոյ Եանին աչքում նա կատարեալ հերոսի նշանակութիւն ստացաւ:

Տասներեքերորդ օրը, կէսօրից յետոյ, նրանք մօտենում էին Նիմփիա գիւղին, երբ յանկարծ մի թիւրք հեծեալ զինուոր հասաւ նրանց: Նա հարցրեց, թէ ինչ մարդիկ են և ուր են գնում, իսկ Եանին, որը թիւրքերին ատելով ատում էր, կոպտաբար պատասխանեց.

—Քեզ ինչ, խնդ:

Զինուորը ոչինչ չը պատասխանեց և շտապով դիմեց դէպի այն գիւղը, ուր որ գնում էին երիտասարդ բարեկամները: Հասնելով այնտեղ, նա կանգ առաւ ջրաղացի առաջ և դուռը բաղխեց:

—Կրինաս,—ասաց նա դուռը բաց անող մարդուն,—ես ճանապարհին հասայ մի տղայի ետևից, որին երևի Կոտում էի տեսել, իսկ երկու օր առաջ Ակիայում. նրա հետ մի ուրիշն էլ կայ: Գուցէ այդ աղան քեզ մի օրեէ տեղեկութիւն է բերում:

—Բայց եթէ նրանք երկու հոգի են, մենք էլ նրանցից պակաս չենք,—պատասխանեց բաւականին վախկոտ Կրինասը:

—Յիմար բան է, մենք միայն մէկին ներս կը թողնենք. նա երեսայ է. մենք հեշտութեամբ նրա հախից կը գանք: Բացի զրանից գիւղը մարդ ուղարկելու մամանակ չէ, և այնտեղ էլ, ասենք, ըոլոր յոյներից—յոյն են: Մանուկը շուտով կ'երևայ: Միտդ պահիր, որ հարկաւոր չէ նրան սպանել. թնդ նա առաջ ըլլոր ճշմարտութիւնը խոստովանուի:

—Եթէ նա Մաւրոմիխալիների տոհմից է, մենք ոչինչ չենք հմանալ:

—Կը տեսնենք: Ես դրան ետեւ կը կանգնեմ, և հէնց որ ներս մտնէ, կը բռնեմ նրան, իսկ դու յետոյ դուռը վրայ խփիր. միւսը թող դուրսը մնայ:

Երիտասարդ բարեկամները շատ լաւ արին, որ շտապով հեռացան պիղաղիայի մի անձնաւորութեան մօտից, որի մօտ Պետրօ-բէյն ուղարկել էր նրանց: Թիւրքերն ամեն տեղ լրտեսներ ունէին, որոնց յանձնարարուած էր հայրենասէրների դեր խաղալ և տեղեկացնել իշխանութեանն այն ամենը, ինչ որ կը լսէին: Միաստսի և Եանիի հեռանալուց մի օր յետոյ Պիղաղիայից դէպի հարաւ ճանապարհ ընկաւ այդպիսի մի լրտես: Յիմովուում նա հարցրեց, թէ այնտեղ արդեօք երիտասարդներ եկած են և բացասական պատասխան ստանալով, որովհետև նրանք Կամալաթիայում էին, ամեն ինչ հաղորդեց տեղական թիւրք իշխանաւորին և շարունակեց իր ճանապարհը: Նիմփիայում նա այցելեց Կրինասին, որը նոյնպէս կաշառուած էր թիւրքերից, և հրամայեց նրան այդ խորհրդաւոր այցելուներից որքան կարելի էր շատ տեղեկութիւններ դուրս քաշել մի կերպ: Յետոյ նա մակոյկով ուղևորուեց Հիտիա, ուր երիտասարդներն ամենևին մտադրութիւն չ'ունէին դնալու:

Յիմովի թիւրք իշխանաւորը մահմեդականին յատուկ անտարբերութեամբ վերաբերուեց գործին և բաւականացաւ միայն նրանով, որ բերդապահ զօրքի զինուորներին յայտարարեց, թէ պարզի կը տայ այն մարդուն, ով որ կասկածելի երիտասարդներին կամ նրանցից մէկին ներկայայնէ իրան: Զինուորներից մէկը ցանկացաւ խոստացած փողերն ստանալ և սկսեց որոնել: Հէնց դա էր որ Նիմփիայի ճանապարհին հասաւ երիտասարդներին և նրանց զալստեան մասին յայտնեց Կրինասին, որը հայրենասէր էր համարուում, բայց իսկապէս մատնիչ էր, և թէպէտ վառօդ պատրաստուում էր, սակայն թիւրքերի համար:

Այդպիսով Միաստսի և Եանիի համար թակարդ էր պատրաստուած և նրանք առանց որևէ կասկած տանելու մօտեցան ջրաղացին, բայց այստեղ զինուորի ձին տեսնելով, Եանին ճանաչեց նրան: Երիտասարդներն իսկոյն հասկացան, որ թակարդն են ընկել, բայց վճռեցին փախուստ չը տալ, այլ համարձակ կռիւ մտնել, որովհետև Կրինասին դաւաճանութեան մէջ չէին կասկածում և իրանց թշնամի համարում էին միայն զինուորին: Յամենայն դէպս նրանք պէտք է կատարէին իրանց պարտականութիւնը և Պետրօ-բէյի յանձնարարութիւնը հաղորդէին Կրինասին:

Այդ պատճառով Եանին մօտեցաւ ջրաղացի դրանը և բաղ-
խեց, իսկ Միտսոսը պահուեց տան անկիւնի ետեր:

—Ո՞վ է,—լսուեց մի ձայն ներսից:

—Ով ուզում է, լինի: Դու հատիկ աղում ես:

—Քաղցածներին, թէ թիւրքերի համար:

—Թիւրքերի համար:

Դռու բացուեց, և Եանին ներս մտաւ, բայց Կրինասը չը
կարողացաւ փակել այն, և Միտսոսը ներս ընկաւ ջրաղացը:

Զինուորն ու Կրինասն արդէն կուռում էին Եանիի հետ:
Նրանց վրայ յարձակուելով, Միտսոսը Կրինասին մի կողմ քա-
չեց, և նրանք սկսեցին ծեծկուել: Միտսոսն աւելի բարձրահա-
սակ ու լինէր, իսկ Կրինասը ջլտաւ: Վերջապէս երիտասարդը
ոսկորների ճոճոց լսեց, և այդ իսկ բոլէին Կրինասի աջ ձեռ-
քը կախ ընկաւ դէպի դօտիկը: Նա, իհարկէ, ջանկանում էր
դանակի կամ ատրճանակի օգնութեան դիմել: Միտսոսը հաւա-
քեց իր բոլոր ոյժերը, վեր բարձրացրեց հակառակորդին և յա-
տակին խփեց, բայց հարուածի ոյժից ինքն էլ փռուեց նրա
վրայ: Լսուեց մի զարհուրելի հառաչանք, յետոյ լռութիւն տի-
րեց: Կրինասի գլուխն ընկաւ երկանքների տակ, որոնք շարժ-
ման մէջ էին և ընկոյզի նման ջարդուփշուր արին այն: Միտ-
սոսը ժամանակ չ'ունէր իր յաղթութեան վրայ ուրախանալու:
Նա շտապով վեր թռաւ և վազեց Եանիի մօտ, որին զինուորը
յատակին էր ձգել: Այդ իսկ բոլէին նա քաչեց իր ատրճանա-
կը, բայց Միտսոսն էլ միենոյն արաւ և միանգամից երկու
ատրճանակ որոտացին: Զինուորի զնգակը միտուեց պատի մէջ,
իսկ յոյններ չը վերապեց: Թիւրքը երեսն ի վայր փռուեց գետ-
նին: Գնդակը ծակել էր նրա գլուխը:

Միտսոսը վերցրեց Եանիին, բայց նա անզգայ էր և մա-
ղերը խանձուած. երիտասարդը վազեց դուրս, ջուր բերաւ և
թրջեց նրա գլուխը:

Շուտով Եանին բաց արաւ աչքերը և սկսեց ապուշի նը-
ման շուրջը նայել: Յետոյ նա ժպտաց և արտասանեց.

—Սառանաներ:

Նա քիչ բարձրացաւ և նայեց թիւրքի դիակին.

—Ես յիշում եմ միայն,—շարունակեց Եանին,—որ ընկայ,
և գլուխս մի ինչոր բանի դիպաւ: Դու լաւ արիր, որ սպանե-
ցիր նրան. իսկ միւսն ուր է:

Երիտասարդը գծուարութեամբ վեր բարձրացաւ, և նրա
աչքերը սարսափած կանգ առան երկանքների վրայ, որոնցից
արին էր հոսում:

—Նա ինքն այնտեղ ընկաւ,—ասաց Միտսոսը,—Գնանք այստեղից, ես կ'օգնեմ քեզ:

Նրանք դուրս եկան դաւիթը և վախեցած սկսեցին չորս կողմը նայել, բայց ոչ ոք չէր երևում:

—Եանի,—ասաց Միտսոսը,—ինչ անենք այժմ: Ափսոս որ Նիկողայոս մօրեղբայրս մեզ հետ չէ: Կարծես ոչ ոք ատրճա-նակներ ձայնը չը լսեց, և մեզ հարկաւոր է վախճել: Բայց զիականերն ինչ անենք:

—Սատանաներ,—բացադանչեց Եանին, որ դեռ ևս կանոնաւոր կերպով չէր սթափուել:

—Նրանք արդէն դժոգքումն են: Չ'արժէ նրանց մասին մտածել: Բայց մենք ինչ անենք:

—Կնայ, ես հնարք դտայ,—բացադանչեց Եանին, աչքերը պսպղացնելով,—այնտեղ վառօդ կայ. ջրաղացը օդը ցնդեցնենք, այն ժամանակ մեզ վրայ կ'ասկած չի ընկնիլ: Գնանք չուտով:

Նրանք վերադարձան ջրաղացը, անիւը կանգնեցրին, և Միտսոսը երկանքների տակից դուրս քաշեց զլիսատուած դիակը, իսկ Եանին սկսեց վառօդը որոնել:

—Տես,—վերջապէս բացադանչեց նա,—ահա մի ամբողջ տակառ: Ես տանը շատ ժայռեր եմ պայթեցրել և վառօդի շաւիղ պատրաստել զիտեմ: Գնա ջորիների մօտ և զինուորի ձիու հետ տար նրանց հարեան անտառը, իսկ ես ամեն ինչ կը պատրաստեմ:

Իրաւ, նրանք երկուսով զիակաները դրին տակառի վրայ, որի մէջ Եանին մի ծակ բացաւ, և մինչդեռ Միտսոսը դաւիթը դնաց, նա յատակի վրայ՝ տակառից մինչև դրան տակը՝ վառօդից մի շաւիղ չիւնեց: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, Միտսոսը վերադարձաւ և ասաց.

—Դէհ, այժմ դու ջորիների և ձիու մօտ գնա: Ես քեզանից արագ եմ վազում, մանաւանդ այժմ, և աւելի լաւ է, որ ես այրեմ վառօդը:

Նա այդպէս էլ արաւ փակ դրան տակից և սկսեց վազել դէպի անտառը, որտեղ Եանին զինուորի ձիուց ցած էր առել թիւրքական թամբն ու սանձը:

Մի քանի բռնի յետոյ մի զարհուրելի պայթիւն լսուեց: Վառօդը իր գործն արաւ:

Միտսոսը Եանին նստեցրեց ձիու վրայ, ինքը նստեց ջորուն, ձեռին առաւ միւսի սանձը, և նրանք արշաւեցին:

III

Բաւական ժամանակ նրանք լուռ առաջ էին դնում: Եանին բռնել էր ձիու պարանոցը, սրովհետեւ նրա զլուխը պտոյտ էր գալիս, իսկ Միտսոսը եռանդով քշում էր ջորիներին, որ ետ չը մնան: Վերջապէս կէս ժամ յետոյ Եանին սանձը քաշեց:

— Կամայ դնանք, — ասաց նա, — վտանդն արդէն անցաւ: Մենք այժմ մեր կողմերում ենք, և ոչ ոք չը տեսաւ, որ ջրաղացումն ենք եղել, բացի իմ հօրեղբորորդի Բրիտոսից, բայց աւելի շուտ նրա լեզուն կը պոկեն, քան թէ կը ստիպեն խօսել: Սակայն խօսելն էլ աւելորդ է: Ջրաղացն օդն է ցնդել: Ուրիշ ոչինչ:

Միտսոսը կանգ առաւ, դաժ թռաւ ջորուց և փռուեց զեանին, երկու բողբ պառկած մնաց, յետոյ վեր կացաւ, մի ումպ զինի խմեց և սկսեց Կրինասի զլխին անհամար հայհոյական խօսքեր թափել, որոնցով շատ հարուստ է յունական լեզուն: Այս բանը սաստիկ զարմացրեց Եանին:

— Դու լսեցիր, թէ անիծուած Կրինասի զլուխն ինչպէս ընկոյզի նման չիկաց, — շարունակեց Միտսոսը, — նա մտադիր էր իր փառօղի շնորհիւ հարստանալ, բայց ինքը նրա զոհը եղաւ: Ո՛չ, Եանի, դա այնպէս ծիծաղելի է, որ ես մինչև անկող զատաստանը պէտք է ծիծաղեմ:

Եւ նա սկսեց իստերիկաբար քրքշալ:

Եանին երբէք իստերիկա կոչուած հիւանդութիւնը տեսած չէր, բայց հասկացաւ, որ դա վնասակար է ատոյջութեան համար, և հարկաւոր է իսկոյն վերջ տալ դրան:

— Միտսոս, — բացադանչեց նա բարկացած, — յիմարութիւն մի անիր: Բաւական է ծիծաղես, դադարիր իսկոյն:

Միտսոսը նայեց նրան, ինչպէս մի երեխայ, որին յանդիմանում են մեծերը, և յանկարծ բնորոշեց իր քրքշոյցը: Մի քանի բողբ նա լուռ կանգնած էր և կռնալով խոտ էր պոկոտում:

— Բայց փառաւոր օր է այսօր, — խօսեց նա վերջապէս, — այսպիսի արկածները գինուհուման արեցնում են ինձ: Բայց այժմ ես ինձ թեթիւ եմ զգում: Լաւ բան է հայհոյելն ու քրքշալը: Բայց ես ինչո՞ւ համար էի ծիծաղում: Նիկողայոս մօրեղբայրս շատ անգամ ասում էր, թէ երբեմն մարդիկ առաջին սպանութիւնից յետոյ խելքերը թոցնում են, իսկ ես ծիծաղում եմ, հա՛, հա՛, հա՛...

Եւ նա նորից սկսեց քրքշալ:

— Ո՛չ, հարկաւոր չէ, Միտսոս, — բացադանչեց Եանին եր-

կիւղ կրկնով, թէ չը լինի իրօք նա խելքը թացրել է, —ի սէր Աստուծոյ, դադարիր: Քո ծիծաղն այնպէս վարհուրելի է...

Միտստը ճիգ թափեց և ընդհատեց ծիծաղը:

—Ա՛յ, կեցցեա, — արտասանեց Եանին, ձիուց ցատկելով և նստելով գետնին. — գինի խմիր ու պառկիր և եթէ կարող ես, քնիր:

Միտստը հնազանդուեց և զլուլը Եանիի ծնկներին դընելով, ձգուեց իր ամբողջ երկարութեամբ: Մի բողբոջ յետոյ նա արդէն քնած էր: Եանին շատ անյարմար էր նստած, բայց տեղից չէր շարժուում, որ Միտստը չը վարժնէ: Միտստի վարմունքը շատ տարօրինակ էր թւում նրան. կռիւի ժամանակ նա խոհեմաբար, սառնարիւնութեամբ և եռանդուն կերպով էր գործում, և նրա դէմքին փայլում էր հերոսութիւնը, բայց յետոյ մի թոյլ երեխայ դարձաւ:

Երկար նա որպէս մի սիրող քոյր հսկում էր քնած Միտստի վրայ, և այս վերջինը վարժեց միայն այն ժամանակ, երբ արեգակն արդէն սկսել էր թեքուել դէպի արևմուտք:

—Ո՛րպիսի անասունն եմ ես, — բացադանչեց նա ձգուելով, — ես քնել եմ, իսկ դու մեծ դժուարութեամբ բռնել ես զլուխս: Ինչու ծնկներիդ վրայից վայր չը ձգեցիր այն: Բայց ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու: Իսկ դու քեզ լինչպէս ես ըզգում:

—Ոչինչ, ամեն ինչ անցել է: Աւելի լաւ է դու ձին հեծիր, Միտստ:

—Դատարկ բան է:

Եւ նախկին կարգով նրանք շարունակեցին իրանց ճանապարհը դէպի հարևան Կալաւրիա գիւղ: Որովհետեւ սա Մաւրոմիխայիների տոհմի ամբոցներից մէկն էր, ուստի նրանք համողում էին, որ սիրալիք ընդունելութիւն կը գտնեն, բայց գիտէին, որ այնտեղ պահապան զինուորներ կան և այդ պատճառով զգուշութեան համար մի պտոյտ գործեցին և հիւսիսային կողմից մտան գիւղը:

Կալաւրիսում թիւրքերը լաւ կեանք չ'ունէին, և այնտեղի բնակիչներն ուղղակի յայտնել էին նրանց, որ ոչ մի դործի մէջ չը խառնուեն: Եթէ կառավարութիւնը ցանկանում էր նրանց մօտ զինուորներ դնել, այդ միևնոյն էր նրանց համար, բայց զինուորները պարտաւոր էին հանդարտ պահել իրանց, թանկ գնով պաշար դնել և ձեռք չը տալ կանանց: Քանի որ թիւրքերն այս պայմանները կատարում էին, նրանք հանդիստ էին թողնում, միայն երբեմն տօն օրերին յոյները հարբելով վատ խօսքեր էին ձգում նրանց: Այն ժամանակ նրանք լաւ էին համա-

րում զօրանոցներից դուրս չը գալ, որովհետև զանազան տհաճութիւններ կարող էին պատահել:

Յաջողութեամբ գլուղը մտնելով, Միտսոսն ու Եանին ուղևորուեցին դէպի սրճարանը: Շեմքից դուռ ներս չէին մտել, երբ նրանց ընդառաջ վազեց մի բարձրահասակ, ահագին մօրուքով մարդ:

Դա Պետրո-լէյի եղբայրն էր, Եանին գիտէր, որ նրան ամեն ինչ կարելի էր անկեղծօրէն ասել: Իրաւ, նրանք պատմեցին ջրաղացում իրանց պատահած արկածները, և բարձրահասակ մարդը զլուխը քաջալերարար շարժելով՝ մեծ հետաքրքրութեամբ լսեց նրանց: Վերջապէս Եանիից լսելով Միտսոսի իստերիկական հիւսնոգութեան մասին, նա յօնքերը կիտեց և ստիպեց կէս չիշ գինի մի անդամից խմել:

— Է՛հ, — ասաց նա, երբ երիտասարդները վերջացրին իրանց պատմութիւնը. — այսօր մի փառաւոր օր է մեր տոհմի համար: Դու էլ մերն ես, — աւելացրեց նա, Միտսոսին դառնալով, — և երգւում եմ մեր ցեղն ստեղծող Աստուծոյ և թիւրքերին ծնող սատանայի անունով, որ դու մեր պարծանքն ես: Շուտով մերոնցից մի տաան հողի կը հաւարուեն ալստեղ, և եթէ փողոցներում թիւրքերը պատահեն նրանց, կախաղանների համար պործ կը բացուի:

Շուտով Կացիրոս Մաւրոմիխալիի խօսքերն արդարացան, և նրա ազգականները մէկը միւսի ետեից սկսեցին հաւաքուել: Նրանք լսել էին, որ մի ինչ որ առանձին բան է պատահել, և հարկ եղաւ Միտսոսի ու Եանիի պատմութիւնը կրկնել ամեն մէկին: Բոլորը հրճուանքի մէջ էին, և ընդհանուր բաւականութիւնը լրիւ լինելու համար մնում էր միմիայն կոխ սկսել թիւրքերի հետ: Բայց բարեբաղդաբար նրանք այս երեկոյ զօրանոցներից դուրս չէին գալիս, և մինչև անդամ ուշադրութիւն չը դարձրին մի քանի երիտասարդ յոյների վրայ, որոնք անարգական աղաղակներով սկսեցին կոտորատել զօրանոցների ապակիները, և Կացիրոսի եռանդուն միջամտութեան չնայելով միայն կարելի եղաւ ցրել նրանց:

Հետեւալ առաւօտ Նիմփիայից տեղեկութիւններ ստացուեցին, որոնք կատարելապէս հաստատում էին երիտասարդ բարեկամների պատմութիւնը: Դուրս եկաւ, որ ջրաղացն օգն էր ցնդուած, և նրանից ոչ մի հեաք չէր մնացել, իսկ Կրինասի դուռն ուղիւստ էր փակուած: Դա ինչու չէր պատահել, և ինչու չէր փակուած զանգը: Բայց ինչպէս երևում էր, պայթիւնի ժամանակ նրա մօտ մի ինչ որ մարդ էլ էր եղել, որովհետև զետնի վրայ քառասուն ատամ էր գլուխը, իսկ այդքան ատամ Կրինասը երբէք չէր կարող ունենալ:

Կացիոսը իր բազմաթիւ ազգականների հետ գիւղից մի ժողնաչափ հեռու ուղեկցեց հիւրերին: Միտսոսին բոլորը փառաբանում էին, որպէս երկու թշնամի սպանող մի հերոսի, և Եանին ամենևին չէր նախանձում նրան, այլ շատ ուրախ էր, որ բացի իրանից ուրիշներն էլ, մանաւանդ երիտասարդները, Միտսոսին հերոս էին համարում և ոգևորում նրանով, և երբ Կացիոսը գիւղի հասակաւոր ընակիչների հետ վերադարձաւ տուն, երիտասարդներն աւելի երկար ուղեկցեցին իրանց նոր ընկերներին: Վերջապէս կէսօրին ժօտ նրանք հրաժեշտ տուին, և երիտասարդ բարեկամները, որոնք արդէն աւարտել էին իրանց սրուած յանձնարարութիւնները, ճանապարհ ընկան դէպի տուն:

Նրանք այժմ գնում էին ծովկղրով և չէին չտապում: Բայց և այնպէս արեամտին հասան Մաւրոմատի, որը բոյն էր դրել Տայդեաթի արևմտեան լանջի վրայ: Լեռնագոտու գազաթները ծածկուած էին ձիւնով, որը շլացուցիչ կերպով պսպուկում էր արեգակի վարդագոյն ճառագայթների տակ: Բայց ներքեր, դաշհոտը բուրում էր: Երիտասարդների սրտերի և աչքերի մէջ ևս դարուն էր տիրում, այն դարնան տալայրում, ձմրան հետք չէր երևում, և ամեն ինչից դարնան հոտը բուրում էր: Երիտասարդների սրտերի և աչքերի մէջ ևս դարուն էր տիրում, այն դարնան փայլը, որը շուտով բռնակալութեան ցուրտ, մուշլ ձմրան փոխարէն ապատութեան պերճ ծաղիկներ պէտք է բերէր:

IV

Երիտասարդները կէսօրին հասան Պանիցա, և նրանց դիմաւորեց Պետրօ-բէյը, որը նրանց արկածներն ու կրիմասի մահը լսելով՝ չափազանց ուրախացաւ:

—Ես շատ ցաւում եմ,—ասաց նա, մինչև վերջը լսելով նրանց պատմութիւնը.—բայց աչքի առաջ ունենալով թիւրքերի մէջ ձեր դարթեցրած կասկածները, դուք պէտք է բաժանուէք միմիանցից: Դու, Եանի, կը գնաս Տրիպօլիս, իսկ Միտսոսը—Նաւպլիա:

—Օ՛, որքան դու բաղդաւոր ես,—ցած ձայնով արտասանեց Եանին, որին յայտնի էր իր ընկերով վէպը.—եթէ միայն Ձուլէյման քեզ չէ մոռացել: Իսկ ես, հայր,—աւելացրեց նա բարձրաձայն,—կը պէտք է ճանապարհ ընկնեմ դէպի թիւրքական որջը:

—Երկու կամ երեք օրից Դու այստեղից կարող ես Միտսոսի հետ դուրս գալ:

—Բայց որքան ժամանակ պէտք է այնտեղ մնամ:

—Յուսով եմ, որ քիչ կը մնաս, դուցէ մի ամսի չափ։ Բայց դու չես զղջալ այդտեղ դնալուդ համար։ Քեզ արքայաւմայել կ'ընդունեն, որովհետեւ թիւրքերը չեն կամենում մեր տոհմի հետ թշնամանալ։ Միտսուրը կ'ուզիկցէ քեզ մինչև Տրիպօլիս եւ երկու օր կը մնայ այնտեղ քեզ հետ իրբի ծառայ, որպէսզի տեղեկանայ, թէ նահանգապետի տանը քեզ որտեղ կը տեղաւորեն, եւ երբ ժամանակը հասնէ, սրտեղից պէտք է ազատել քեզ։

—Իսկ ես ինչ պէտք է անեմ Նանիից բաժանուելուց յետոյ,—հարցրեց Միտսուրը։

—Վերադարձիր Նաւալիս եւ ինձանից մի նամակ տար Նիկողայոսին, բայց այնտեղ դու երկար չես մնալ եւ մի նոր ճանապարհորդութիւն կը սկսես գէպի հիւսիս, Հերմանի մօտ։ Է՛հ, այդ մասին Նիկողայոսը մանրամասնաբար կ'ասէ քեզ։

Այս խօսակցութիւնից ետք օր յետոյ երիտասարդներն ուղևորուեցին Տրիպօլիս։ Նանին հաղել էր ամենալաւ հաղուստը եւ նստած էր մի գեղեցիկ մոխրագոյն ձի, իսկ նրա ետեւից ջորի հեծած, ծառայի չորերով գնում էր Միտսուրը։ Նա իր ետեւից քաշում էր եւ մի ուրիշ ջորի, ճանապարհորդական իրեղէններով բեռնաւորած, չորս օր տեւեց նրանց ճանապարհորդութիւնը, որովհետեւ նրանք չէին շտապում եւ երբ վերջապէս հասան Տրիպօլիս, Նանին դիմեց ուղղակի նահանգապետի տունը, իսկ Միտսուրին թողեց հրապարակում ձիու եւ ջորիներին մօտ։

Տունը գտնուում էր հրապարակի մի կողմում եւ արտաքուստ ներկայացնում էր մի մերկ, պատուհանների տեղ մի քանի երկաթէ վանդակներով սպիտակ պարիսպ։ Միտսուր նրանցից մէկում նկատեց հաստ քողով ծածկուած մի կանաչի դէմք եւ հասկացաւ, որ հարեմն այդտեղ է գտնուում Տան միակ մուտքը մի դուռն էր, որի ետեւ երևում էր պարտէզը։ Նանին դուռը գետնէ վաղիտել, երբ նա բացուեց, եւ յետոյ դռնապանը փակեց նորից։ Մի քանի րոպէ անցած՝ դուռը դարձեալ բացուեց եւ մի թիւրք ծառայ մօտենալով Միտսուրին, օղնեց նրան ներս տանելու իրեղէնները, բայց որովհետեւ չատ չէր, երիտասարդն ինքը ներս տարաւ, այդ իսկ միջոցին դռնապանը, որ ասեղնագործած բաճկոն եւ սկէ երիզներով կարմիր անդրաւարտիւր ունէր հագին, իր երկար ձեռնափայտին յենուեց եւ դաշոյնի արծաթեայ կոթի հետ լիազալով, արհամարհանքով նայում էր նրան։ Դրան ետեւ, տան ներսը, գտնուում էր դռնապանի փոքրիկ սենեակը, իսկ ձախ կողմը ձգուած էր չինութեան մի մասը, որը գէպի հրապարակն է դուրս գալիս, եւ պատուհանները նոյնպէս պաշտպանուած էին երկաթէ վանդակներով։ Դռնից սկսւում էր մի նեղ ճանապարհ, որը երկու կող-

մից չըջապատուած էր պարտիզի բաժանմունքներով, և Միտսոսը դռնապանի ցուցմամբ այդ շինութեան երկայնութեամբ անցաւ դէպի մի ուրիշ շինութիւն, որը բարձրանում էր առաջինի ծայրում:

Այս շինութիւնը երկյարկանի էր, մի պատշգամբով, ուր կարելի էր բարձրանալ դրսի սանդուխով, որի վրայ չորս դուռ էր բացւում: Միտսոսը բաղխեց դրանցից առաջինը, և մի երիտասարդ թիւրք բացաւ այն. նա իրեղէնները ձեռքին բռնած այս յոյնին տեսնելով, մի բանալի հանեց և բաց արաւ երկու սենեակ. նրա ասելով դրանք յատկացրուած էին Միտսոսի տիրոջ համար, և նա կարող էր քնել վերջին սենեակում, եթէ պարոնը թոյլ տար: Որովհետեւ Նանին դեռ չէր երևում, ուստի Միտսոսն արձակեց իրեղէնները և անհամբերութեամբ սկսեց նրան սպասել:

Վերջապէս Նանին եկաւ դռնապանի առաջնորդութեամբ և այս վերջինի հեռանալուց յետոյ բացագանչեց:

—Ա՛յ քեզ դէ: Մեծ թակարդն ենք ընկել: Նա այստեղ իբրեւ բանտարկուած պէտք է մնամ և չեմ կարող ո՛չ մի տեղ հեռանալ: Ինձ այստեղ կը կերակրեն և թոյլ կը տան քնել ու զբօսնել այս փոքրիկ պարտիզում, բայց ոտս դռնից դուրս զնել— երբէք:

Միտսոսը շուացրեց:

—Լա՛ւ է, որ ես քեզ հետ եկայ: Երեւի հարեան սենեակում ապրող երիտասարդ թիւրքը քո պահապանն է: Նա դիշերը կը մնամ այստեղ և դրսից ամեն ինչ կը զննեմ: Այժմ հարկաւոր է գնալ ու տեսնել, թէ որտեղ են տեղաւորել ձին ու ջորիները:

Միտսոսը մի ժամ կորաւ:

—Լաւ չէ, բայց աւելի վատ կարող էր լինել,—ասաց նա վերադառնալով.—հրապարակը դուրս գալ կարելի է միմիայն դռնով: Դռնից դէպի աջ դռնում է հրապարակի անկիւնի տունը, իսկ յետոյ ձգւում է սեների մի շարք, որոնք նայում են դէպի հրապարակից սկսուող փողոցը: Ձախ կողմից տան ետին երկար պատը գնում է դէպի մի ուրիշ փողոց, որը նոյնպէս հրապարակից է սկսւում: Բայց Մահմէդի բնակարանի հարեան տունը շինուած է մի փոքրիկ պարսպով շրջապատուած պարտիզի մէջ, որի վրայ մազլեկը դժուար չէ: Հէնց այդ պարսպից հեշտութեամբ կարելի է բարձրանալ տան այս մասի կտուրը: Իսկ այնտեղից հարկաւոր է միայն ցատկել դէպի պատշգամբը քեզ մօտ գալու համար: Իսկ այն ճանապարհով, որտեղից ես

եկայ, կարող են երկու հոգի անցնել: Նշանակում է յուսահատուելու ոչինչ չը կայ:

—Հեչա է ասելը,—տիրութեամբ պատասխանեց Եանին.— իսկ ես այստեղ հնդկահաւի նման մի ամբողջ ամիս պէտք է նստեմ, ման գամ պարտիզում և վշտից նարինջներ ծծեմ: Էլ ինչ ասել կ'ուզէ, ուրախ կեանք է: Իմ ետևից դալիս՝ դու կը տեսնես ինձ մի հաստափոր, փքուած թիւրք դարձած, որը չարունակ ծալապատիկ նստած, բացի ծխելն ուրիշ գործ չ'ունի:

—Մի վախենար,—ուրախ պատասխանեց Միտսոսը,—դու լեռներում չուտով կը կազդուրուես:

—Բայց դու չես մտածում,—ասաց Եանին, մատով թիւրքի հարեան սենեակը ցոյց տալով,—որ այս քաջ երիտասարդը կառուրից ցած թռչելիս, կարող է քեզ նկատել, դարան մտնել և բռնել:

—Ի հարկէ, եթէ քո պատուհանը դէպի փողոցը նայէր, այն ժամանակ ես կարող էի քեզ նշան տալ, իսկ այժմ ինքս պէտք է մտնեմ այստեղ: Բայց մի վախենար, ես ամեն ինչ կարդի կը գնեմ:

Միտսոսն երկու օր մնաց Տրիպօլիսում և երբ նա զնաց, Եանիի աչքում իր ապագան այնպէս տխուր չէր երևում, ինչպէս առաջին րոպէին: Ինչքան էլ որ թիւրքերը կասկածում լինէին Մաւրոմիսալի տոհմի թշնամական տրամադրութեան վերայ, այնուամենայնիւ չէին ցանկանում նրանց բարկութիւնն իրանց վրայ հրաւիրել. այդ պատճառով Եանիի բոլոր ցանկութիւնները, բացի տանից գուրս գալուց միայն, ուրով կատարում էին: Իւր վերջնական ազատուելու վերաբերմամբ նա կասկած չ'ունէր: Միտսոսը մի անգամ էլ քննեց հարեան պատը և տեսաւ, որ պարանի օդնութեամբ փախուստը ամենահեշտ բանն է: Այն ամբողջ շինութեան մէջ, որտեղ Եանիի սենեակներն էին, ապրում էր միայն երիտասարդ թիւրքը, նրա պահապանը, և գտնւում էին խոհանոցները, ուր գիշերը ոչ ոք չէր գնում:

—Իսկ ինչ վերաբերում է թիւրքին, մենք նրա հախից կը գանք և կ'ոկորդը կը փակենք,—ասաց Եանին.—բայց մինչև այն ժամանակ ես ինձ օրինակելի կերպով կը պահեմ, այնպէս որ ամենափոքր կասկած անգամ չեմ դարթեցնիր:

Երրորդ օրը, արեւածագից առաջ, մթնշաղիւն Միտսոսը, բոլորովին պատրաստ ճանապարհ ընկնելու, ներս մտաւ Եանիի սենեակը: Եանին Մահմէդ-Սալիկին ասել էր, թէ ծառան հարկաւոր է հօրը և այդ պատճառով պէտք է գնայ, իսկ Մահմէդը նրան մի թիւրք ծառայ էր առաջարկել, որից՝ իհարկէ՝ Եանին հրաժարուել էր:

—Օ՛, Միտսնս,—ասաց Նանին՝ հրաժեշտ տալով իր ընկերին,—որքան կարելի է շուտ վերադարձիր։ Ես չափ կր կարօտեմ քեզ։ Ես չափազանց սիրում եմ քեզ, և որքան լաւ էիր պարու՛մ մենք միմեանց հետ։

—Այո, Նանի,—պատասխանեց Միտսնսը, համբուրելով նրան,—հէնց որ հնարաւոր եղաւ, ես կը գամ քո ետեից և մինչև անգամ Զիւլէյման էլ արգելք չի կարող դառնալ զրան։

—Հա՛, դու Զիւլէյմա ունես,—ասաց Նանին խոր հառաչելով,—իսկ իմ միակ սիրելին դու ես։ Գնաս բարեւ, մի մոռանար ինձ և չուտով վերադարձիր։

Միտսնսը երգուեց, որ ո՛չ տղամարդ, ո՛չ կինարմատ, ո՛չ երեխայ, ո՛չ հարստութիւն և ո՛չ փառք չեն արգելիլ նրան հնարաւոր եղած գէպտում վերադառնալ։

Յետոյ նա կիսատրտում, կէս ուրախ՝ գնաց ձին թամբելու։ Ճշմարիտ է, նա բաժանուում էր ընկերից, բայց զրա փոխարէն նրան սպասում էր Զիւլէյմայի տեսակցութիւնը։

Ամբողջ օրն անդադար գնում էր նա և զիշերը լուսնի լուսով տեսաւ իր առաջ փռուած Նաւալիայի ծովածոցը։ Գիշերով Արզոսի միջից չ'անցնելու համար՝ նա ընտրեց աւելի երկար ճանապարհը և երբ հասաւ այն աւազուտ ափին, որտեղ Զիւլէյմայի հետ ձուկն էր որսում, նրա սիրտն սկսեց ուրախ բարախել։ Ապա շտապով անցաւ իրան ծանօթ սպիտակ պարսպի մօտով և վերջապէս կանդ առաւ հօր տան առաջ։ Պատշգամբում քնած շունը հաջելով յարձակուեց նրա վրայ, բայց երբ Միտսնսին ճանաչեց, սկսեց քծնել։

Մի րոպէ յետոյ դուռը բացուեց, և հնչեց Նիկողայոսի ծանօթ ձայնը։

—Այդ գո՛ւ ես, Միտսնս։

—Այո,—պատասխանեց երիտասարդը,—ես վերադարձայ։

Որքան էլ Նիկողայոսը ցանկութիւն ունէր իմանալու Միտսնսի ուղևորութեան արդիւնքը, այնուամենայնիւ հարցութեամբ չ'արաւ նրան և թոյլ տուաւ քնել մինչև հետեւեալ օրուայ ժամրիննը։ Նիկողայոսի աչքում ո՛չ մի բան այնքան գին չ'ունէր, մինչև անգամ ուտելն ու խմելը, որքան քնելն ու լողանալը։ Այդ նա շատ կարեւոր էր համարում, ուստի երբ Միտսնսն արթնացաւ, իր առաջ պատրաստի գտաւ լողարանը։ Սակայն Նիկողայոսն անձամբ սուրճ ու ձուկ էլ եփեց, որովհետեւ կուտանդինի գործերը վաղ էին գնում, և նա ստիպուած էր առանց ծառայի մնալ։

Ոյժերն ամրապնդելով, Միտսնսը պատմեց իր բոլոր արկածները մինչև Նանիից անջատուելը։ Նիկողայոսը լուռ լսեց

ներան, և երբ նա վերջացրեց, մի քանի խօսք միայն ասաց, բայց այդ խօսքերը ուրախութեամբ լցրին Միտսոսի սիրտը:

— Դու զրանից լաւ վարուել չէիր կարող, Միտսոս, և ես գոհ եմ քեզանից: Տո՛ւր Պետրո-րէյի նամակը:

Եւ նա բարձր ձայնով կարգաց այդ նամակը:

«Սիրելի եղբայր, այս թուղթը քեզ Միտսոսը կը յանձնէ, և ես չեմ կարող նրանից լաւ սուրհանդակ ցանկանալ: Նա քեզ կը պատմէ այն ամենը, ինչ որ արել է և ես նրա պատմութիւնը կարող էի առանց որեւէ յոգնութիւն զգալու հարիւր անշամ լսել: Խեղճ Նանին փակուած նստել է Տրիպօլիսում և որովհետեւ նա այնտեղ պէտք է մնայ մինչև մեր գործողութիւնների սկիզբը, ուստի մտածիր նրա մասին, Նիկողայոս, և մի յապաղիր: Մարտի սկզբին նշանակուած է եպիսկոպոսների ժողովը. հարկաւոր է Միտսոսին Հերմանի մօտ ուղարկել: Ահա քեզ և մի նորութիւն: Իստմի վարդապետները հայրենիքի կողմն են անցել, նշանակուած է հարաւային մասում գործող ձեռքերի կարօտութիւն չենք ունենալ, ուստի Մեղասպէլայօնի միաբանները կարող են իրանց տեղը մնալ և մեզ հետ միաժամանակ ապաստանուել: Կալամատայում: Այն ժամանակ հիւսիսից մինչև հարաւ մի այնպիսի խառնակութիւն կ'ընկնի, որ չուն թիւրքերը ստիպուած կը լինին Տրիպօլիսում փրկութիւն որոնել: Հիւսիսային և հարաւային մասերում գործը միաժամանակ սկսելու համար պահանջուած է մի որեւէ ազգանշան, ամենից լաւ է գիշերը կրակները վառել: Օ՛, իմ բարեկամ, հեռու չէ մեր հանդիսաւոր օրը և անիծեալները կ'ողջան Կալամատայից մինչև Պատրաս: Նրդուում եմ Աստուծոյ անուանով, որ յիսուն զոյգ փայտմորիկ կը տայի, թէպէտ այս տարի զրանից չատ քիչ կայ, որպէսզի գոնէ մի աչքով տեսնէի, թէ ինչպէս քո քրոջորդին Կրինասին ջրաղացի երկանքի տակ է գցել, իսկ իմ Նանին իր հասակին անհամեմատ խորամանկութիւն ցոյց տուել: Մնացեալները քեզ Միտսոսը կը պատմէ: Հէնց որ հնարաւորութիւն կը գտնես, այցելիր մեզ: Թող Տիրամայրը և ս. Նիկողայոսը օրհնեն քեզ:

Պետրոս Մաւրոմիխալի:

Դիւական նաւերի մասին ասած Միտսոսին: Յետոյ ժամանակ չի լինիլ»:

Նամակը կարդալուց յետոյ Նիկողայոսը դարձաւ Միտսոսին և ասաց.

— Դէհ, այժմ ասած ինձ, թէ ի՞նչ ես մատչիր անելու ապագայում, միայն նախ ծխիր և լաւ մտածիր:

Միտսոսը հնազանդուեց և մի քանի րոպէ յետոյ պատասխանեց.

—Ամենից առաջ ես կ'ուզեցորուեմ Պատրաս, ան, չէ, առաջ կ'այցելեմ Մեգասպէլայօն, կ'ասեմ, որ նրանց գործունէութիւնն անհրաժեշտ է հիւսիսային կողմում և ոչ թէ հարաւային և նրանց հետ կը պայմանաւորուեմ այն ազդանշանները վերաբերմամբ, որոնց օգնութեամբ մենք կարողանանք Տայգետի վրայով Կալամատայից և Պանիցայից յարարերութիւն սկսել նրանց հետ: Յետոյ արգէն ես կ'ուզեցորուեմ Պատրաս քո յանձնարարութիւնը Հերմանին հաղորդելու և նախազգուշացնելու: Նրան, որ չը գնայ Տրիպօլիս եպիսկոպոսները ժողովին, որովհետեւ դա մի թակարդ է թիւրքերի կողմից: Վերջապէս ես պէտք է մի ինչ որ գործ կատարեմ զիւսկան նաւերի վերաբերմամբ, որոնց մասին զաղափար է' ունեմ եւ՝ ազատեմ Նանիին: Բայց նախ կարծեմ դու Պետրօ-բէյի մօտ կը գնաս:

—Դու շատ սուր միայք ունես,—պատասխանեց Նիկողայօսը,—թէպէտ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Նանիի չափ խորամանկ չես: Ներկայ րոպէիս ամենակարևորն է՝ մի պատըրուակ գտնել, որպէսզի Հերմանն ու միւս եպիսկոպոսները կարողանան հրաժարուել Տրիպօլիս ժողովուէլու համար Մահմէդ-Սալիկի արած հրաւերից:

Միտսոսը մտածմունքի մէջ ընկաւ:

—Հա, նրանք չեն կարող գնալ այնտեղ և յետոյ Նանիի հման ազատուել թշնամու աւազականոցից,—հարցրեց նա յանկարծ:

—Է՛հ, Միտսոս, դու ուզղակի յիմար ես,—պատասխանեց Նիկողայօսը, պիտիւր շարժելով,—դու ուզում ես, որ յիսուն ծերունի իրանց վեղարներով քարէ պարսպից մազլցելով անցնեն, ինչ է:

—Նանին էլ ինձ շատ անգամ ասում էր, թէ յիմար եմ,—ասաց Միտսոսը ծիծաղելով.—երևի ճշմարիտ է այդ:

—Խոհեմ եղբիւ: Բանն այն է, որ նրանց համար աւելի լաւ է վճռականապէս հրաժարուել, կամ առերես ցոյց տալ, թէ ընդունում են հրաւերը: Առաջինն ուղղակի անկարելի է, նշանակում է հարկաւոր է կօմեղիա խաղալ:

—Եթէ նրանք չը պէտք է Տրիպօլիս գնան,—նկատեց Միտսոսը,—ուրեմն մի որևէ բան պէտք է որ արգելի ինի նրանց ճանապարհին:

—Բայց ի՞նչը:

—Ա՛յ, հէնց այդ կանգ առնելու պատճառը չեմ կարող գտնել: Ո՛հ, որքան զժբաղղ եմ, որ այսպէս յիմար եմ ծնուել:

—Ապասիր, մօրեղբայր, — բացաղանչեց Միտսոսը, տեղից յատկեւում:—Այ թէ ինչ մտածեցի: Երեւակայե՛նք, թէ Տրիպօլիսում Հերմանին կարեկցող մի թիւրք կայ և նա մի նամակ կը գրէ նրան, որով կը նախազգուշացնէ Տրիպօլիս չը գնալ: Դու հասկանում ես: Հերմանը բարձրաձայն կը կարգայ այն նամակը սրբազան հայրերի մօտ, մի թուղթ կ'ուղարկէ Տրիպօլիս և երաշխաւորութիւն կը պահանջէ ապահովութեան համար, իսկ իրան ուղեկցող եպիսկոպոսներին զանազան կ'ողմեր կարծակէ: Շուտով, Նիկողայոս մօրեղբայր, մի թիւրքի անունով գրեցէք այդ նամակը:

Նիկողայոսը զարմացած նայեց Միտսոսին:

—Ի բերանոյ մանկանց քարոզեցի արդարութիւն, — բացաղանչեց նա. — օ, Միտսոս, որպիսի լուսափայլ զաղափար է այդ: Ապա մէկ էլ կրկնիր:

—Այո, դու շատ պարզ է, — պատասխանեց Միտսոսը, Նիկողայոսի գովասանքից կարմրելով. — ես կ'ուղեւորուեմ Պատրաս, որտեղ արդէն հաւանականաբար Տրիպօլիսից հրաւերն ստացած կը լինեն: Ես Հերմանին կը տամ քս հրահանգները, և եպիսկոպոսները Պատրասում հաւաքուելով ճանապարհ կ'ընկնեն, իսկ երկրորդ օրը ճանապարհին Հերմանը, մի նամակ կը ստանայ տրիպօլիսից մի թիւրքից, որին իբր թէ նա ժամանակով բարերարութիւն է արել: «Ձր գա՛ք այստեղ, — ասուած կը լինի նամակում, — առանց երաշխաւորութիւն ստանալու ձեր ապահովութեան համար, որովհետեւ թիւրքերն ուխտագրուծ են»: Յետոյ Հերմանը մի սուրհանդակ կ'ուղարկէ Տրիպօլիս ապահովութեան երաշխաւորութիւն պահանջելու համար, իսկ մինչև այդ՝ կ'արձակէ եպիսկոպոսներին: Բայց նախ քան թիւրքերի նոր ժողով հրաւիրելը և պահանջուած երաշխաւորութիւնը տալը, Պետրօ-բէյի ասածին պէս արդէն մեր խնջոյքի ժամանակը կը հասնէ:

—Սակայն դու յիմար չես, — արտասանեց Նիկողայոսը բողբոսկան լուծիւնից յետոյ. — յիմարը ես ինքս եմ, որ կասկածում էի քս խելքի վրայ:

Միտսոսը ծիծաղեց:

—Ի՞նչ է, իմ ծրագիրը պիտանի՞ է, — հարցրեց նա:

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ:

Նիկողայոսը քանի մտածում էր, այնքան աւելի ռբանչելի էր թւում նրան Միտսոսի ծրագիրը: Դա շատ պարզ էր և ըստ երեւոյթին ոչ մի թոյլ կողմ չ'ունէր:

Երկրորդ խնդիրն այն էր, որ պէտք էր Միդասպէլայօնի մենաստանին իմացնել, թէ նրա մարդիկն ու զէնքը կը հարկա-

ւորուենն ոչ թէ հարաւային կողմում, ինչպէս ասել էր Նիկողայոսը, այլ հիւսիսային, և համաձայնութիւն կայացնել նրանց հետ այն սղղանշանների վերաբերմամբ, որոնց օգնութեամբ կարելի լինէր մի կամ երկու ժամուայ ընթացքում յարաբերութիւն սկսել Պիլօսօնէսի մի ծայրից մինչև միւսը: Ի հարկէ, նշան տալու ամենալաւ եղանակը զիշերը վառուած խարոյկներն էին, որ մանաւանդ շատ յարմար էր բարձրագագաթ լեռներով ծածկուած Պիլօսօնէսի համար: Տայգետը Մեղասպէլայօնի հետ միացնելու համար բաւական էր երեք հատ այգալիսի փարոս, իսկ Մեղասպէլայօնը Պատրասի հետ—երկու:

Այդպիսով Մեղասպէլայօնում հարկաւոր էր երկու յանձնարարութիւն կատարել, բայց դրանցից առաջինն առանց Միտսոսի էլ կարող էր զլուխ գալ, քանի որ Նիկողայոսը նրանց նախազգուշացրել էր, թէ իրանից լուր կը բերէ մի տղամարդ, կին կամ երեխայ, որը կը հարցնէ նրանց թիւրքերի համար պատրաստուող սև հատիկի մասին, թէպէտ այդ յանձնարարութիւնը հարկաւոր էր շուտ հաղորդել իսկ ինչ վերաբերում է ազդանշաններ տալու բանակցութիւններին, այդ պարտաւոր էր Միտսոսն անձամբ առաջ տանել, որն այդ առթիւ նախ պէտք է Պատրասում տեսակցէր Հերմանի հետ: Բացի դրանից Նիկողայոսը ցանկանում էր, որ նա դու առաջ այցելէր Կորնթոս, իսկ յետոյ արդէն ուղևորուէր Պատրաս ու Մեղասպէլայօն և այդտեղից վերադառնար ոչ թէ Նաւալիս, այլ Պանիցա, որտեղ այդ միջոցին կը լինէր և ինքը՝ Նիկողայոսը:

—Բայց ում ուղարկենք Մեղասպէլայօն առաջին լուրը հաղորդելու,— հարցրեց Միտսոսը:

—Մենք այնտեղ ումն ենք մօտ ճանաչում,—ասաց Նիկողայոսը Կոստանդինին դառնալով.—նիս, հն, մի թէ երկու ամիս սրանից առաջ Եանկօ Վլաքոսը իր կնոջ Մարիամի հետ այն կողմերը գնաց:

—Մարիամը,—բացագանչեց Միտսոսը,—նա սքանչելի կին է, բայց Վլաքոսը ոչ մի բանի պէտք չի գալ. նա մի յիմար ջորի է:

—Իսկ որտեղ է բնակւում նա,—հարցրեց Նիկողայոսը:

—Գուրայում, Նեմէից մի օրուայ ճանապարհ հեռու:

—Գուրայում: Այնտեղ լաւ մարդիկ շատ կան: Դու, Միտսոս, պէտք է գնաս այնտեղ. զիշերիք Եանկօի մօտ և կարգադրիք յանձնարարութիւնը վաճօն հաղորդելու գործը, իսկ յետոյ արդէն ծովով շարունակիր ճանապարհդ գէպի Կորնթոս: Եթէ հարկաւոր լինի, վճարիք ձիու և չորս օր գործից ետ մը—

նալու համար: Ես քեզ նամակներ կը տամ Հերմանին ու վանուհորը յանձնելու: Է՛հ, ուրիշ ոչինչ:

—Ո՛չ, դեռ գիւական նաւերի և Եանիին ազատելու գործերը մնում են:

—Դիւական նաւերի մասին Պանիցայում կը խօսեմ քեզ հետ: Ե՞րբ կարող ես ճանապարհ ընկնել:

Միասոսը մտաբերեց սպիտակ պարիսպը, և նրա սիրտը սաստիկ բարձրացաւ:

—Վաղը, —պատասխանեց նա, —մի օր գոնէ ձին պէտք է հանգստանայ:

Նիկողայոսը վեր կացաւ. սեղանի մօտից և սկսեց հտ ու առաջ անել սենեակի մէջ:

—Ես կը յանկայի, —ասաց նա վերջապէս, կանգ առնելով Միասոսի հանգէպ, —որ Եանին հարկաւոր եղածից մի բոպէ աւելի չը մնար թիւրբերի մօտ: Այդ մի համարձակ քայլ է Պետրօբէյի կողմից, բայց երիտասարդի համար կարող է վտանգաւոր լինել:

Միասոսը մտածումների մէջ ընկաւ: Մի ծանր կռիւ էր կատարուում նրա մէջ: Որքան ժամանակ փափագում էր տեսնուել Զիրլէյմայի հետ, բայց միւս կողմից նա երգուել էր, թէ ոչ ոք, ոչ տղամարդ, ոչ կինարմատ, և ոչ երեխայ չեն կարող արգելել նրան գնալ Եանիին ազատելու:

—Նիկողայոս մօրեղբայր, —ասաց նա վերջապէս, —եթէ ես այսօր ճանապարհ ընկնեմ, Եանին մի օր առաջ կ'ազատուի:

—Ի հարկէ, —պատասխանեց Նիկողայոսը, ուշադրութեամբ նրան նայելով:

—Ես այսօր կը գնամ, —վճռական կերպով ասաց Միասոսը: —Մինչև Նեմէս մի օրուայ ճանապարհ է միայն: Մօրեղբայր, գրիւր նամակներ:

—Սակայն միևնոյն բանն է, եթէ դու վաղն էլ գնաս, —նկատեց Նիկողայոսը, տեսնելով որ մի ինչ որ պատճառով Միասոսն ուզում է գիշերը տանը մնալ:

—Ո՛չ, ոչ, —բացագանչեց երիտասարդը, —դու ասացիր, որ եթէ ես այսօր գնամ, Եանին մի օր առաջ կ'ազատուի: Բաւական է: Ես կը գնամ:

Նիկողայոսը զարմացած նայեց քրոջորդուն, առանց հասկանալու նրա յափշտակութեան պատճառը:

—Լաւ, —պատասխանեց նա, —ես իսկոյն կը գրեմ նամակները: Դու ճշմարիտ ես ասում, որքան շուտ ազատուի Եանին, այնքան լաւ:

Միասոսը շուտ կեաւ դէպի պատուհանը, և արտասուքի եր-

կու խոշոր կաթիլներ գլորուեցին նրա աչքերից: Ոչ որ չը գիտէր, թէ որպիսի ծանր զոհ բերաւ նա:

Նիկողայոսը տեսաւ, որ գործը լաւ չէ, բայց քանի որ Միասոսը ոչինչ չէր ցանկանում բացատրել, ուստի հանգիստ թողեց նրան և ձեռն ուսին դնելով՝ ասաց.

—Կեցցեն, Միասոս. նամակները կէս ժամից յետոյ պատրաստ կը լինեն: Դու կը ճաշես և ճանապարհ կ'ընկնես: Մինչև գիշեր կը հասնես Նեմէա:

Եւ ճաշից յետոյ երիտասարդը նորից ճանապարհ ընկաւ: Բայց նրա սիրտը ցաւալի կերպով տրորւում էր: Այժմ նա այլևս չուտով վերադառնալու յոյս չ'ուներ: Նիկողայոսի ասելով, նա պէտք է վերադառնար ոչ թէ Նաւալիա, այլ Պանիցա, որտեղ մինչև այն ժամանակ, երբ կարելի կը լինի Նանիին ազատել Տրիպոլիսի գերութիւնից, նրա համար գործ կը ճարուէր: Երբ ամեն ինչ պատրաստ լինի, փարոսները կը վառուեն ամբողջ Պելոպոնէսում, և հիւսիսային ու հարաւային մասերում միանգամից ապստամբութիւնը կը բռնկուի: Այդպիսի ընդհանուր շարժմանը երկու պատճառ կար: Յունաց ոյժերը բաւականաչափ կազմակերպուած չէին, որ վստահանային յարձակուել Տրիպոլիսի վրայ, որը շատ սաստիկ ամրացրուած էր և ոչ միայն բազմաթիւ բերդապահ զօրքեր ուներ, այլև ջրի բաւականաչափ պաշար: Ընդհակառակը, Կալամատան աւելի քիչ էր պաշտպանուած, ջրի պաշար չ'ուներ, և նրա զօրքերի թիւը մեծ չէր: Բացի դրանից, նա մի ծովափնեայ քաղաք էր, և տիրելով նրա անպաշտպան նաւահանգստին, որը միջնաբերդից հեռու չէր գտնուում, յոյները կարող էին թիւրքերին հարկադրել Տրիպոլիս փախչելու: Հիւսիսային մասի ապստամբութիւնն էլ միևնոյն հետեանքը պէտք է ունենար, Տրիպոլիսը Պելոպոնէսի ամենաանարկու ամրոցն էր, և մանաւանդ ինչպէս յոյս ուներ Նիկողայոսը, յոյների կազմակերպութիւնը կարող էր այնպէս զարգանալ, որ պաշարէր ամրոցը—թիւրքերի այն ժամանակուայ միակ ապաստանը: Այնտեղ մի վճռական ճակատամարտ կը լինէր, որը կ'ազատէր ամբողջ Պելոպոնէսը: Իսկ մինչև այդ ժամանակ մըտադրութիւն կար այդ կողմը կտրել միւս երկրից կղզիներում կազմակերպուող նաւատորմից և հրձիգ նաւերի օդնութեամբ, որոնք պէտք է ոչնչացնէին նաւահանգիստները մտնող և այնտեղից դուրս եկող թիւրքական նաւերը: Գործնականապէս չորս նաւ միայն կար—Կորնթոսում, Պատրասում, Նաւալիայում և Կալամատայում: Առաջին երկուսը հիւսիսային մասի պարագլուխներին հողացողութեան առարկան էին, իսկ Կալամատան ու

Նաւալիւան Նիկողայոսի և Պետրօ-բէյի կարգադրութեան տակ էին դանւում:

Իր ճանապարհորդութեան առաջին գիշերը Միտոսը Նեմէայում անցկացրեց և հետեւեալ ամբողջ օրը թափառում էր ներքեի մեծ դաշտավայրում, ուր չատ լճեր կան: Այնտեղ միշտ դարնան հոս էր բուրում. ծագիկներն իրանց անուշահոտութեամբ լցնում էին օդը, և մեղուները խումբ-խումբ թռչկոտում նրանց շուրջը: Արեգակի ճառագայթներն ուրախ խաղում էին ատուակների թափանցիկ մակերևոյթի վրայ: Կէսօրին Միտոսի ձին հրճուանքով արածում էր հիւթալի խոտը: Սակայն գարունը ոչ մի աղղեցութիւն չէր գործում երիտասարդի սրտի վրայ. նա առաջ էր գնում տիտեր, յօնքերը կիտած, և նրա հետոսական արկածներով լի կեանքը, որի համար նա զոհնէր իր երջանկութիւնը, նրա աչքում նշանակութիւնը կորցրել էր: Եթէ նա իմանար, թէ մի ծանր տանջանքներով լի մահուտադնապ է սպասում իրան, գուցէ ձիու գլուխը չըջէր և հրաժարուէր իրան տրուած անհնարին յանձնարարութիւնը կատարելուց: Սակայն, բարեբաղդաբար նա զիտէր միայն այն, ինչ որ պէտք է անէր երկու չարախմբի ընթացքում և այդ բանը պարտաւոր էր կատարել՝ Նիկողայոսին տուած խօսքը: Եանիին տուած երդումը և պարտականութեան զիտակցութիւնն աչքի առաջ ունենալով:

Երկրորդ օրը արեգակը մայր մտնելուց առաջ սարի լանջին խաղողի այգիների մէջ նա նկատեց Գուրան: Գիւղի հակառակ կողմում բարձրանում էին մի լեռնաշղթայի ձիւնապատ գագաթները, որոնց վրայ խաղում էին արեգակի ճառագայթները: Եանիօյի տունը դանւում էր գիւղի ծայրում, և Մարիամը չափազանց ուրախ, սիրալիր ժպիտն երեսին գիմաւորեց Միտոսին: Եանիօն գաշան աշխատանքի էր գնացել, և երիտասարդներն սկսեցին ազատ պատմել միմեանց այն, ինչ որ ստանալ էր իրարից բաժանուելուց յետոյ:

—Եանիօն լաւ ամուսին է,—ասում էր Մարիամը,—և չատ էլ լաւ ոռճիկ է ստանում: Նա սրտիկ ուղած ձիուց ուժեղ է և երկու մշակի չափ է աշխատում: Ես էլ ուժեղ եմ, և երբ նա մինչև ժամը տասը տուն չէ վերադառնում, չատ անգամ ինքս եմ գնում գինեատունը նրա ետեւից և հրելով տուն բերում: Բայց դու, Միտոս, ինչու ես եկել այստեղ:

—Նիկողայոսի գործով: Եանիօն մեզ մի մեծ ծառայութիւն կարող է անել: Ես այդ բանը Նիկողայոսի թոյլտուութեամբ կարող եմ ասել քեզ, Մարիամ: Նա պէտք է մի փոքրիկ տեղեկու-

թիւն տանէ վանքը: Սրա համար չորս օրուայ վարձ կը ստանայ
և բարի գործ կատարած կը լինի:

—Թիւրքերի՞ գէմ:

—Ի հարկէ:

Մարիամը գլուխը չարժեց:

—Եանկօն լաւ մարդ է,—պատասխանեց նա,—բայց մի-
այն կերակրի և զինու մասին է մտածում, ուրիշ ոչինչ գո-
յութիւն չ'ունի նրա համար: Սակայն նա շուտով կը վերադառ-
նայ, և դու կը խօսես հետը: Որքան ուրախ եմ քեզ տեսնելով,
Միտսոս Թիշնէմ ես, ինչպէս միասին խաղող էինք արորում
աշնանը: Նրանից յետոյ դու աւելի ես մեծացել: Գու. Եանկօնից
երկու անգամ բարձր ես, միայն նա այնպէ՛ս հաստ է:

Մարիամն ակներև բաւականութեամբ նայում էր նրան և
մի ինչ որ զգայուն տրամադրութեան մէջ էր: Միտսոսին տես-
նելով՝ նա մտաբերեց Նաւալիւան և այն օրերը, երբ ինքը տա-
նեկօթ տարին գեռ նոր էր անցկացրել և հպարտանում էր նրա-
նով, որ ոչ միայն հարսնացու էր, այլ և Միտսոսի եթէ ոչ լի-
ակատար սիրոյ, գոնէ նրա հետամտութեան առարկան: Նա մի
ժամանակ մինչև անգամ երկմտութեան մէջ էր, թէ չը մերժէ
արդեօք Եանկօնին այս գեղեցկադէմ երիտասարդի համար. բայց
խոհեմութիւնը յաղթող հանդիսացաւ, և նա իր ընտրութեամբ
չատ երջանիկ էր: Այնուամենայնիւ նրան տեսնելով՝ երիտա-
սարդ կնոջ սիրտը լցուեց կէս-ուրախ, կէս-վշտազին զգացմուն-
քով, մանաւանդ որ նրա հերոսական արկածները և Մաւրոմի-
խալիների նշանաւոր տոհմի կողմից որդեգրուելը Միտսոսին ա-
ւելի եւս դրաւիչ էին դարձնում նրա աչքում: Այդպիսով երբ
Եանկօնի ծանր քայլերի ձայնը լսուեց, Մարիամն ամոսոսաց, թէ
նա ինչո՞ւ այդպէս շուտ վերադարձաւ տուն:

Իրաւ, Եանկօնի հաստ, լիքը կերպարանքը, նրա կարմիր,
փայլուն գէմքը և փոքրիկ, իւղտ աչքերը Միտսոսի արեակէզ
այտերի և պայծառ, շողշողուն բիւրերի կատարեալ հակադատ-
կերն էին ներկայացնում: Նա շատ ուրախացաւ Միտսոսի գա-
լուն և խնդրեց, որ ընթրիքից յետոյ սկսէ խօսել գործերի մասին:

Իր ոյժերը կերակրով և զինով ամրապնդելուց յետոյ Եան-
կօն յայտնի անհանգստութեամբ լսեց Միտսոսի առաջարկու-
թիւնը:

—Եւ ես քեզ ձիւ համար չորս օրուայ վարձ կը տամ,—
աւելացրեց երիտասարդը բացատրելով այն գործը, որի համար
եկել էր Գուբա:

Եանկօն մի քանի բոպէ լուռ մնաց, իսկ յետոյ հրամայեց
կնոջը մի աման էլ գինի բերել: Նա յատկապէս վախճնում էր

կնոջ սուր լեզուից և կամենում էր առանց նրան խօսել Միտսոսի հետ, բայց Մարիամը հասկացաւ ամուսնու զիտաւորութիւնը և զինին ձեռին չուտով վերադարձաւ:

—Այ, տեսնում ես,—ասում էր Եանկօն, երբ նա նորից մտաւ սենեակը. ես բազմաթիւ դաշտային զորքեր ունեւմ և խոստովանում եմ, չէի ցանկալ խառնուել ձեր գործի մէջ. իսկ ինչ վերաբերում է ձիու չորս օրուայ վարձին, դա կարող է իմ ծախքերը ծածկել, բայց աշխատութեանս համար ինչ պէտք է ստանամ:

Միտսոսը յօնքերը կիտեց:

—Դու չես ուզում, ուրեմն ինձ էլ արդելք մի գառնար,—ասաց նա վերկենալով.—հարկաւոր է մի ուրիշին գտնել:

—Ամաչիր, Եանկօ,—բացադանչեց Մարիամը,—դու ոչ թէ իմ ամուսինը, այլ մի ջորի ես: Միմիայն կողէկների վրայ ես մտածում և վախենում ես մի երկու օր նուիրել այն գործին, որով Միտսոսն ամիսներով է տարապում: Միթէ դու այստեղ պէտք է ուտես—խմես, մինչդեռ ուրիշներն իրանց անձն են դո՛ւ բերում հայրենիքի համար: Եթէ ես տղամարդ լինէի, չէի ամուսնանալ քեզ նման մի վախկոտ աղջկան:

Եւ նա մի արհամարհական հայեացք գցեց Եանկօյի վրայ, յետոյ վեր կացաւ, մօտեցաւ Միտսոսին և երկու բաժակ զինի լցնելով՝

—Քո և բոլոր քաջերի կենացը,—ասաց նա երիտասարդի հետ բաժակները չրսկացնելով.—իսկ դու,—աւելացրեց նա նոսրկին արհամարհանքով գառնալով ամուսնուն,—դու մինչև անգամ չես էլ ուզում խմել այն մարգկանց կենացը, որոնք անհամեմատ լաւ են քեզանից: Ես արդէն վաճառի ճանապարհին կը լինէի, եթէ Աստուած ինձ տղամարդ ստեղծէր, և Միտսոսը մի այգիսի յանձնարարութիւն անէր:

—Դու, Մարիամ, —բացադանչեց Միտսոսը:

—Այո, և ես դրա համար մի դրօշ էլ չէի պահանջիլ, բայց այդ՝ մի մոմ ես կը վառէի Աստուածամօր պատկերի առաջ իրրի չնորհակալութիւն այն բանի համար, որ ինձ յաջողուեց ծառայել սուրբ գործին:

—Բայց ի՞նչն է արդելում քեզ այդ անել, Մարիամ,—ասաց Միտսոսը, Նիկողայոսի խօսքերը մտաբերելով.—դու ամեն մի տղամարդուց էլ լաւ կը կատարես յանձնարարութիւնը: Վաճառում հարցրո՞ւ վաճառօր ուր լինելը և Նիկողայոսի նամակը յանձնիր նրան:

—Յիմարութիւն է այդ, Մարիամ,—ասաց Եանկօն,—դա կնոջ գործ չէ:

—Դուրս տուր, ինքզ զնո մատանից զինի բերելու, —պատասխանեց նա անկեղծ սգևորութեամբ, —իսկ ես կը կատարեմ այն, ինչ որ դու վախենում ես անել: Ես վաղն իսկ լուսաբացին ճանապարհ կ'ընկնեմ, Միտսոս:

Իսկապէս Եանկօն շատ դո՛ւ էր: Եթէ մի ուրիշ հայրենասէր կատարէր այն, ինչ որ նրա համար էր սրտշուած, նրա սրտովը չէր լինիլ, իսկ այժմ ամեն ինչ լաւ վախճան ունեցաւ. նա տանը մնաց, և միևնոյն ժամանակ ոչ որ չի իմանալ, թէ ինքը մերժել է: Խեղճ Եանկօն երկշտ բնաւորութիւն ունէր, և խաղաղ, կուշտ կեանքը նրա երևակայութեան միակ առարկան էր: Փառաւոր քաջագործութիւնները և համարձակ արկածները ոչ մի զին չ'ունէին նրա աչքում: Մինչև անդամ և հարեցութեան մէջ նա չափաւորութեան սկզբունքին էր հետեւում և երբէք սահմանից չէր անցնում: Նրա կեանքի օրէնքը —չափաւորութիւնն էր, որը բանաստեղծները ոսկէ են անուանում, թէպէտ և յայտնի չէ, թէ ինչու, քանի որ բոլոր որոճող կենդանիները միևնոյն սկզբունքով են առաջնորդուում: Նա երկու դեղեցիկ յատկութիւն ունէր —աշխատասիրութիւն և անձնութիւն գէպի իր նշանաւոր կիներ, իսկ հերոսական սիրին բացակայում էր նրա մէջ:

Միտսոսը հետեւեալ օրը երեկոյեան ուշ հասաւ. Կորրնթոս և տեղեկացաւ, որ մի կամ երկու ժամից յետոյ կայիկն ուղևորուելու է Պատրաս: Նա հաղիւ միայն կարողացաւ Նիկողայոսի յանձնարարութիւնը հաղորդել քաղաքապետին, ճաչել և նաւապետի հետ համաձայնութիւն կայացնել իրան և իր ձիուն Պատրաս տեղափոխելու գնի վերաբերմամբ: Գիշերը քամին յաճախ փոխում էր, բայց հետեւեալ օրը փչեց յաջողակ քամի, և նա Պատրասի ափը դուրս եկաւ ճիշտ այն ժամանակ, երբ Մարիամը ջորուն նստած՝ մօտենում էր վանքին:

Մենաստանի դրան մօտնա տեսաւ միաբանների մի խումբ, որոնք առուակի առաջ նստած՝ ծխում էին: Նրանցից մէկը, որ մի արևադարձն ծերուկ էր, մօտեցաւ նրան և ասաց աշխոյժով.

—Թող Աստուած օրհնէ քեզ ինչու և չնորհ բերել մեզ մօտ:

—Ինձ հարկաւոր է վանահօրը տեսնել, —պատասխանեց նա:

—Դու նրա հետ ես խօսում:

—Դուք հատիկ ունէք, հայր սուրբ:

Նրա ձայնը պարզ էր և անդդուելի: Բոլոր վարդապետները չնչերն իրանց քաշած՝ չըմպատեցին նրան:

—Քաղցածներին, թէ թիւրքերի համար, —հարցրեց վանահայրը:

—Սե հատիկ թիւքերի համար: Շատ հատիկ պատրաստեցէք, որ սով չը լինի, և թող 1500 մարդ տանեն այն, ուր որ հարկաւոր է: Հէնց որ նշանը տրուի, որին այժմ էլ երկար սպասելու հարկ չի լինիլ: Նրանց հետո գնալ հարկաւոր չէ, այդ մահիկի այստեղ Վալամատայում կը հարկաւորուեն:

Այս ասելով նա թերուեց զէպի վանահայրը և ցած ձայնով ասելադրեց.

—Ինձ յանձնարարուած է նաեւ մի ինչ որ բան հաղորդել քեզ, բայց ես բառացի կերպով մոռացել եմ այն խօսքերը, թէ՛ պէտ նիկողայոսի քրոջորդի Միտսոսը բացատրեց ինձ նրանց իմաստը:

—Ասա, ինչպէս որ յիշում ես,—ժպտալով պատասխանեց վանահայրը:

—Եթէ դու հրացանները զէպի հարաւ եւ ուղարկիլ, այդ զէպրում վերադարձրու: Գործն այնպէս չէ լինելու, ինչպէս որ Նիկողայոսը ենթադրում էր: Ձեր բոլոր զէնքն ու բոլոր մարդիկ այստեղ կը հարկաւորուեն:

—Լաւ, բայց ինչ նշան պէտք է լինի:

—Ես չը գիտեմ, բայց մի քանի օրից Միտսոսը Պատրասից կը գայ այստեղ: Դու առաջին իսկ հայեացքից կը ճանաչես նրան. նա բարձրահասակ է ինչպէս մի աշտարակ, նրա զէմքը փայլում է ինչպէս արեգակը, և նրա վրայ նայելիս՝ մարդու սիրտ ուրախութեամբ լցում է: Նա ամեն ինչ գիտէ և կը բացատրէ քեզ:

—Ես կը սպասեմ Միտսոսին: Իսկ դու կը մնաս մեզ մօտ գիշերելու. մենք քեզ համար պատասխան որ հիւրերի սենեակը կը պատրաստենք. այստեղ մի ժամանակ արքայադուստրն է սպրելիս եղիլ:

—Ես պէտք է վերադառնամ,—պատասխանեց Մարիամը,— և չեմ կարող ոչ մի բոլոր կորցնել:

—Դու չես ուզում մեր հիւրասիրութիւնը վայելիլ: Այդ լաւ չէ: Բացի դրանից դու զաւագիր ես և պէտք է զգուշանաս: Ի՞նչ կը պատասխանես, եթէ քեզ հարցնելու լինեն նախկին օթեանն այսպէս չուտ վերադառնալուդ պատճառը: Իսկ վաղը կը պատմես, թէ մենաստանում նորընծայ եղբորդ մօտ էիր, և թէ միաբանութիւնը սիրալիր կերպով ընդունեց քեզ: Ուրիշ ճար չը կայ, մենք ստիպուած ենք սուտ խօսել, դրա պատասխանատուութիւնը թիւքերի վրայ կ'ընկնի: Զորիդ տունը ծառային, նա հոգ կը տանէ:

Այսպիսով զէպը պատահեց Մարիամին ծառայելու հայրենիքին, և նա կատարեց իր պարտականութիւնը, իսկ յետոյ վերադարձաւ զէպի իր գիւղական համեստ կեանքը: Գուրան ա-

մենեին չէր մասնակցում նախապատրաստուող մեծ դէպքին: Այս զիւղը գտնուում էր վանական հողի վրայ և թիւրքերի կողմից ոչ մի հալածանքի չէր ենթարկւում: Բայց ապստամբութեան լուրն այս հեռուոր անկիւնը հասնելով՝ արձագանք գրտաւ Մարիամի սրտում և նրա ձանձրալի, միակերպ կեանքը լուսաւորուեց այն զիտակցութեամբ, թէ ինքն էլ գտնէ մի բոսէ ձեռք դրաւ ընդհանուր սուրբ գործի վրայ:

Միտոսը Պատրասում հեշտութեամբ կատարեց նիկողայոսի յանձնարարութիւնը: Հերմանը հիացաւ նրա հազորդած գործողութեան ծրագիրը լսելով և շատ զարմացաւ, որ թիւրքի կեղծ նամակի գործը երիտասարդի հնարագիտութիւնն էր. նրա դովասանքը չուղորթեց Միտոսին: Փարոսների հարցի լուծումն աւելի ժամանակ էր պահանջում, որովհետև Միտոսը ճանապարհին պէտք է համաձայնութիւն կայացնէր այն անձնաւորութիւնների հետ, որոնք համաձայն էին միաժամանակ աչքի ընկնող տեղերում փարոսներ վառել: Բայց Հերմանը քաջ ծանօթ էր ամբողջ երկրի հետ և լաւ խորհուրդներ տուաւ պատանուն փարոսների համար տեղեր որոշելու վերաբերմամբ, որովհետև, ինչպէս բոլորովին արդարացի կերպով ասում էր նա, եթէ փարոսներն այնպիսի բարձրութիւնների վրայ վառուէին, որտեղից նրանք չը պէտք է երևային քաջազայրների բնակիչներին, այն ժամանակ դրանից ոչինչ գուրս չէր գալ:

Երկար խորհրդածութիւններից յետոյ որոշուեց, որ Միտոսը մարտի 10-ից չուա չէր կարող Պանիցա հասնել, իսկ յետոյ, մինչև Եանիին Տրիպոլիսից ազատելու ևտից լինելը, շատ գործ կ'ունենար կատարելու: Այդ պատճառով փարոսները մարտի 20-ից չուա չ'էին կարող վառուել, բայց այդ օրից նրան տուողները պարտաւոր էին իւրաքանչիւր երեկոյ իրանց տեղերում լինել: Պատրասի և Միգասպէլայօնի մէջ փարոսների տեղի վերաբերմամբ ամենաշուքը գծուարութիւն անգամ չը կար: Լեռնաշղթայի բարձր տեղերում զրուած երկու փարոս կարող էին ամեն կողմ լուր տարածել, վիճելի էր միայն Տայգետի ու Հէլմոսի միջև գրուելիք փարոսի հարցը: Հերմանը ենթադրում էր, որ ամենից լաւ է տեղաւորել Լիկայօնի աչքի ընկնող կենտրոնում, մի հին սաճարի աւերակների վրայ, Անդրիսէնայից չորս մղոն հեռու, որտեղ մի քահանայ կար, որն իհարկէ՝ կը համաձայնուէր վառել փարոսը:

Հետեւեալ օրը Միտոսը հրաժեշտ տուաւ Հերմանին և քառասունութը ժամից յետոյ հասնելով Միգասպէլայօն, այնտեղ լսեց, որ Մարիամն անմիապայցիլ էր մենաստանը:

—Կեցոյ՛ նա,—հիացմամբ ասաց վանահայրը:

Փարոսներին դործը չուտով վերջացաւ, և վանահայրը Միտսոսի հետ բարձացաւ մենատանին մօտ ձգուած լեռնաշղթայի դադաթը, սրտեղից հաւատարապէս երևում էին այն բոլոր կէտերը, ուր մտադիր էին չինել Հէլմոսի ու Պատրասի փարոսները: Այդ տեղը շատ լաւ էր սրտչուած, և վանահայրը խոստացաւ, որ մարտի 20-ից իւրաքանչիւր երեկոյ այդտեղ կը հսկէ սուրբ գործին անձնուէր մի վարդապետ, և հէնց որ Հէլմոսի փարոսը բոցափայտուի, նա կը վառէ և իրը:

V

Լէօնդարի գիւղից, որը կիսաշրջանի ձևով ընկած էր Հէլմոսի ստորոտի մօտ, և սրտեղ պէտք է չինուէր փարոսների չրդթայի երկրորդ օգտիր, անկարելի էր Անդրիսէնան տեսնել, իսկ Լիկայօնն ուղիղ, սրտչակի կերպով բարձրանում էր նրա վրայ: Միտսոսը յոյս ունէր, թէ տաճարի աւերակները դէպի արևմուտք ձգուած փոքրիկ բարձրութիւնների վրայ էին դանդուաւ Հետեեալ օրը արշալուսին նա ուղևորուեց Անդրիսէնա, ուր հասաւ երկրորդ օրը: Այն երկրները, որի միջով գնում էր նա, ամայի ու մերկ էին, և թիւրքերը ոչ մի կասկած չ'ունենալով, թէ այս հեռաւոր անկիւնում իրանց դէմ դաւադրութիւն կարող է լինել, ճանապարհին չէին անհանգստանցում Միտսոսին: Նա շատ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ քահանայի տանը, որի անունով Հերմանը նրան նամակ էր տուել, և ճաշից յետոյ նրանք ձիով ճանապարհ ընկան դէպի տաճարի աւերակների վերեր բարձրացած լեռները ստուգելու համար, թէ այդտեղից երևում են արդեօք Տայդետը՝ հարաւային կողմում և Հէլմոսը՝ հիւսիսային: Քահանայի ասելով անցեալ տարի այնտեղ եկել էր մի բարձրահասակ անգլիացի, որը նկատել էր աւերակները և ասել, թէ այդտեղ Ապոլլոնի տաճարն է եղել, որ նախնի յոյները Բասսէ էին անուանում:

—Սակայն այս տեղն ինձ դուր չէ գալիս,—աւելացրեց հայր Զերվասը:

Մի ժամից յետոյ երկնքի երեսին փետրալից ամպեր երևացին, և քանի բարձրանում էին, այնքան աւելի մառախուղի չերտը պատում էր նրանց: Այս բանը լաւ հետեանք չէր խոստանում նրանց ճանապարհորդութեանը, բայց Զերվասի խօսքերին նայելով, չ'արժէր վերադառնալ, որովհետև այդ մէջը կարող էր մի ակնթարթում ցրուել, եթէ միայն քամի բարձրանար: Այնուամենայնիւ թանձր չերտը քանի գնում, մռայլ տեսք էր ընդունում, յետոյ նա բոլորովին ծածկեց արեգակը, և նրանք տա-

սը քայլ հետու ոչինչ չէին տեսնում: Վերջապէս լերան դառի-
վայրի վրայ նրանք ինչ որ ահագին սառուեքներ նկատեցին, և
մառախուղի միջից հետզհետէ սկսեցին սիւներ երևալ: Այդ
աւերակներն էին:

Այդ միջոցին Միտսոսը իր յոգնած ձիուն հեշտութիւն տա-
լու համար վայր թռաւ. և սկսեց քաշել սանձից: Այդ պատճա-
ռով նա ետ մնաց իր ընկերից և զառիմայր չաւորով յամբարայլ
առաջ էր գնում նրա ետեւից: Յանկարծ մառախուղի չերտի տա-
կից ինչ որ սրտաճմլիկ աղաղակներ լսուեցին: Միտսոսը սար-
սափեց սնապաշտ երկիւղից և վազելով հասաւ հայր Զերմա-
սին: Արեղակը զուրս նայեց մառախուղի միջից, և սաստիկ քա-
մուց, որի չաչիւնն ախպէս վախեցրեց Միտսոսին, սպիտակ ամ-
պերն արագութեամբ ցրուեցին: Երբ Միտսոսը հասաւ այն
բլրակին, որի վրայ գտնւում էր տաճարը, արեղակն արգէն
գուարթ փայլում էր կապոյտ երկնակամարի վրայ: Նրա ոտնե-
րի տակ սփռւած էին նկարագեղ հովիտները, իսկ հետում
դէպի հարաւ երևում էր Կալամատայի դաշտավայրը՝ չրջապա-
տուած կապոյտ ծովով:

Երիտասարդը դարձնայմամբ նայում էր գորշագոյն սիւնե-
րին, որոնք կարծես աւելի շուտ լեռներից էին բուսել, քան թէ
մարդկային ձեռների արդիւնք էին: Բայց քահանան շտապեցը-
րեց նրան՝ ասելով.

— Ես սպաւեա ել սպասում էի: Քսոմին ցրեց ամպերը,
բայց նրանք դարձեալ կարող են վերադառնալ: Մեզ հարկաւոր
է շուտով լերան գաղաթիւն հասնել:

Միտսոսը ձին թողեց սիւների մօտ և լեռնային աստի-
ճաններով տաճարից երկու հարիւր ոտնաչափ վերև բարձրա-
ցաւ: Հիւսիսային կողմում բարձրանում էր Հէլմոսը, և նրա հա-
րաւարեկեան թևին լէճնդարի վրայ որոշւում էր մի ժայռ,
որը կարծես գիտմամբ չինուած լինէր վարոսի համար: Դառ-
նալով դէպի հարաւ, Միտսոսը տեսաւ մինչև երկինք համբար-
ձած Տայգետը, որ մօտաւորապէս տասներկու աչքի ընկնող
կէտեր էր ներկայացնում:

— Այժմ ամեն ինչ պարզ երևում է, — ասաց հայր Զերմա-
սը, որ մի շատ զգուշ մարդ էր, — բայց ես, այ թէ ինչ կ'ա-
նեմ: Դու չէ՞ որ դէպի հարաւ ես գնում և երկու օրից յետոյ
Կալամատայում կը լինես, իսկ երբորդ օրը կը դիչերես Սպար-
տայի ուղղութեամբ: Տայգետը կտրող լեռնային անոցքի մի որևէ
գիւղում: Այդ երեկոյ արեղակը մայր մանկուց յետոյ ես այս-
տեղ մի երկու ժամ խարոյկ կը վստեմ, և այն ժամանակ քեզ
յարմար կը լինի Տայգետի վրայ վարոսի տեղը որոշել: Տես, իմ

խօսքերը նորից կատարուեցին, բայց, փառք Աստուծոյ, քամին մեզ օգնեց անելու այն, ինչ որ հարկաւոր էր:

Նա դեռ այս խօսքերը չէր աւարտել, երբ հովիտներից սկսեցին սպիտակ ամպերը բարձրանալ: Միտսոսը վազելով իջաւ գէպի սիւնազարդ տաճարը: Ձին հանդարտ արածում էր հիւթալի խոտը, և երիտասարդը մի քանի րոպէ հիացած դիտում էր գեղեցկութեան և երիտասարդութեան աստուծոյ, առողջութեան, արեգակի լոյսի այս սրբալիայը:

Մօտենալով նրան, քահանան ներս մտաւ տաճարը և խաչակնքեց: Չարմացած Միտսոսի հարցին, թէ ինչ է նշանակում այդ, նա պատասխանեց.

—Շրջակայ բնակիչները պատմում են, թէ այստեղ սատանայ է բնակւում: Եւ չը գիտեմ, թէ հաւատամ արդեօք դրան, թէ ոչ, և այդ պատճառով զգուշութեան համար խաչակնքում եմ: Բայց շտապե՛ք ներքեւ, այստեղ լաւ չէ մթութեան մէջ մնալ:

Թէպէտ մառախուղը նորից պատեց լեռնային զառիվայրը, բայց դա այն աստիճան թանձր չէր, ինչպէս առաջ, և արեգակի ճառագայթները թափանցում էին նրա միջից: Հեռանալով տաճարից, Միտսոսը ետ դարձաւ, որպէսզի մի վերջին հայնաջք էլ գցէ նրա վրայ, մի ինչ որ տարօրինակ լոյս նկատեց աւերուած տաճարի դռնից. դա հաւանականաբար տիրող մառախուղի միջից փայլվող արեգակի շողքն էր:

—Նայիր,—ասաց նա՝ քահանային դառնալով,—կարծես տաճարը ներսից լուսաւորուած է:

Հայր Զերվասը ձիուց ցած թռչելով՝ սկսեց խաչակնքել և աղօթքներ կարգալ:

Միտսոսը նայեց նրա ահաբեկուած, գունատ դէմքին: Այդ միջոցին նրան սարսափեցնող լոյսը չբացաւ, և քահանան նորից ձիու վրա վրա վրա տկերւով, բացազանչեց.

—Շուտ, չուտ, այստեղ չը պէտք է մնալ:

Եւ նա շտապով առաջ արշաւեց:

Միտսոսը հետեց նրան: Նրա սիրտն էլ հանգիստ չէր: Երիտասարդի յիշողութեան մէջ յարսիւթիւն առան մանուկ հասկում լսած պատմութիւնները վիթխարի կերպարանքների, որոնք իբր թէ բնակւում էին Ակրօպօլիսի հին տաճարների շուրջը, և Եգինէի լեռներում լսուող անբնական ձայների մասին:

—Ո՛հ,—խօսեց Զերվասը, երբ Անդրիսէնայի մեծ ճանապարհի մօտ Միտսոսը հասաւ նրան. —Աստուած ինձ ծանր փորձութեան մէջ գցեց: Դէմէարիսը ձիւտ էր ասում, թէ այդ տաճարի մէջ գեղեցիկ պատանու դէմքով սատանայ է տեսել:

Եւ նա սքեց իր ճակատին դուրս տուած սառն քրտնքի կաթիլները:

— Բայց ախր ինչ տեսար դու, — հարցրեց Միտասը: — Ես նկատեցի միայն, որ դռնից արեգակի ճառագայթ էր ներս ընկել:

— Այո, այո, — պատասխանեց Զերվասը. — ես խոստացել եմ Հերմանին փարոսը վառել և կը հսկեմ գազաթի վրայ, այն ինչ լուսափայլ պատանին գուցէ ինձ սպասէ ներքեր: Ո՛չ, մի ուրիշ ճանապարհ կ'ընտրեմ և հարեան հովտից կը բարձրանամ լեռները:

— Բայց ինչ է տեսել Դէմէտրիսը:

— Մի գործնառային երեկոյ մեր գիւղացի Դէմէտրիսը ոչ խարներ է արածեցնում տաճարի մօտերում, լերան զառիվայրի վրայ: Գիշերը վրայ է հասնում, և նա վճռում է մինչև առաւօտ տաճարում մնալ, որը ներսից երկու մասի է բաժանուած: Դըրանցից մէկը մէջ Դէմէտրիսը ներս է անում ոչխարները, իսկ միւսում վառած խարոյկի մօտ աեղաւորում ինքը: Ընթերցւոյց յետոյ նա պառկում և ուզում է քնել, բայց աչքերը չեն փակւում, և նա սկսում է ծիւլել: Մի բան նրան վրդովեցնում և անհանգստացնում է: Տաճարում օդը ծանր և մի ինչոր տարօրինակ անուշահոտութեամբ լցուած է լինում: Դէմէտրիսը վեր է կենում և դուրս գալիս: Այնտեղ նա նորից պառկում է տաճարի դրան առաջ և դարձեալ աշխատում քնել: Բայց յանկարծ նրան թւում է, թէ տաճարից ուրախ երգերի ձայներ են զալիս, նա նայում և տեսնում է, որ դռնից լոյսի մի ճառագայթ է ընկել այնտեղ, ինչպէս որ մենք հէնց նոր տեսանք: Մի բոլեց յետոյ տոնաձայներ են լսում, և ոչխարներն ահաբեկուած չորուրս են վազում դռնից և ցրւում զանազան կողմեր: Դէմէտրիսը վազում է նրանց կանգնացնելու, բայց տաճարի դրան մէջ երեւում է մի լուսափայլ կերպարանք — մի գեղեցիկ երիտասարդ, նազելի, ինչպէս մի լեռնային այծիկ, նրա գէմքը փայլում է երկնային չքնաղութեամբ: Երիտասարդի մի ուսից կախուած է լինում ոսկէ նետերով կապարճը, ձախ ձեռքում ոսկէ աղեղն է բռնած ունենում, սաները ոսկէ սանդաղներով, գլխին մի դափնէ պսակ: Նա բոլորովին մերկ է լինում, ինչպէս մայիսեան լուսնկայ գիշերը և նրա նման լոյս է արձակում: Զախ ձեռք երկու մատը նա դնում է ոչխարների մէկի գլխին, որն անշարժ, առանց որեէ կրկիւղ արտայայտելու՝ կանգնում է նրա դէմ: Տաճարում վառուած կրակը աղօտ կերպով փայլելում է ախրող ճաճանչափայլ լոյսի մէջ, ինչպէս ճրագը արեգակի ճառագայթների զլմացը: Հետզհետէ ոչխարները հաւաքւում են

նրա շուրջը և հմայուածի նման դիտում այդ արտասովոր տեսիլը: Վերջապէս հեթանոսների այս աստուածը, թէ ուղղակի սատանան, — աւելացրեց քահանան, ջերմեռանդօրէն խաչակնքելով, — բարձրացնում է աչքերը և ասում. «դու իմ սրբավայրը ոչխարների փարախ ևս դարձել, ինչպէս չես երկնչում ինձանից»: Դէմէտրիսը ծունկ է իջեցնում և պատասխանում. «Ես չը գիտէի, թէ այս տաճարը քոնն է, տէր»: «Իբրեւ պատիժ, ևս վեր եմ անում այս ոչխարը, — արտասանում է լուսաճաճանչ երիտասարդը և ձեռով խփում ոչխարին, որը կամաց խոնարհւում է նրա ոտների առաջ. — չառ ժամանակ էր արդէն, որ ես մարդ չէի տեսած, բայց նրանք առաջուանից աւելի տգեղացել են: Սակայն ես քեզ կ'ասեմ, որ զուարճութիւնը լաւ է ինքնազոհութիւնից, և գեղեցկութիւնը բարձր է խմսատութիւնից կամ Աստուծոյ սիրուց: Նայիր ինձ և դու կը համոզուես, որ իմ խօսքերը ճշմարիտ են»:

Նա մեկնում է ձեռքը, բայց Դէմէտրիսն իսկոյն հասկանում է, որ այդ գեղեցկագէտ երիտասարդը չար ոգի է, և յուսահատ խաչակնքում է օդի մէջ: Այդ բոպէին աչքերը սևանում են, և նա անդգայ փուռում է գետնին, իսկ երբ սթափւում է, տեսնում է, որ ինքը պառկած է տաճարի քարէ յատակին, իսկ մօտն ընկած է սատկած ոչխարը: Մնացած հօտը հանդարտ չըջապատած է լինում տաճարի մուտքը: Լոյսն արդէն բացուած է լինում, և արեգակը բարձրանում է արևելքում: Այս բանը պատահել է տաճը տարի սրանից առաջ, բայց Դէմէտրիսը մինչև այժմ էլ սարսափով է յիշում այն չարագուշակ գիշերը: Ես մինչև այսօր կարծում էի, թէ դա հասարակ հէքիսթ է, բայց այժմ տաճարի դրան լոյսը տեսնելով՝ սկսում եմ հաւատալ նրա խօսքերին: Սակայն եթէ Աստուած պահպանել է Դէմէտրիսին, ուրեմն ինձ էլ կը պահպանէ, երբ ևս գնամ, փարոսը վառելու: Չէ որ դա սուրբ գործ է և Աստծուն հաճելի:

Միտոսը չը գիտէր, թէ ինչպէս վերաբերուէր քահանայի պատմութեանը և հարկէ՝ այն փաստը, թէ Դէմէտրիսի մօտ գինի էր եղած, մասամբ կարող էր մեկնել այդ տեսիլը, բայց նա էլ ինչպէս յոյն, հակում ունէր դէպի անապաշտութիւնը:

— Այդ բոլորը շատ տարօրինակ է, — ասաց նա, — բայց դու, հայր Զերվաս, հօ չես հրաժարում մեզ օգնելուց:

— Ո՛չ, ես ամեն ինչ սրբութեամբ կը կատարեմ: Ես գիտեմ, որ այն ժամանակ Աստուած երես չի դարձնիլ ինձանից:

VI

Մարտի կիսին Միտոսը նորից լեռնային անանցանելի զառիվայրներով բարձրանում էր դէպի Պանիցա: Արդէն երկու ժամ էր, որ գիշերն ընկել էր. երկինքը պարզ էր, և թէպէտ լուսինը թագնուած էր Տայգետի արծաթափայլ գաղաթի ետեւ, այնուամենայնիւ աստղերը պայծառ փայլում էին: Լեռնային թարմ օդը չնչելով, երիտասարդը մեծ բառականութեամբ ըզզում էր, որ յաջողութեամբ կատարել է այն, ինչ որ յանձնարարուած էր իրան: Երեք օր զրանից առաջ նա նկատել էր, թէ ինչպէս Բասսէի փարոսը յանկարծ լուսաւորել էր իր ամբողջ շրջակայքը և մի մեծ ասուղի նման փայլում էր հեռում, իսկ այն ժամանակից սկսած նա անդադար գնում էր գիշեր-ցերեկ, և այս ճանապարհորդութիւնը բոլորովին ուժասպառ էր արել նրա խեղճ ձիուն: Վերջապէս հասնելով Պետրո-բէյի տանը՝ նա դուռը բաղխեց, բայց նրա ձայնին իր բարձր հաջոցով պատասխանեց Օսմանը:

—Օսման, Օսման, ձայնդ կտրիր,—կանչեց Միտոսը.—ինձ ոչ ոք չէ լսում:

Վերջապէս տան ներսից ոսնաձայներ լսուեցին, և Պետրո-բէյը գուռը բանալով՝ հարցրեց.

—Ո՞վ է:

—Ես եմ, Միտոսը:

Մի րոպէ յետոյ նա Պետրո-բէյի գրկումն էր:

—Շատ ուրախ եմ քեզ տեսնելով, Միտոսս,—ասաց նա, որքան չուտ վերադարձար: Մենք քեզ վաղն էինք սպասում:

—Այո, այո, ևս չտալեցի, բայց այժմ ինձ հետ մի խօսէք, —պատասխանեց երիտասարդը,— այլ ուտելու մի բան տուէք. ևս ձմեռուայ նապաստակի նման քաղցած եմ, իսկ ձիս սարսափելի յոգնած է:

—Գնա սենեակը, այնտեղ ընթրիքը պատրաստ է: Այնտեղ է նաև նիկողայոսը, իսկ ես քո ձիու մասին կը հոգամ:

—Ո՛չ, քեզ անվայել է ծառայել ինձ նման մի երեխայի:

—Դատարկ բան է, գնա: Միայն ես ու նիկողայոսը բոլոր ձուկը կերել ենք, քեզ մի փայտմորիկ է մնում:

Այդ խօսքերն ասելով՝ նա ձին քաշեց գաւթիթ: Բանն այն էր, որ նա նիկողայոսից լսել էր Եանիին ազատելու վերաբերմամբ Միտոսի սուած երգման և այդ երգումը չատ չուտով իրադրձելու համար նրա արած անձնազոհութեան մասին, այդ պատճառով ցանկանում էր ինքն էլ մի ծառայութիւն

մատուցանել որդու հաւատարիմ ընկերին: Թէ ինչու՞նի էր կայս-
նում Միտսոսի զոհարեւութիւնը, Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը
չը գիտէին, բայց ենթադրում էին, թէ երեի Միտսոսը սիրա-
հարուած է և չ'ուզեց տեսնուել իր սիրելու հետ, թէպէտ նը-
րանք ո՛չ մի կերպ չը կարողացան իմանալ, թէ ո՞վ կարող էր
լինել նրա սիրածը:

Իր քաղցր յաղեցնելուց և ծխելուց յետոյ Միտսոսը երկու
բարեկամներին պատմեց այն ամենը, ինչ որ արել էր, իսկ յե-
տոյ հարցրեց.

— Է՛հ, իսկ ձեզանո՞ւմ ինչ նորութիւն կայ:

— Լաւ բաներ չառ կան, իսկ վատ—քիչ,—պատասխանեց
Պետրո-բէյը,—սկսեմ վերջինից: Նիկողայոսը վախենում է, թէ
չուտով Տրիպօլիսում կ'իմանան նրա այստեղ լինելը, իսկ այդ
բանը բոլորովին ցանկալի չէ: Չորս օր սրանից առաջ նա պատահել
է երկու թիւրք զինուորի և կարծում է, թէ ճանաչել են իրան:
Նրանք գնալիս են եղել դէպի Տրիպօլիս: Ես չէի ցանկանալ,
որ ինձ հրամայէին նորից որոնել նրան: Մէր ազգականներն
առանց այն էլ շատ դործ ունեն, քսան մարդ ուղարկել նրան
որոնելու համար—անյարմար բան կը լինէր:

— Իմ մասին չ'արժէ խօսել,—նկատեց Նիկողայոսը,—բայց
ինձ անհանգստացնում է Եանիի դրութիւնը: Մինչև այժմ նա
բոլորովին ապահով վիճակի մէջ է, բայց գործը վատ ընթացք
կը ստանայ, եթէ օրինակ ինձ ու քեզ Տրիպօլիս հրաւիրեն:

— Մահմէդ—Սալիկը չի համարձակուիլ այդպիսի բան ա-
նել,—պատասխանեց Պետրո-բէյը ծիծաղելով. — Եանիի մա-
սին էլ մի անհանգստանար: Նա միայն պարարտանում է, ուրիշ
ոչինչ: Չէ որ թիւրքերն օրական հինգ անգամ ուտում են: Նը-
րանք պատճառ չ'ունեն ինձ վրայ կոսկածելու, բայց ամենավատ
բանը, որ կարող է պատահել, այն է, որ քեզ ձերբակալելու հա-
մար կարող են այստեղ զինուորներ ուղարկել:

— Ես Եանիին շատ եմ սիրում և երգուել եմ ազատել նը-
րան,—ասաց Միտսոսը յօրանջելով,—բայց ես սաստիկ քնել եմ
ուզում: Իսկ երբ պէտք է գնամ նրա ետևից:

— Յոյս ունեմ, որ մի շաբթից յետոյ, իսկ քանի այստեղ
ես, ես քեզ կը ծանօթացնեմ զիւական նաւերի հետ,—ասաց
Նիկողայոսը.—դէ՛հ, այժմ մտի՛ր անկողինդ:

— Օ՛, որպիսի երջանկութիւն է ճանապարհից յետոյ ան-
կողին մտնել:

— Է՛հ, լաւ ընթրիքն էլ աւելորդ չի լինիլ,—նկատեց Պե-
տրո-բէյը ժպտալով:

Հետեւեալ երկու օրը Միտսոսն զբաղուեց հրձիգ նաւերի

ուսումնասիրութեամբ: Նիկողայոսի հետ նա արշալոյսին գնում էր անտառ, և այնտեղ նրանք մնում էին մինչև արևմուտը: Բայց երկրորդ օրը առանձին փրագառնալիս նրանք զբաղ առաջ մի թիւրք հեծեալ զինուոր տեսան: Սա բռնած էր նաև ուրիշ երկու ձիու սանձեր:

—Այդ լաւ չէ,—ասաց Նիկողայոսը, Միտսոսի հետ ես ցատկելով դէպի սառուերը,—ես այդպէս էլ կարծում էի: Դէհ, գնա տուն, Միտսոս, խմացիր, թէ ինչ են անում և եկ ինձ ասելու: Ես քեզ կը սպասեմ ջրաղացի ետեր:

Եւ նա շտապով անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտսոսը մօտեցաւ տանը, բայց զինուորը կանգնացրեց նրան:

—Եստակ,—ասաց նա, որ նշանակում է՝ «չէ կարելի գնալ»:

—Ձէ կարելի, ինչ ես ասում,—ուրախ պատասխանեց և ընտառարդը.—բայց ինչու համար ես չեմ կարող տեսնել իմ ազգականին:

—Եստակ,—կրկնեց թիւրքը և գօտկի ետևից դուրս քաշեց սարձանակը:

Միտսոսը մտածումների մէջ ընկաւ: Նա մեծ բաւականութեամբ կռիւ կը սկսէր թիւրքի հետ, որովհետև Նանիին պատահած արկածից յետոյ համոզուել էր, որ թիւրքերը վարժ չեն զէնք բանեցնելու մէջ, բայց գիտէր, որ տանը երկու թիւրք էլ կան, և խոհեմութեամբ ետ նահանջեց, ասելով.

—Կը գնամ տուն: Բայց ինչպէս ես կարծում, յիմարադը լուխ, հօրս տան առաջ քեզ նման մի յիմար էլ չի լինիլ:

Չինուորը ոչինչ չը պատասխանեց, բայց երևոյթին նա չէր ցանկանում վէճ բանալ հզօր Մարտիխալի տոհմի հետ: Միտսոսը դանդաղ քայլերով հեռացաւ փողոցի միջով, բայց չըջնելով անկիւնը, բոլոր ոյժով վազեց դէպի ջրաղացը, որտեղ Նիկողայոսն էր սպասում նրան:

—Ի՞նչ անեցք,—ասաց նա ցած ձայնով,—Պետրօ-բէյի մօտ թիւրք զինուորներ կան, ինձ առն չեն թողնում: Ո՞հ, մօրեղբայր, Եանիին վատ կը լինի: Ի՞նչ անեցք:

—Լաւ չէ: Նստի՛ր, Միտսոս, մտածենք:

Անցաւ հինգ րոպէ, և Նիկողայոսն առաջինն ընդհատեց լռութիւնը:

—Ես գիտեմ, թէ ինչ է պատահել,—ասաց նա.—այդ մարդիկը եկել են Մահմէդ-Սալիկի կողմից Պետրօ-բէյին ձեռքակալելու: Նա նրանց ձեռքումն է, որովհետև եթէ չը հնազանդուի, կարող են Նանիից վրէժխնդիր լինել: Ահա թէ մենք ինչ պէտք է անենք. հարկաւոր է որքան կարելի է շուտ ազատել Նանիին:

Տրիպոլիսից, իսկ Պետրո-բէյին ճանապարհից, որովհետեւ նրան հաւանականաբար կը տանեն Մահմէդ-Սալիկի մօտ: Բայց ինչպէս անենք: Ասան, Միտսնս, մի եւք մտածիր այս դժուար դրութիւնից դուրս գալու: Բացի զրանից հարկաւոր է Մաւրոմիխալի բոլոր ազգականներին նախազգուշացնել պատահածի մասին և այն, թէ Պետրո-բէյին չէ կարելի ազատել, քանի որ եւ Յանին Տրիպոլիտմն է, որովհետեւ դրա համար նա կարող է կեանքից զրկուել: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ես ուղղակի անձնատուր կը լինեմ թիւրքերի ձեռքը:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ երկու հոգուն աւելի հեշտ է փախչել, քան թէ մէկին, և մեզ երկսիս ձերբակալելով, թիւրքերը չեն շտապիլ գէպի Տրիպոլիս: Հակառակ դէպքում նրանք կը կարծեն, թէ ես կը գնամ Յանին ազատելու: Այն, դա գեղեցիկ միտք է, բայց դրա յաջողութեան համար բոլոր ազգականները պէտք է չը չարժուեն տեղերից:

— Ուրեմն ես կը շտապեմ Յանին ազատելու:

— Ուրբան կարելի է չուտ: Ո՞րտեղ է ձիդ:

— Պետրո-բէյի տանն է:

— Ուրեմն գնա Դիմիտրիոսի մօտ և վեր առ նրա ձին ու ճանապարհ բնկիր, ոչ մի բայէ կորցնել հարկաւոր չէ: Սպասիր, իսկ որտեղ պէտք է թաղնուէք Յանի հետ նրա ազատուելուց յետոյ: Դուք Տրիպոլիսից պէտք է փախչէք գիշերը և լեռների վրայով դիմէք ուղղակի գէպի Արկադիայի վերին դաշտավայրը, որտեղ Միգալոպոլիսն է: Այնտեղից անցկացէք Տայգետը և դնացէք մինչև Պոդոլիդո, որտեղից դու նայում էիր Բասսէի փարոսին: Մենք այնտեղ կը սպասենք ձեզ: Այժմ ես կը չըջնամ ամբողջ գիւղը և կը յայտնեմ պատահածն ու կ'ասեմ, որ նրանք Տայգետում միանան մեզ հետ, իսկ յետոյ անձնատուր կը լինեմ թիւրքերի ձեռքը: Դէհ, գնա, Միտսնս և յիշիր, որ Յանի բաղդը քո ձեռքումն է:

— Նրանք բաժանուեցին: Նիկողայոսը նախազգուշացրեց ազգականներին և սուրհանդակներ ուղարկեց բոլոր չըջակայ գիւղերը յայտնելու գումարման տեղը և ասելու, թէ կոխը կալամատայի պաշարումից կը սկսուի: Վերջացնելով այդ՝ նա դիմեց գէպի Պետրո-բէյի տունը:

— Եսասկ, — արտասանեց զինուորը՝ տեսնելով նրան:

— Դու չը գիտես, թէ ում հետ ես խօսում, — հպարտութեամբ ազայ Նիկողայոսը, — ես Նիկողայոս Վիգալիսն եմ, որի մասին երեւի լսած կը լինես:

Զինուորն ատրճանակն ուղղեց դէպի նա և բարձրաձայն գոչեց.

—Տեղիցդ չը շարժուես, եթէ ոչ՝ կը խփեմ: Է՛ր, այստեղ արիք,—աւելացրեց նա,—ես բռնեցի Նիկողայոս Վիդալիսին:

Նիկողայոսը չ'ուզեց ընդդիմութիւն ցոյց տալ և գնդակահար լինել, ուստի դիմքը չը փոխեց, իսկ տանից դուրս վազեց աւագ զինուորը:

—Դուք իրաւունք ունէք այսպէս վարուելու,—հարցրեց Նիկողայոսը,—եթէ ոչ՝ կը տուժէք այս կամայականութեան համար:

—Մենք այս բանն անուով ենք Տրիպօլսի նահանգապետի հրամանով, նա հրամայել է մեզ ձերբակալել քեզ և Պետրօբէյին ու Տրիպօլիս տանել:

Բոլոր ժամանակ նրանք թիւրքերէն էին խօսում, բայց այստեղ յանկարծ Նիկողայոսը հարցրեց յունարէն:

—Ինչո՞ւ եմ ձերբակալուած ես:

—Յունարէն չեմ հասկանում,—պատասխանեց զինուորը:

—«Ն. փառք Աստուծոյ»,—մտածեց Նիկողայոսն ու իր հարցը կրկնեց թիւրքերէն:

—Սուլթանի ծայրագոյն իշխանութեան և Տրիպօլսի նրա ներկայացուցիչ Մահմէդ-Սալիկի դէմ դաւադրութիւն կազմելու համար:

Նիկողայոսը ծիծաղեց:

—Դա լուրջ բան է: Կարող ենք տունը մտնել, և եթէ ես ձեր գերին եմ, ուրեմն անձ առէք ատրճանակս ու դանակս... Բայց ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս դալ իմ ետեից, ապա թէ ոչ եթէ Պետրօբէյի ազգականները լսեն, թէ դործն ինչու՞ն է, ձեզ համար լաւ չի լինել: Ինձ վրայ բարդուած ամբաստանութիւնը սուտ է, բայց ես չէի ցանկանալ, որ ձեր և ազգականներիս արիւնք թափուէր:

Զինուորները լսեցին նրան և ներս քաշեցին ձիերը:

Նիկողայոսի ձայնը լսելով՝ Պետրօբէյն ուրախացաւ: Այդ ի հարկէ՝ նշանակում էր, որ նա մի միջոց էր գտել այս դժուար կացութիւնից դուրս գալու և Նանիին ազատելու համար: Նա հարցական կերպով նայեց Նիկողայոսին և յետոյ ժրպտաց: Պետրօբէյը հասկացաւ, որ ամեն ինչ յաջողակ է, և Միտսոն ուղևորուել է Նանիին ազատելու:

Նիկողայոսը նստեց և շարունակում էր զրոյց անել զինուորիկների հետ:

—Այս թիւրքիմայութիւնը բաւական պարզ է,—ասաց նա,

—Բայց ես չափ ուրախ եմ նորին գերազանցութեանը տեսնել Տրիպոլսում, ուր ես մինչև այժմ չեմ կարողացել գնալ:

—Նորին գերազանցութիւնը նոյնպէս ուրախութեամբ կ'ընդունէ ձեզ, — ասաց ղինուորներից մէկը ժպտալով. — ձեզ յայտնի է, որ անցեալ շաբթու մարդ էր ուղարկել ձեր ետեից, բայց Պետրօ-բէյը պատասխանել էր, թէ դուք անյայտացել էք, և թէ ինքը սրտնում է իր՝ անիծեալ ազգականին:

—Մեր մէջ մի փոքրիկ կռիւ էր ծագել, բայց մենք վաղուց արդէն հաշտուել ենք, այնպէս չէ, Պետրօ-բէյ, — ասաց Նիկողայոսը և աւելացրեց յունարէն. — փառք Աստուծոյ, սրանք ոչ մի յունարէն խօսք չեն հասկանում:

Պետրօ-բէյը զլուխը թափահարեց:

—Մենք վաղն առաւօտ չափ կանուխ ճանապարհ կ'ընկնենք, — ասաց նա. — իսկ այժմ ընթրելու ժամանակ է: Խնդրում եմ ձեզ նստել այժմ: Ներեցէք վատ հիւրասիրութեանս համար, մենք չը դիտէինք, թէ բազմ կ'ունենանք ձեզ նման հիւրերի այցելութեանն արժանանալ:

Այս խօսքերի վրայ նա ծափ տուաւ, և ծառան ներս մտաւ սենեակը. սա Յանիին հասակակից մի պատանի էր, որին որբ մնալուց յետոյ Պետրօ-բէյը իր մօտ էր վերցրել: Կոստանդինը թէ ծառայ էր և թէ Յանիի ընկերը, սրին նա չափազանց սիրում էր:

—Ընթրիք բեր, — ասաց Պետրօ-բէյը յունարէն, — ականջդ սուր պահիր:

Պատանին ընթրիք բերաւ, և թիւրքերն սկսեցին սիրով ուտել-խմել: Շարունակ յոյների մէջ շրջելով, նրանք վարժուել էին ղինուն և մեծ բաւականութեամբ վրայ պրծան: Նիկողայոսը թիւրքերէն քիչ էր խօսում և այն պատրուակով, թէ Պետրօ-բէյն այդ լեզուին այնքան ծանօթ չէ, նա յունարէն էր խօսում, իսկ Նիկողայոսը թարգմանում էր նրա խօսքերը: Այսպիսով նրանք կարող էին թիւրքերի մօտ առանց որևէ կասկած զարթեցնելու հաղորդել միմեանց, ինչ որ կամենային:

Նիկողայոսը հաղորդեց Պետրօ-բէյին, թէ Միտսոսը ղընացել է արդէն Յանիին փախչելու դործով: Նրանք պէտք է ճանապարհ ընկնէին հետևեալ առաւօտ. իսկ որովհետև Միտսոսը նրանցից տասներկու ժամ առաջ էր դնացել, ուստի հարկաւոր էր առաջին իջևանած տեղում բազդերը փորձել: Այդ բանն աւելի ևս յարմար էր նրանով, որ նրանք դեռ իրանց ազգականների մէջ էին դանդում, և հարկաւոր եղած դէպքում այս վերջինները կարող էին օգնել նրանց փախչելու: Նիկողայոսը մի շատ հասարակ ծրագիր առաջարկեց, որը նրան արդէն մի ան-

զամ բոլորովին յաջողուել էր: Պատանի Կոստանդինը ծառաների հետ պէտք է ուղեկցէր նրանց առաջին իջևանում ճաշ պատրաստելու համար և այնտեղ, մինչդեռ թիւրքերն իրանց քաղցն ու ծարաւը յաղեցնելով զբաղուած կը լինէին, նա պարտաւոր էր մի սրիէ պատրուակով հետանալ, կտրատել թիւրքերի թամբերի կապերն ու տուն վերադառնալ: Մի քանի րոպէ սպասելուց յետոյ Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը կը ցատկէին իրանց ձիերի վրայ և կ'անհետանային ապշած թիւրքերի աչքից, որոնք հնարաւորութիւն չէին ունենալ հետամուտ լինելու նրանց:

Թիւրքերի ուշադրութիւնը չը դրաւելու համար Նիկողայոսն այս բոլորը Պետրո-բէյին ու Կոստանդինին յայտնեց զատարկ նախադասութիւնների հետ խառն, և համոզուելու համար, թէ արդեօք ծառան հասկացաւ, Պետրո-բէյն ասաց.

—Եթէ հասկացար, Կոստանդին, ինձ համար մի բաժակ ջուր բեր, իսկ եթէ ոչ, Նիկողայոսին գինի տուր:

Կոստանդինն իսկոյն տանտիրոջ բաժակը ջրով լցրեց և և դուրս գնաց սենեակից:

Վերջացնելով այդ, Նիկողայոսն սկսեց զինուորների հետ խօսել: Նա ցանկութիւն յայտնեց, որ հետեւալ առաւօտ որքան կարելի է չուտ ճանապարհ բնկեն, որովհետեւ վախենում էր, թէ Մաւրոմիսալիի ազգականները տեսնելով, որ Պետրո-բէյին տանում են, կը յարձակուեն նրանց վրայ, իսկ միւս կողմից ցանկանում էր չուտով տեսնել Մահմէդ-Սալիկին և պարզել թիւրքիմայութիւնը: Նրանք համաձայնուեցին և ասացին, որ եթէ Պետրո-բէյն ու Նիկողայոսը իրանց հետ զէնք չեն վերցնել, այն ժամանակ բոլորը տուրխտոների նման կը գնան, մանաւանդ որ նրանց լաւ վարմունքի համար երաշխաւոր է Տրիպոլսում իբրեւ պատանդ նստած Նանին:

Թէպէտ հետեւալ առաւօտ նրանք այնքան էլ վաղ դուրս չ'եկան գիւղից, բայց Նիկողայոսի խորհրդով բոլոր բնակիչները թաղնուել էին, այնուամենայնիւ իրանց պահուած սեղերից նրանք ժպտալէմ նայում էին այդ հանդիսաւոր գնացքին, նախապէս ուրախանալով Նիկողայոսի յաջող ռազմագիտութեան վրայ, որի նախագիծը նախընթաց օրը հիացրել էր բոլորին: Առաջից գնում էր զինուորներից մէկը, նրա ետևից կամաց-կամաց ընթանում էին Նիկողայոսն ու Պետրո-բէյը, միւս զինուորները կողքերին, իսկ բոլորից յետոյ պաշարը ձեռքին հետևում էր Կոստանդինը: Նիկողայոսն անզաղար խօսում էր և իր հետաքրքիր զրոյցներով զբաղեցնում թիւրքերին, այսպիսով զործն պանչելի կերպով առաջ էր գնում:

Երեք ժամ յետոյ նրանք հասան մի նկարագեղ, ստուերա-

չառ ծառաստանի, որտեղով մի արագավազ ստուռակ էր հոսում: Պետրոս-բէյն առաջարկեց կանդ առնել այդտեղ ճաշելու: Թիւրքերը հաճութեամբ իրանց համաձայնութիւնը յայտնեցին, և Կոստանդինն չտապով ամեն ինչ պատրաստեց այնպէս, ինչպէս որ իրան պատուիրուած էր: Ընչի վերջին նա հեռացաւ ծառերի տակը և արագութեամբ կատարելով թիւրքերի թամբերի վերաբերմամբ իրան տրուած յանձնարարութիւնը, իսկոյն հեռացաւ:

Նրկար ուսումն-խմում էին մեր ճանապարհորդները, մինչև վերջապէս Նիկիոյայտը նկատեց, որ արեգակն արդէն ցած է լիջել, ուստի և եթէ ցանկանում էին դիչերը Տրիպօլիս հասնել, ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու: Զինուորները համաձայնուեցին, բայց ակամայ, որովհետև նրանք հարկաւոր եղածից աւելի էին խմել: Նիկիոյայտն ու Պետրոս-բէյը նրանց ետեւից դիմեցին դէպի ձիերը: Այդ միջոցին գրանցից առաջինը ուրախութեամբ նկատեց, որ Կոստանդինը քանդել էր նաև զինուորնեւրի հրացանների կայծակաքարերը:

—Դէհ, չնւա,—բացադանչեց նա դառնալով իր ընկերէն: Նրանք չտապով ցատկեցին ձիերի վրայ և արշաւեցին դէպի անտառը, որ ձգւում էր մինչև Տայգետի ստորոտը: Նրանց ետեւից զարմացական բացազանչութիւններ հնչուեցին, և փախչողները լսեցին, թէ ինչպէս զինուորների հրացաններից դուրս թռան նրանց կայծակաքարերը:

Դրան հետեւեց մի ծիծաղելի տեսարան: Նրկաւ զինուոր թռան ձիերի վրայ, բայց մի քանի քայլ առնելով, իրանց թամբերի հետ պոտրուեցին գետին, իսկ երրորդը ոտքը ասպանդակի մէջ դնելով, կանգնած մնաց իր անթամբ ձիու առաջ:

Կէս ժամից աւելի դսրծ դրուեց թամբերը կարգի բերելու վրայ և այն էլ միայն երկուսը կարելի եղաւ չինել: Նրանց տէրերը ձի նստեցին և արշաւեցին—մէկը փախչողների ետեւից, իսկ միւսը դէպի Տրիպօլիս: Բայց երրորդն սկսեց սպրով գնալ, մի ձևաբը թամբն առած, իսկ միւսով բռնած ձիու սանձը:

Փախչողների ետեւից գնացող թիւրքը շուտով գիւղ հասաւ, ուր ժողովուած էր Մաւրումիխալիների քաջ առհմը, որը գնդակների շաշիւնով դիմաւորեց թիւրքին: Նա կանդ առաւ և մի հայեացք դրեց ամբոխի վրայ, բայց այդ արդէն բաւական էր Նիկիոյայտին ու Պետրոս-բէյին այնտեղ տեսնելու համար. սրանք հեռուից քաղաքավարութեամբ բարևում էին նրան: Զինուորը ետ դարձրեց ձիու պուխը և չտապով արշաւեց:

VII

Պանիցայից մինչև Հիփիոս երկու օրուայ կամ երեք զի-
չերուայ ճանապարհ էր, հաշվելով օրը 12 ժամ, իսկ զիչերը
ուլթը, բայց Միտսոսը երեկոյեան ժամը 10-ին դուրս գալով,
իր ճանապարհորդութեան նպատակակէտին հասաւ քսան ժա-
մուայ մէջ, այսինքն երկրորդ օրուայ արեւածագին: Իսկ նոյն
օրուայ արեւմտին նա գտնուում էր մի լեռնային անյգում, այն
դաշտավայրի վերը, որտեղ Տրիպոլիսն էր. նա հաշուում էր ա-
րեւածագից երկու ժամ առաջ հասնել այդ քաղաքը, որպէսզի
մինչև բնակիչների արթնանալը բաւական ժամանակ ունենար
Եանիի հետ լիախելու համար: Զիուց վայր յատկելով, նա թո-
ղեց, որ մի քիչ հանգստանայ, իսկ ինքը երկիւղ կրելով, թէ
մի գուցէ յոգնածութիւնից քնի, չը նստեց, այլ սև հացի մի կը-
տոր կրծելով և Հիփիոսից վերցրած թթուած գինին քիչ-քիչ
խմելով՝ կամաց-կամաց ետ ու առաջ էր անում: Վերջացնելով
իր աղքատիկ ճաշը, նա սկսեց ծխել, որովհետև ծխախոտի ծու-
խը ամենայաւ միջոցն է քնի դէմ:

Վերջապէս երբ ձին բաւական հանգստացաւ, նա ճանա-
պարհ ընկաւ: Գիչերը մութն էր, և ձին մի քանի քայլ անելով
սայթաքեց ու ընկաւ քարերի կոյտի վրայ, իր հետ տապալելով
և Միտսոսին: Նրա ոչ մի տեղը չը վնասուեց, և շտապով վեր
թռաւ, սակայն խեղճ ձին մի շատ խոր վէրք էր ստացել:

—Ո՛վ սուրբ Կոյս,—բացագանչեց Միտսոսը յուսահա-
տուած,—ինչ անեմ այժմ:

Մինչև արեւածագը դեռ չորս ժամ կար, բայց Տրիպոլիս
հասնելու համար հարկաւոր էր երկու ժամ, իսկ այժմ արիւնա-
շաղախ և վիրաւորուած ձիով անկարելի է այդ անել: Հարկն
ստիպում էր ոտքով գնալ, չը նայելով յօգնածութեանն ու քնա-
հատութեանը: Բայց որ զլխաւորն է, նրա համար մեծ ցաւ էր
թողնել իր ձին երկար տանջանքներից յետոյ սատկելու այս
ամայի տեղում: Ուստի նա որոշեց իսկոյն վերջ տալ նրա կեան-
քին և ատրճանակը հանելով՝ գնդակահար արաւ նրան: Երբ
խեղճ կենդանին ձգուեց գետնին, Միտսոսն արտասուքն աչքե-
րին ոտքով ճանապարհ ընկաւ. դէպի Տրիպոլիս:

Ինչպէս էր անցնում ժամանակը, նա չէր զգում, այլ ան-
զիտակցաբար, առանց կանգ առնելու գնում էր առաջ: Միայն
ժամանակ առ ժամանակ նա մի անտանելի ցաւ էր զգում ծնկ-
ների վրայ սուր քարին ընկնելուց և յիշում իր խեղճ ձին: Վեր-
ջապէս նա անսպասելի կերպով աչքերը լալն բաց արաւ: Ա-

րեկերում երկինքը վարդի պոյն էր ստացել, և միքանի բոսպէ անցած՝ հարաւային երկրներին յատուկ արագութեամբ լեռների կատարին երևաց արեգակը՝ իր ճառագայթները փռելով Տրիպոլի վրայ, որը դեռ մի մզոն հեռու էր նրանից:

Միտոսը քարացաւ: Նա ուշացել էր: Յերեկը նա չէր կարող նահանգապետի տունը մտնել, իսկ երեկոյեան Պանիցայից զինուորները կը գային:

— Եանի, Եանի... — բացապանչեց նա հեկեկալով և ձեռները ծնկներին խփելով:

Նա փռուեց գետին, որը փայլիլում էր գիշերուայ ջրօրից: Նրա մէջ դեռ այնքան գիտակցութիւն կար, որ թաթերի վրայ սողաց մինչև ճանապարհի երկու կողմը բուսած թփերը և մանկական խորունկ քնով քնեց այնտեղ:

Կէսօրն արդէն վաղուց անցել էր, երբ նա բաց արաւ աչքերը: Քունն ամբապնդել էր նրա ոյժերը, և նա իրան ֆիզիքապէս ու բարոյապէս բոլորովին թարմ էր զգում: Երիտասարդը նստեց և սկսեց իր գրութեան վրայ մտածել: Թէպէտ զինուորները պէտք է լուսով Տրիպոլիս հասնէին, բայց և ինքն էլ անպատճառ պարտաւոր էր գնալ այնտեղ, և հէնց որ զինուորները երևային, փորձ փորձէր մի ուրիշ ճանապարհով ձեռք գցել Եանիին: Նա վեր կացաւ, շտապով մտաւ քաղաք, մի ինչ որ հիւրանոցում ճաշեց և յետոյ հեռուից դիտելով նահանգապետի տունը՝ վերադարձաւ դէպի գլխաւոր ճանապարհը և սկսեց զինուորներին սպասել: Բայց ժամերն անցնում էին իրար ետևից, իսկ նրանք դեռ չէին երևում: Վերջապէս մութն ընկաւ, և Միտոսն ուրախ սրտով շունչ քաշեց:

Նա շտապով դարձաւ դէպի քաղաքային հրապարակը, որտեղ անկիւններում արդէն ձէթի լապտերներն էին փայլիլում: Այն փողոցներում, որի վրայ գտնւում էր Եանիին բանտարկած տան հարևան պարիսպը, մի սրճարան կար, և Միտոսն ստիպուած էր սպասել, մինչև կը փակէին այն: Այն ժամանակ նա եռանդուն կերպով սկսեց իր գործը: Յաճ պարսպի վրայ մալուխէն ու այնտեղից նահանգապետի տան կտուրը բարձրանալը դժուար բան չէր, բայց կտրի վրայով ստիպուած եղաւ սողալ, որ պահապանների ուշադրութիւնը իր վրայ չը դարձնէ: Նա արդէն հասել էր կտրի այն տեղին, որի տակ նրա կարծիքով ընկած էր Եանիի սենեակը, և կամենում էր իջնել պատըզամբը, երբ յանկարծ մի ինչ որ բան շարժուեց նրա տակ: Բարակ կտուրը, որ մինչև տախտակները կը միջնորդէր վեր պատած, ճայթեց նրա ծանրութեան տակ, և Միտոսը ջարդու-

փշուր եղած կղմինդրների հետ գլորուեց մի սենեակ, որը բարեբաղդաբար, ինչպէս յայտնուեց, Եանիի բանտն էր:

—Այդ դու ես, Միտսոս,—հնչեց ծանօթ ձայնը,—կտրիր շուտով պարանը:

Եանիի թևերը կապուած էին մէջքին, և Միտսոսը զօտիկից դանակը հանելով՝ սարանը կտրեց: Բայց այդ իսկ րոպէին դուռը բացուեց և բանտապահը երեսաց չեմքին: Միտսոսը յարձուկուեց նրա վրայ և տապալկից գետնին, իսկ Եանին մի հաստ վզնոցով նրա բերանը կապեց:

—Պարանը տուր,—ասաց Միտսոսը և շտապով կապեց իր զոհի ոտներն ու ձեռները:

—Իսկոյն դանապանն էլ կը գայ,—ասաց Եանին,—դու որ փակիր:

Աւելի ապահով լինելու համար նրանք դրան և պատուհանի ետևը գէմ դրին սենեակի մէջ եղած բոլոր կարասիները: Յետոյ Միտսոսը բարձրացաւ սեղանի վրայ և կտրի ծակից դուրս եկաւ. այնտեղ նա պատիկից փորի վրայ և ձեռները մեկնելով՝ Եանիին էլ քաշեց:

—Ես ճշմարիտ էի ասում,—ասաց նա ցած ձայնով,—դու շատ հաստացել ու այնպէս ծանրացել ես:

Կտրից դժուար չէր իջնել գէպի պարիսպը, իսկ այնտեղից էլ փողոցը, որ այժմ բոլորովին լամայի էր: Բայց անփնաս քաղաքի դռներին հասնելով՝ սարսափահար նկատեցին, որ նրանք փակ են, և այնտեղ պահապան է կանգնած:

Այս դժուարութիւնից էլ նրանց Եանիի խորտամանկութիւնը և Միտսոսի սլոն ազատեց:

—Գիտե՞ս ինչ,—չնճաց առաջինը.—նա քեզ բաղարից ուշ վերադարձող վաճառականի տեղ ընդունելով՝ դուռը կը բանայ: Դու բռնիր նրա կոկորդից և հրիւր դռնից դուրս, իսկ ես դրան բանալին կը հանեմ և կը դամ ձեր ետևից:

Միտսոսը չը հասկացաւ, թէ Եանին ինչո՞ւ համար ուէպ է վերջնէր բանալին, բայց հնազանդուեց:

Նա մօտեցաւ պահապանին և շնորհից բաց անել դուռը, իսկ Եանին թաղնուեց մի տան ետև:

—Բաղարից ևս դալիս,—հարցրեց պահապանը:

—Այո և գնում եմ տուն, Տանա,—պատասխանեց Միտսոսը՝ հարկան գլուխ անուշը տալով:

Պահապանը բանալին հանեց և բաց արաւ դուռը, իսկ Միտսոսն այդ իսկ րոպէին բռնեց նրան և սպառնալով սպանել, եթէ ձայն հանէ, պարսպից դուրս քաշեց: Իր կոկորդից երիտասարդի զօրեղ ձեռների մէջ զգալով թիւրքը ոչ մի ձայն

չ'արձակեց: Այդ միջոցին Եանին փականքից հանեց բանալին
և չտալեց նրանց ետևից:

—Հեռու գցիր դրան, —ասաց նա, վազելով ընկերի մօտ:
Միտստն իսկոյն գէպի ճանապարհը չպրտեց թիւրքին, որը
բարեբաղդաբար մի շատ կարճահասակ մարդ էր:

Մինչդեռ թիւրքը պառկած՝ մարդաբէին էր օգնութեան
կանչում, Եանին փակեց դռները և բանալին գցեց թիւրքի մէջ:

Երիտասարդները յաղթական կերպով նայեցին միմիանց և
բարձրաձայն ծիծաղեցին: Իրաւ, տեսարանը շատ ծիծաղաշարժ
էր: Բայց ժամանակ կորցնելն անկարելի էր:

—Գնանք, Եանի, —բացագոնեց Միտստը, —մեզ այստեղ
մնալ չէ կարելի: Նախ գնանք ճանապարհով և քայլներս չտա-
լեցնենք: Մենք դեռ ժամանակ կ'ունենանք խօսելու:

Երկու ժամ նրանք շտապով առաջ էին գնում, յաճախ
մինչև անդամ վազում էին, թէպէտ իսկապէս մի ամիս փա-
կուած մնալուց՝ Եանին բուռական հաստացել էր: Վերջապէս
նրանք հասան Տրիպօլիսը՝ Մեզալօպօլիսի բաժանող լեռների մէջ
դանուող նեղ հովտի ծայրին չինուած մի փոքրիկ հիւրանոցի, որը
Միտստի հօր ընկերներէից մէկին էր պատկանում: Նրա պա-
տահաններից լոյս էր երևում, երկու ընկերները դուռը բաղ-
խեցին:

Հիւրանոցի տէրը, որի անունն Անատոս էր, ուրախու-
թեամբ ընդունեց Միտստին, որը պատմեց նրան իրանց փա-
խուստը և խնդրեց, որ եթէ Տրիպօլիսի թիւրքերը գան, ասէ
նրանց, թէ փախստականները Մեզալօպօլիսի ճանապարհով գը-
նացին:

—Մենք այնտեղ չենք գնում, —աւելացրեց Եանին, —նր-
բանց սուտ ճանապարհ դոյց տալով՝ ժամանակ կը վաստակենք:

Այդ բանը շատ զուարճալի երևաց Անատոսին, և նա ու-
րախ-ուրախ ծիծաղեց: Բայց հասկանալով որ չէր կարելի ոչ
մի բոլի կորցնել, նա շտապով հաց ու միս դրաւ սեղանին:

Ոտքի վրայ իրանց քաղցը յագեցնելով և ոյժերն ամրա-
պնդելով՝ ընկերներն առաջ վազեցին դառիվայր շաւղով, որը
տանում էր դէպի Տայգետ: Ամբողջ գիշերը ոչ մի բոլի կանգ
չ'առան նրանք և արեւածաղին արդէն Տայգետի ստորոտի մօտ էին:

Թէպէտ մինչև տեսակցութեան տեղը դեռ մի օրուայ ճա-
նապարհ էլ ունէին կտրելու, բայց և այնպէս Եանին ասաց,
որ այլևս ոյժ չ'ունի մի քայլ անդամ անելու: Նրա աչքերը
քնահաստութիւնից խիւռւած, և ոտները քաշուած էին: Միտստը
պէտք է հաշտուէր կարիքի հետ և յայտնեց, որ ամբողջ օրը կը

պառկեն թփերի մէջ, իսկ գիշերը կը շարունակեն իրանց ճանապարհը:

—Շատ դեղեցիկ,—պատասխանեց Եանին,—նախ թիցլ տուր ինձ քնելու, յետոյ կը խօսենք, որքան կամենաս:

Նա փռուեց գետինն և մի բոպէից յետոյ արդէն քնած էր:

Միտսոսն էլ չուտով հետեւեց նրա օրինակին, բայց առաջ ինքը զարթնեց: Արեւակի գիւրքին նայելով՝ երևում էր, որ կէսօրը նոր էր անցել, և նա Եանինն չը զարթեցնելու համար կամացուկ վեր կենալով՝ դնաց ջուր գտնելու: Ո՛չ այնքան հեռու գտնուեց մի առուակ: Երբ Միտսոսը վերադարձաւ, Եանին արդէն վեր էր կացել: Նրանք կերան Անաստասի տուած հացն ու միսը, իսկ յետոյ Եանին ասաց, թէ ժամանակ է խօսելու:

—Միտսոս, դու սկսիր և պատմիր ինձ այն բոլորը, ինչ որ պատահել է քեզ,—աւելացրեց նա:

—Առաջին գիշերը,—պատասխանեց Միտսոսը,—ես ուղղակի ճանապարհ ընկալ գէպի Նաւալիս և այնտեղ հասայ կէսգիշերին մօտ, իսկ հետեւալ օրը դուրս եկայ այնտեղից:

—Հետեւալ ծրը,—բացադանչեց Եանին,—այդպէս ևս սիրում ուրեմն Զիւլէյմային: Է՛, ինչպէս է նա:

—Այդ իմ գործն է,—ասաց Միտսոսը՝ յօնքերը կիտելով.—աւելի լաւ է ուրիշ բանի մասին խօսենք: Հետեւալ օրը...

—Դու չը տեսնար Զիւլէյմային,—ընդհատեց նրան Եանին:

—Ձը տեսայ:

—Ինչո՞ւ չը սպասեցիր մինչև գիշեր և մտկոյնով նրա մօտ չը գնացիր:

—Որովհետեւ Նիկողայոսն ինձ ուղարկեց գործով:

Եանին ուշի-ուշով նայեց ընկերին և ձեռքը դնելով նրա ուսի վրայ՝ սիրալիւր կերպով ասաց.

—Սիրելի՛, սիրելի՛ Միտսոս, բոլորը հասկանում եմ: Դու հետեւալ օրը ճանապարհ ես ընկել ո՛չ թէ Նիկողայոսի հրամանով, այլ որքան կարելի էր ինձ չուտ ազատելու համար տուածդ երդման զօրութեամբ: Բայց ես վախենում եմ, որ դու ինձ ատելիս լինես:

—Դատարկ բան է, Եանի—ժպտալով պատասխանեց Միտսոսը:

—Երդումն անկարելի է չը պահել, և բացի դրանից՝ ինչ կը լինէր իմ դրութիւնը, եթէ ես ուշ հասնէի Տրիպօլիս, իսկ չէ որ հազիւ վրայ հասայ: Ի՞նչ կը տեսնէի ես Տրիպօլիսում, եթէ ո՛չ թէ երեկ, այլ այսօր գիշեր հասնէի այնտեղ:

—Ես քեզ յետոյ կ'ասեմ այդ: Իսկ այժմ շարունակիր պատմութիւնդ:

Միտստը պատմեց իր արկածները մինչև զինուորների ձեռից փախչելը:

—Դրա վերջը մենք Նիկողայոս մօրեղբորիցս կամ քո հօրից կ'իմանանք, երբ Տայգետում կը տեսնուենք նրանց հետ,— աւելացրեց նա.— դէհ, այժմ հերթը քոնն է, պատմիր:

—Իմ պատմութիւնը երկար չէ, և, փառք Աստուծոյ—ըսկսեց Եանին,—մի թէ երկու շաբաթ ես խմում, ուտում և քնում էի: Այդ բոլոր ժամանակը երկու անգամ տեսայ Մահմէդ-Սայիկին. նա շատ քաղցրութեամբ հարցնում էր, թէ լաւ է արդեօք զրութիւնս, մի որևէ բանի կարօտութիւն զգում եմ: Ինձ հարկաւոր էր միայն ազատութիւն, մէկ էլ ցանկանում էի քեզ հետ տեսնուել, իսկ որովհետև նա չէր կարող ինձ ոչ առաջինը տալ և ոչ երկրորդը, ուստի պատասխանում էի, թէ ոչինչ կարօտութիւն չեմ զգում:

Յետոյ մի շաբթի չափ սկսեց շուտ-շուտ այցելել ինձ, հարցնում էր հօրս և ազգականներին մասին, նմանապէս և այն, թէ Պանիցայում եղև է արդեօք Նիկողայոսը: Ես ի հարկէ՝ պատասխանում էի, թէ իմ ազգականները լաւ, խաղաղասէր մարդիկ են, հանգիստ աշխատում են դաշտում և գոհութիւն տալիս Աստծուն, որ իրանց տէրերը—թիւրքերը այնպէս բարի են և արդարամիտ դէպի իրանք. իսկ Նիկողայոսի մասին ասացի, թէ նրան փոքր հասակումս եմ տեսել միայն: Այդպէս անցնում էր ժամանակը, երբ ցանկարժ սրանից հինգ օր առաջ ինձ մօտ եկաւ Մահմէդը և խորամանկ, դաժան դէմքով ասաց.

—Ուրեմն դու ասում ես, թէ քո ազգականները լաւ, խաղաղասէր մարդիկ են և գոհութիւն են տալիս Աստծուն, որ բարի, արդարամիտ տէրեր ունեն: Իսկ ի՞նչ է, Եանի, դու էլ նս գովում նրանց այդ բանի համար:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, որովհետև կարծում էի, թէ նա պատասխանի էլ չի սպասիլ, բայց Մահմէդը զայրացաւ և աչքերը փայլեցնելով՝ բացազանչեց.

—Պատասխանիր, թէ չէ կը հրամայեմ քերթել քո կաշին, չուն: Դուք բոլոր յոյների չնեք էք, թէպէտ գեղեցիկ չներ: Բայց չներին պէտք է կապած պահել: Գոհութիւն տուր Աստծուն, որ քո տէրը բարի մարդ է և առանց ընդդիմանալու թոյլ տուր կապել ձեռներդ:

—Ինչո՞ւ, —հարցրի ես:

—Խոհեմ եղիր, եթէ ոչ կ'իրագործեմ սպառնալիքս,—գոչեց նա:

Ոչինչ չէր կարելի անել: Հարկաւորուեցի ենթարկուել այդ ստորութեանը:

—Ա՛յ, այդպէս լաւ է,—ասաց Մահմէդը հանդատացած, երբ ձեռներս կապած տեսաւ.—մենք չուտով կը սովորեցնենք քեզ ազգականներիդ նման հնազանդ լինելը Դու չուտով կը տեսնես քո հօրը և Նիկողայոսին ևս մարդ կ'ուղարկել նրանց ևտեղից: Եթէ նրանք զան աշատեղ, այն ժամանակ լաւ, թէպէտ իսկապէս ինձ համար միևնոյնն է, ես չեմ վախենում հաչող շներից: Բայց եթէ նրանց աշատեղ չը բերեն, այն ժամանակ հարկ կը լինի մոտածել, թէ ինչ պէտք է անել քեզ: Ես այդ բանը գեռ ես չեմ որոշել,—ասաց նա՝ ուշադրութեամբ աչքերիս մէջ նայելով,—կարելի էր կախել քեզ, բայց դու չափազանց գեղեցիկ տղայ ես, և ես աւելի կը ցանկանայի, որ դու ինձ ծառայէիր, օրինակ՝ վարդաջուր մատուցանէիր: Ես քեզ կ'ապույտ, արծաթով ասեղնագործած անթենոց, կարմիր անդրափարտիք և դելին կօշիկներ կը հագցնէի. բայց թոյլ չէի տալ քեզ ոչ դանակ և ոչ ատրճանակ պահելու զօակիդ ևտեր: Չը նայելով որ դեռ ջահիլ ես, այնուամենայնիւ քեզ այդ բաները չէ կարելի հաւատալ, որովհետեւ կարող ես մի որեւէ շար բան անել: Կարելի է և ներքինի դարձնել քեզ: Յամենայն դէպս դու իմ ծառան կը դառնաս, և ես քեզ համար բարի տէր կը լինեմ:

Եանիի ձայնը կտրուեց, և նա լռեց սաստիկ յուզուած, բայց մի րոպէ յետոյ շարունակեց.

—Եւ ես պարտաւորուած էի լուռ լսել այս ամենը, ես, ազատ յոյնս, որ միշտ թքել եմ թիւրքերի վրայ: Բայց ես յիշում էի քո երդումը, Միտոսնս, և գիտէի, որ դու ինձ կ'ազատես, ահա, թէ ինչն էի լուռ: Մահմէդը շարունակում էր արդէն իւրաքանչիւր օր այցելել ինձ և միշտ կրկնում էր.

—Ժամանակը մօտենում է, Եանի: Նրանք չուտով կը զան աշատեղ:

Իսկ երեկ առաւօտ նա ասաց.

—Նրանք այսօր աշատեղ կը լինեն:

—Իսկ ես այն ժամանակ մոտածեցի. «Նշանակում է այսօր երեկոյ ես աշատեղ չեմ լինիլ. Միտոսնս ինձ կ'ազատէ մինչև երեկոյ»: Այդպէս էլ եղաւ: Ուրիշ ոչինչ չ'ունեմ պատմելու: Դու ինձ ազատեցիր, և ես կ'եանքովս ու պատուովս քեզ եմ պարտական,—աւելացրեց նա՝ ձեռները Միտոսին մեկնելով.—քեզ այնպէս սաստիկ եմ սիրում, որ երախտագիտութեան զգացմունքն այնքան էլ չէ ծանրանում սրտիս վրայ, բայց և այնպէս կը ցանկանայի քեզ համար զոհել աջ ձեռքս, կամ աջ աչքս:

Միտոսը բռնեց Եանիի ձեռները և յոյների սովորութեան համեմատ մի նոր երգում տուաւ:

—Թող ինձ համար ջուրն արտասուք զառնայ և հացը աղ, եթէ քեզ օգնութեան չը հասնեմ այն ժամանակ, երբ դու կարօտութիւն ունենաս, և չը սիրեմ նրան, որին դու սիրում ես, կամ չ'ատեմ նրան, որին ատում ես:

Արեգակն արդէն թեքում էր դէպի արեւմտեան լեռները, երբ նրանք կրկին ճանապարհ ընկան: Ո՛չ մէկը և ո՛չ միւսը երբէք այս կողմերում չէին եղած, բայց նրանք յոյս ունէին մի շաւիղ գտնել, որը Արկաղիայի դաշտավայրերից դէպի Լանգար-դայի անցքի հարեան գիւղերից մէկը տանէր նրանց:

Փանի նրանք դէպի լեռներն էին բարձրանում, այնքան աւելի օդը թարմանում էր, և երիտասարդներն առոյգ և ուրախ էին քայլերը փոխում: Մինչև անգամ Միտսոսը ցաւ չէր զգում երկար ժամանակ Զիւլէյմայից բաժանուած լինելուն համար, որովհետեւ դրա չնորհիւ նա իր ընկերին ազատեց:

Կէսգիշերին մօտ նրանք կանգ առան հանգստանալու: Լուսնի արծաթագոյն լոյսի տակ նրանց զլինների վերեւ փայլում էին լեռների ձիւնապատ զապաթները, և Միտսոսը յիշելով՝ որ փարոսը նայն իսկ ձեան գծի տակ էր գտնւում, որոշեց, որ այլևս հարկաւոր չէ վերի բարձրանալ:

Ոյժերը հաւաքելով, նրանք դարձան դէպի աջ և անընդհատ առաջ էին գնում, մինչև լեռների ետեւից երևացին ծագող արեգակի առաջին ճառագայթները:

—Արդէն ցերեկ է,—ասաց Եանին,—նշանակում է մօտ ենք մեր նպատակին:

—Այո,—պատասխանեց Միտսոսը,—հէնց այս է փարոսի տեղը: Բայց այն ո՞վ է:

Եւ նա ցոյց տուաւ մի բարձրահասակ մարդու, որը նրանց ընդառաջ էր վազում:

—Նիկողայոս մօրեղբայրս է այդ,—ուրախութեամբ բացագանչեց Միտսոսը,—ապա, ցոյց տանք նրան, որ մենք էլ կառող ենք վազել:

Նրկու բոպէից յետոյ նրանք երկուսն էլ Նիկողայոսի զըրկումն էին:

VIII

Յունաց բանակը, որը տեղաւորուած էր Տայգետի այս անմատչելի լանջի վրայ, լեռնազապաթին հիւսուած թռչունի բոյնի էր նմանում: Նա գտնւում էր ձիւնահալքից յորդացած մի լեռնային առուակի երկու կողմերում, որը զառիվայր խոռոչի միջով արագ հոսում էր դէպի Կալամատայի դաշտավայրը:

Նրանից հինգհարիւր քայլ հեռու, առանձնացած քարէ փոքրիկ հրապարակի վրայ, որը գլխաւոր լեռնաշղթայից մի նեղ կիրճով էր բաժանուած, բարձրանում էր փարոսը: Այդ տեղը Նիկողայոսն էր ընտրել, և նրա ընտրութիւնը շատ յաջող էր, որովհետեւ բանակը թաղնուած էր լեռների մէջ և պաշտպանուած հիւսիսային քամուց. փարոսը կարող էր ծառայել իբրեւ զինուորական գլխաւոր վարչութեան մի շատ մօտիկ դիտարան: Նրա ներքեւ, հիւսիսային կողմում, սփռուած էր Արկադիայի դաշտավայրը, որի միջով քիչ առաջ անցնում էին Միտոսն ու Եանին. արեւմտեան կողմում, որոշակի երևում էին Մեսսէնայի հովիտը իր գլխաւոր կենտրոնի՝ Կալամատայի հետ, իսկ հարաւում Մեսսէնայի և Սպարտայի մէջ Տայգետի լայնութեամբ գալարւում էր Լանգարդի լեռնային անցքը:

Բանակը չրջապատուած էր ցախերից շինուած ամուր ցանկապատով, իսկ ներսից նա բաղկանում էր փայտէ ձողերի վրայ ամրացրուած փոքրիկ խուղերից, որոնք հիւսուած էին սոճիների ճղներից և ծածկուած եղէգով: Կենտրոնում, առուակի մօտ կանգնած էր Պետրո-բէյի և Նիկողայոսի տնակը: Սա ոչնչով չէր տարբերւում միւսներից, միայն կտրին ծածանում էր սպիտակ և կապոյտ գոյներով մի դրօշակ, որի վրայ նկարուած էր յունական խաչը՝ թիւրքաց կիսալուսինը պատուանդանի տակ: Քիչ հեռու, մի քանի ծառերի տակ երևում էր մի աւելի ևս հիմնաւոր շինութիւն, տախտակներով և թաղիքով ծածկուած. դա վառօդի, Կործիքների և զէնքերի պահեստն էր:

Բանակի մէջ մեղուների փեթակի նման մեծ կենդանութիւն էր տիրում. այնտեղ շտապով դատարկւում էր Կալիվիայից և Յիմովայից հէնց նոր ստացուած վառօդի կարաւանը: Պետրո-բէյն անձամբ նայում էր, թէ ինչպէս են վառօդը կրում պահեստները: Ամեն կողմ երևում էին խարոյկներ, որոնց վրայ առաւօտեան հացկերոյթի համար սուրճ էին եփում, իսկ հեռւում պսպղում էին այն երիտասարդների կացիւնները, որոնք սոճիներ էին կտրատում բանակի զանազան պէտքերը հոգալու համար: Վերջին երկու գիշերուայ ընթացքում չրջակայ գիւղերից բաւականաչափ հայրենասէրներ էին եկել զէնքերով, պաշարով և մինչև անգամ ոչխարների ու այծերի հօտերով, որոնք արածում էին ներքեւ, մի ձորակի մէջ: Բանակում արդէն երկու հարիւր մարդ կար, բայց երեք օրից յետոյ Պետրո-բէյը յոյս ունէր այդ թիւը հասցնել մինչև ութ հարիւրի: Ո՛չ այնքան հեռու, լեռան լանջերի վրայ տեղաւորուած էին դարձեալ երեք բանակ, այնպէս որ սպառազինուած մարդկանց ընդհանուր թի-

ւը, որոնք առաջին իսկ հարկաւոր եղած գէպքում կարող էին Տայգետից իջնել գէպի Կալամատա, հասնում էր մինչև երեք հազարի: Նրանք բոլորը Լաիօնիայի, Արգօլիդայի և հարաւային Արկադիայի բնակիչներ էին, իսկ Մեսսէնի մարդաշատ հովտից սպասւում էր զարծեալ երկու հազար հոգի: Հիւսիսային Յուստանի հայրենասէրները նոյնպէս պէտք է ապստամբէին Աքայում, հէնց որ փարոսների լոյսը երևար:

Բանակի մէջ խիստ կարգապահութիւն և կազմակերպութիւն էր տիրում: Երիտասարդների մի որոշ թիւ տեղաւորուած էր լերան զաղաթին, հրաման ունենալով տեղեկութիւն տալ չրջակայքում նկատուող իւրաքանչիւր շարժման մասին և ուժով արգելել Մեսսէնից գէպի Սպարտա դնացող ամեն մի թիւրքի, որովհետև երկիւղ էին կրում, թէ հայրենասէրների հաւաքման մասին կարող էին լուր տանել Տրիպօլիս Իսկապէս նրանք ոչ թէ վախենում էին, թէ կարող էին տեղեկութիւն տալ բանակներ կազմակերպուելու մասին, որոնք ճանապարհի կողմից չէին երևում, այլ որովհետև չրջակայ գիւղերի բնակիչների նշանաւոր մասն իրանց ջորիներով ու հօտերով դուրս էին եկել. սակայն այս հանգամանքն էլ չէր կարող կասկած զարթեցնել, քանի որ սովորաբար ապրիլ ամսին գիւղացիները առժամանակ դնում էին լեռները ոչխարներն ու այծերը արածեցնելու հարուստ արօտատեղիներում և ամուխ պատրաստելու: Յամենայն գէպս Պետրո-բէյի, Նիկողայոսի և Յանիի փախուստը կարող էր թիւրքերին զանազան ենթադրութիւններ անելու տեղիք տալ, ուստի շատ կարեւոր էր, որ Յալամատայից ոչ մի տեղեկութիւն չը հասնէին Տրիպօլիս, թէ վտանգ է սպառնում այդ քաղաքին, որը վերջին չաբաթների ընթացքում թիւրքերն սկսել էին շտապով ամրացնել, յանկանալով թիւրք ընտանիքների համար մի յուսալի ապաստարան դարձնել, և թէ յոյներն ապստամբեն:

Բանակի բոլոր մարդիկ, զէնքերը, ջորիները, ձիերն ու անասունները Պետրո-բէյի հրամանի տակ էին դանւում: Որովհետև նա Մաւրոմիլիայիների բաղմաթիւ սոհմի գլուխն էր, որի անդամներից էր գլխաւորապէս կազմուած բանակը գրաւող զօրաբաժինը, ուստի Նիկողայոսը օգտուէտ համարեց նրան յանձնել բարձրագոյն իշխանութիւնը, իսկ ինքը, ինչպէս որ ասել էր վանահօրը, լիովին բաւականացաւ հայրենիքին ծառայելու պատուով: Պետրո-բէյն ի չարը գործ չը դրաւ իր ազգականի այս ազնիւ արարքը և այն պայմանով միայն համաձայնուեց կատարել Նիկողայոսի յանկութիւնը, որ առանց վերջինս խորհրդէին ոչինչ չի անիլ, և որ Նիկողայոսը միշտ պարտաւոր պէտք է Մաքա, 1903.

լինի ընդունել առաջնորդութիւնը, եթէ զօրքն այդ բանը ցանկանայ: Բացի դրանից նրան յանձնարարուեց հսկել պահապաններին և այն լրտեսներին վրայ, որոնց միջոցով բանակները յարաբերութիւն ունէին միմիանց հետ: Փարոսի պահապանները փոխելով, Նիկողայոսը երիտասարդների հետ գիմեց Պետրօ-բէյի մօտ: Նա զրազուած էր ջորիների բեռներն ստանալով, բայց երբ որդուն տեսաւ, վաղեց գէպի նա:

—Փառք Առտուծով,—բացապանչեց նա,—որ դու ազատուեցիր, բայց մենք վաղուց արդէն սպասում էինք ձեզ, ինչու ուշացաք: Օ՛, Միտանս, սրբան շնորհակալ եմ քեզանից օգնութեանը համար: Այժմ Նիկողայոսի հետ գնացէ՛ք իմ բնակարանը: Հէնց որ գործս վերջացնեմ, ես էլ կը գամ, և մենք միասին կը նախաճաշենք:

Վառօղի ցած բերելը և տեղաւորելը Պետրօ-բէյի կարծիքով մեծ զգուշութիւն էր պահանջուած: Դա ստացուած էր կողովներով, որոնք կապուած էին ջորիների երկու կողմերը և վերերից ծածկուած սծուխով կամ ուրիշ որեւէ զիւղական բերքով: Այդ կողովները խնամքով տարւում էին մթերանոցը, իսկ այնտեղ վառօղը լցւում էր փոքրիկ շէերի մէջ, որոնք սովորական պատրոնտաշի մեծութիւն ունէին: Այդպիսի ութ հարիւր չիշ պատրաստուեցին, իւրաքանչիւր զինուորի համար մի հատ, իսկ զրանք լցնելուց յետոյ մնացած վառօղը պէտք է պահպանուէր փայտէ թեթեւ արկղների մէջ, որոնք ջորիներով տանելու համար կողովներից աւելի յարմար էին:

Ամբողջ օրը բանակն էին գալիս կամաւորների նորանոր խմբեր 8 կամ 10 հոգուց բաղկացած, և լուրեր էին ստացուած միւս բանակներից, թէ այնտեղ էլ ռոճերն արագութեամբ աւելանում են: Ուրիշների թւում հայրենասէրների հետ միացան Նաւալիայից և Սրգոսեան գաշտավայրից եկած յիսուն հոգի, որոնց մէջ էին հայր Անդրէասն ու Կոստանդինը: Միաստը ագիւտանաւ նշանակուեց Նիկողայոսի մօտ և այդ պատճառով Մաւրոմիսալիների բանակում մնաց, բայց սովորաբար մարդկանց որեւէ պաշտօն տալիս՝ հետևում էին աշխարհագրական պայմաններին, որովհետև Պետրօ-բէյը փորձով գիտէր, որ միմիանց՝ մօտիկ մարդիկ միասին աւելի քաջութեամբ են կռուում: Իւրաքանչիւր բանակ կազմակերպուած էր Մաւրոմիսալիների բանակի ձևով, և նրանց առաջնորդները յօժարակամ հպատակւում էին Պետրօ-բէյի բարձր իշխանութեանը, որովհետև մինչև այժմ դեռ չէին սկսուել այն տարաձայնութիւնները, որոնք յետոյ այնքան փառահասցրին հայրենասէրներին: Բացի

դրանից հետևելու չի*) ժողովը իշխան Ալեքսանդր Իսախան-տիի փախուստից յետոյ խստապէս հրամայել էր, որ հարաւային մասում գործերի կառավարութիւնը յանձնուի տեղական առաջնորդներից մէկին, ընդ նմին ուղղակի մատնացոյց էր եղել Պետրո-բէյի կամ Նիկողայոսի վրայ:

Անցաւ մի չարաթ, բանակները լցուեցին մարգկանցով: Պետրո-բէյն անհամբերութեամբ սպասում էր բոլոր նախապատրաստութիւնների աւարտմանը: Ձեռք առնուած նախազգուշութիւնների և բարեյաջող գիտութեամբ չնորհիւ գեոսն մի ընդհարում տեղի չէր ունեցել թիւրքերի հետ, և ըստ երևոյթիւն կալամատան ոչինչ չէր կասկածուի: Երկու օր առաջ տեղեկութիւն եկաւ, թէ երկու թիւրքական զինուորական նաւ էին ուղարկուած այդ քաղաքը պաշտպանելու և նրա թիւրք բնակիչներին սղաւելու համար, եթէ յոյներն ապստամբուեն, բայց չը նայելով որ առաւօտից մինչև երեկոյ փարոսից հրակում էին ծովածոցի վրայ, այդ նաւերի հետքն էլ չէր երևում:

Վերջապէս ապրիլի 2-ի կէսօրին փարոսից մի տեղեկարեր եկաւ բանակը և յայտնեց, թէ տասներկու հոգուց բաղկացած թիւրքերի մի փոքրիկ զօրախումբ ջորիների կարաւանով բարձրանում էր կալամատայի լեռնային անցքից:

Կանդնեցիներն իմանալով, որ կարգադրեց Պետրո-բէյը և քսան մարդ ուղարկեց փարոսը պահպանողներին օգնութեան, մի տասներկու հոգու էլ հրամայեց պատրաստ լինել առաջին իսկ հարկաւոր եղած դէպքում դարձեալ նոյն տեղը զնալու համար:

Քիչ ժամանակ անցաւ, և հրապարակուեց թիւրքերի լսուեց, իսկ յետոյ կէս ժամ անցած լուր եկաւ, թէ Պետրո-բէյի հրամանը կատարուած է, թիւրքերը ետ են մղուած:

Պետրո-բէյը վեր թռաւ սեղանի մօտից, որի վրայ ձաշում էր Նիկողայոսի հետ և աչքերը փայլեցնելով, բարձր ձայնով բացաղանջեց.

— Վերջապէս հասաւ հնձի բոսկէն:

Ոչ մի վայրկեան չը կորցնելով, նա իսկոյն իր ապիւստանս Եանիին ուղարկեց յայտնելու, որ արեղակի մայր մասնելուց մի ժամ յետոյ ամբողջ զօրքը սկսեց է ճանապարհ ընկնի գէպի կալամատաւ: Ամեն կողմ ետանդուն նախապատրաստութիւններ սկսուեցին, սակայն չը նայելով ընդհանուր ողորդութեանը, ոչ մի տեղ կարգն ու խիստ գիտցիւ ինն ան չը խանդարուեցին: Ամեն բան կատարուում էր արագ, բայց ճիշտ ու կանոնաւոր

*) Մի ընկերութիւն, որ կազմուեց 1814 թ. Վիեննայում և նպատակ ունէր ազատել Յունաստանը թիւրքական լծից:

կերպով. ժամը չորսին բոլոր պատրաստութիւնները վերջացած, և ջորիներն իրեղէններով ու գործիքներով բեռնաւորուած էին:

Միևնոյն ժամանակ մի քանի յատկապէս ուղարկուած մարդիկ մի կոյտ փայտ բարձրացրին լերան զագաթը խարոյկի համար, որն իբրև աղբանշան պէտք էր ծառայէր ոչ միայն Բասսէի փարոսի համար, այլ և Մեսսէնի զաշտավայրի գիւղերում գտնուած հայրենասերներէ: Միտասին յանձնուեց վառելու այս փարոսը, որը, հէնց որ մութն ընկնէր, ամբողջ Յունաստանում պէտք է տարածէր աղատութեան հրեղէն խօսքը, իսկ յետոյնա պէտք է միանար այն զօրաղնդերին, որոնք ամեն կողմից կը դիմեն դէպի Կալամատա:

Ժամը ձիւն սկսուեց ընդհանուր շարժումը, և Միտասը բանակոււմ մենակ մնալով, ազատ ընթրեց և յետոյ սկսեց սպասել այն դիշերուն, երբ պէտք է վերածնէր Յունաստանը: Օրը սաստիկ չոգ էր ու ծանր, և երիտասարդը կարաւանի հետ ուղարկած լինելով իր բրդեայ տաք վերարկուն, որն ստացել էր 'նիկողայոսից'՝ Տրիպօլիսից փախչելու ժամանակ այնտեղ թողածի փոխարէն, հագել էր մի քաթանէ շապիկ, նոյնպիսի անգորտավարտիք և ալբանական բաճկոն: Օգը հանդարտ էր, բայց Տայգետի գագաթներից կամայ առաջ էին լողում ամպերը: Թէպէտ արեգակը մայր մանելիս նրանք ծածկեցին ամբողջ տարածութիւնը մինչև Իտում, բայց վերիւ երկինքը մաքուր էր, և փարոսի գլուխը որոշակի երևում էր չրջապատող աղօտ լոյսի մէջ: Մութն ընկնելուց շատ առաջ Միտասը ճանապարհ ընկաւ. դէպի փարոսը և այնտեղ մի մեծ խարոյկ չինեց փայտից, ցախից և չոր մամուռից: Հազիւ էր վերջացրել նա իր գործը և արդէն պատրաստուում էր ցած իջնել միտած ածուխներ բերելու, որոնք շուտով կը վառէին խարոյկը, երբ անձրեւն սկսեց կաթկալմել: Նրիտասարդն շտապով ծածկեց պատրաստած խարոյկը սոճու տերեւներով և վայր վազեց, բայց անձրեւը սաստկանում էր, և սաստիկ փոթորիկ բարձրացաւ: Այնուամենայնիւ նա իր զլիարկի մէջ հաւաքեց մի բուռ չիկացած ածուխ և վերանը տանելով, նրանց վրայ մի նոր կոյտ ածուխ լցրեց:

Վրայ հասաւ գիշերը,—մութ, անձրեային գիշերը, Միտասի դրութիւնը կրիտիկական էր: Ամենայն հաւանականութեամբ խարոյկն այնպէս թրջուած կը լինէր, որ անկարելի կը լինէր վառել: Սակայն այստեղ երիտասարդը մտաբերեց, որ Պետրո-բէյը մի աման սպիրտ էր թողել իրան: Բայց նա դեռ չէր գտել այդ, երբ մօտակայքում մի ինչ որ մարդու ոտնաձայներ լսեց, որ վեր էր բարձրանում լեռնային շաւղով:

Ո՞վ կարող էր լինել այդ. Դժուար թէ դա մի որևէ և-

տալամ յոյն լինէր կամ Պետրօ-բէյի կողմից ուղարկուած սուր-հանդակ և կամ մոլորուած զիւղացի. աւելի շուտ մի որեւէ թիւրք էր մտել բանակը. և Միտսոսը վրանից զուրս գալով, սկսեց չորս կողմը նայել: Համարեա այդ իսկ ընդէին մթու-թեան մէջ փայլեց մի հրեղէն լեզու, և զնդակը նրա գլխի վը-րայից անցնելով՝ մեխուկեց վրանի ձողերից մէկի մէջ:

—Ո՞վ է զալիս,—բացադանչեց Միտսոսը իր հրացանի կայծահանը բարձրացնելով. բայց պատասխանի փոխարէն ան-ծանօթը երկրորդ անգամ հրացան արձակեց:

Երիտասարդը թագնուկեց վրանի անկիւնում և սկսեց սպա-սել, որ անհերոյթ թշնամին մօտենայ: Բայց քայլերն սկսեցին հեռանալ, և Միտսոսն ընկաւ անծանօթի ետևից, որն ըստ երե-ւոյթին մի թիւրք էր և կարող էր լուր տանել Սպարտա՝ կա-ամատայի վրայ՝ ապստամբուած յոյների յարձակման մասին:

Երեք ընդէ անցած՝ Միտսոսը հասաւ իր թշնամուն: Վեր-ջինս կանգ առաւ և հրացան արձակեց նրա վրայ, բայց զնդա-կը վրիպեց. ապարդիւն էր նաև նրա երկրորդ հարուածը տարը-ճանակով: Նա մի անգամ էլ նշան դրաւ հրացանով, և երիտա-սարդը տեսնելով, որ իրան անխուսափելի մահ է սպառնում, յուսահատութիւնից բոլոր սլծով իր ատրճանակը զցկեց դէպի նրա երեսը: Թշնամին արիւննաշաղախ օրօրուկեց, իսկ Միտսոսը յարձակուեց նրա վրայ, խից ձեռից հրացանը և կոթով մի մահացու հարուած իջկցրեց գլխին: Թիւրքը մոռուեց յետինն, և երիտասարդը իր ձեռների և հազուստի վրայ մի ինչ որ խոնաւ, փափուկ բան զղաց: Նա կանգ առաւ համոզուելու համար, թէ իրօք սպանել է թիւրքին, իսկ յետոյ վազեց դէպի փարոսը:

Այժմ միայն նա նկատեց, որ թիւ վրայ մի վէրք կար, ու-րից արիւն էր հոսում: Նա չապկից մի կտոր քաթան կտրեց, կապեց վէրքը և ածուխներն ու սպիրտը վերցնելով՝ շարունակեց ճանապարհը դէպի փարոսը: Ինչպէս որ սպասում էր, խա-րոյկը բոլորովին թրջուել էր, և անկարելի էր վառել այն: Ի հարկէ՝ սպիրտի և ածուխների օգնութեամբ, որոնք զեռ վառուում էին նրա գլխարկի մէջ, կարելի էր պահպանել կրա-կը, բայց նախ հարկաւոր էր այդ կրակն սննենալ. իսկ այդ ան-կարելի էր, որովհետև չորս կողմն ամեն ինչ ջուր էր կարուել անձրևից:

Յանկարծ մի լուսաւոր միտք ծագեց Միտսոսի գլխում— նա հանեց իր չապիկը, որը չոր էր մնացել, նրա մէջ փաթա-թեց ածուխները և բոլոր թափով սկսեց փչել: Վերջապէս մի փոքրիկ կրակ երևաց. Միտսոսը նրա վրայ սպիրտ լցրեց, և կր-րակը չապիկը լափելով, սկսեց զուարթ փլփլալ: Այն ժամա-

նակ երիտասարդը խարոյկի մէջտեղը կոխեց այն, որտեղ դեռ քիչ չոր էր, և վերեւից սկսեց սպիրտ ածել: Հետզհետեւ փայտերն այրուեցին, և Միտսոսը խարոյկի միջից հանած չոր փայտի կըտորներով ու սպիրտով աշխատում էր պահպանել կրակը: Վերջապէս ամբողջ խարոյկը մի բոցափայլ կոյտ դարձաւ, որն այլ ևս անկարող էր հանգչնել արդէն հետզհետեւ նուազող անձրեր:

Այն ժամանակ Միտսոսը մէջքին ցուրտ զգաց, որովհետեւ անձրեր թրջում էր նրա մերկ մարմինը, իսկ կուրծքն այրւում էր կրակից, որի գէմ նա ոչ մի նախազգուշութիւն ձեռք չէր առել: Այն մեծ գոբծի զաղափարը, որը նա կատարում էր, Յուսաստանի ազատութեան միտքը, որը նախագուշակում էր այս փարոսի լոյսը, մինչև այժմ թոյլ չէր տուել նրան իր սեփական անձի մասին մտածելու: Այժմ նա ցատկեց խարոյկից, և նրա աչքերը յանկարծ կանգ առան հորիզոնի վրայ:

Այն լինչ էր: Հորիզոնի վրայ մի լինչ որ ահապին աստղ էր փայլում: Ո՛չ, դա աստղ չէր կարող լինել: Դա չառ ցած էր դանուում, և լոյսը կարմրագոյն էր: Բացի այդ՝ նրա կողք սկիւն էր տալիս սարը: Ըստ երևոյթին դա Բասսէի փարոսի լոյսն էր, որ իբրեւ պատասխան պատգում էր այնտեղ:

Միտսոսը վերագարձաւ բանակը, գտաւ իր սպանած թիւրք զինուորի գիւտը և վերջրեց նրա ատրճանակն ու հրացանը: Ապա դիակը ծածկեց սոճու տերեւներով՝ վայրենի զազաններից պաշտպանելու համար և խաշակեցելով, ինչպէս որ միշտ անում է յոյնը ննջեցեալ տեսնելիս, վաղեց սարից դէպի վար՝ իր զօրացնդի ետեւից:

Յոյները չէին չտապում, որովհետեւ կամենում էին կալամատային մօտենալ լուսաբացից մի ժամ առաջ: Այդ պատճառով Միտսոսը չուտով հասաւ նրանց Տայգետի ստորոտում հանդստանալիս: Պետրօ-բէյին վառուած խարոյկի մօտ դանկելով, երիտասարդն ուզում էր պատմել, ինչ որ արել էր, բայց նա ժպտալով ձեռքը թափահարեց և շարունակեց խօսել Նիկոդայոսի և հայր Անդրէասի հետ:

—Ուրեմն լսում ես, հայր Անդրէաս,—ասում էր նա.—քաղաքն, ինչ էլ լինի, ուղար է առնել, բայց որքան քիչ մարդ կորցնենք, այնքան լաւ: Ես թշնամու զինաթափն աւելի լաւ եմ համարում, քան նրանց յարձակումով յաղթելը, բայց առանց որեւէ պայմանի: Բոլոր թիւրքերը... Հասկանում ես:

—Հասկանում եմ,—պատասխանեց հայր Անդրէասը:

—Լուսինը կը լալի նրանց իր ճառագայթներով, շարունակեց Պետրօ-բէյը.—իսկ այժմ, հ. Անդրէաս, դնո՛ւ, հանգստացի՛ր: Դէ՛հ, Միտսո՛ս, մենք տեսներ, որ դու վառեցիր խարոյկը,

բայց թէ այս անձրեին ինչպէս արիւր այդ, ես, ճշմարիտ,
չեմ հասկանում: Պատմիր տեսնեմ:

Միտսսն անխօս բայ արաւ իր բաձկոնակը և մերկ
կուրծքը յոյց տուաւ:

— Շապիկը երբեմն չատ օգտակար է,—ասաց նա և ման-
րաման պատմեց բոլոր պատահածը:

— Այս ողայի վրայ աստուածային օրհնութիւն կայ,—չըն-
ջացից ցած ձայնով Պետրօ-բէյը, երբ նա վերջացրեց իր պատ-
մութիւնը, և զարմացած նայեց նրան:

Թարգմ. Յ. ԱՐԱՅԱՋԵԱՆ

(Գլ շարունակուի)

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹԸ *)

(Դիցազնական վէպ)

VIII

Ելաւ, Դաւթի մօտ գընաց Օհանը:
—Հը, Դաւթ, ասաւ, հնց է քո բանը:
—Հօրեղբայր, ասաւ, շատ է գըժար բան.
Կեռ-կեռ պողաւոր մալերը որ կան՝
Խելօք են, ամա էն անպող մալեր
Ցրուեցին, փախան ողջ սարերն ի վեր.
Էնքան վաղեցի, որ ելաւ հօգիտ,
Էլ իսկի տըրեխ չը մնաց հագիտ:
Նայեց Օհանը, որ Դաւթի հագին
Ոտնաման չի էլ մընացել կարգին,
Մահակն էլ մաշւել, կէս տեղն է հասել,
Մի օրուայ միջում էնքան է վաղել:
—Դաւթ ջան, ասաւ, էդ շատ է գըժար.
Նետ-աղեղ եմ ես շինել քեզ համար,
Նետ-աղեղը սու, գընա, հրս արա,
Ման արի ազատ սարերի վըրայ:
—Ա՛խ, հօրեղբայր, ի՞նչ լաւ է հա,
Ազատ չըրջել սարի վըրայ,

*) Տես Մուրճ № 2.

Պայծառ օդում,

Թարմ արօտում:

Լէն ու արձակ ապրել, շընչել,

Վազել, որսալ, խաղեր կանչել

Սարի լանջին,

Ամպի միջին:

Խընդալով առաւ աղեղն Օհանից,

Հեռացաւ քաղքից, քաղքի սահմանից

Ու դարձաւ որսկան: Գնաց, մի կորկում

Լոր էր ըսպանում, ճընճողուկ էր զարկում,

Մըթանը գընում իրեն հօր ծանօթ

Աղքատ, անորդի մի ծեր կընկայ մօտ,

Կըրակի կողքին

Երկնք, ահագին

Մեկնըւում,

Գընում:

Մի օր էլ՝ երբ որ իր որսից դարձաւ,

Պառաւր վըրէն սաստիկ բարկացաւ.

—Վայ, Դաւիթ, ասաւ, մահըս տանի՛ր քեզ,

Դու պէտք է էն հօր զաւակը լինե՛ս.

Ձեռից ու ստից ընկած մի ծեր կին,

Ես եմ ու էն արտն Աստրծու տակին.

Ընչի՛ ես գընում տափում, տըրորում,

Իմ ամբողջ տարուան ապրուստը կըտրում:

Թէ որսկան ես դու, նետ-աղեղդ ան,

Ծըծմակայ գըլխից մինչև Սեղանսար

Քու հէրը ձեռին մի աշխարհ ունէր,

Որսով մէջը լի որսի սար ունէր,

Եղնիկ կայ էնտեղ, այժեամ ու պախրայ,

Կարող ես—գընա՛, էնտեղ որս արա՛:

—Ի՞նչ ես, այ պառաւ, էլ ինձ անիծում,

Ես ջահիլ եմ դեռ, ես նոր եմ լըսում.

Ո՞րտեղ է հապա սարը մեր որսի:

—Գընա՛, հօրեղբայրդ —Օհանը կ'ասի:

IX

Հօրեղբօր չեմքուս միւս օրը ծէքին
 Դաւիթը կանգնեց՝ ազնիւ ձեռքին.
 —Հօրեղբայր Օհան, բնչի չես տակ,
 Իմ հէրը որսի սար է տնեցել,
 Այծեամ կայ էնտեղ, եղջերու, կըխտար.
 Վեր կաց, հօրեղբայր, տօր ինձ որսասար:
 —Վայ, կանչեց Օհան, էդ քու խօսքը չէր.
 Էդ ով քեզ տաւ, լեզուն պապանձուէր...
 Էն սարը, որդի, գընաց մեր ձեռից,
 Էն սարի որսն էլ գընաց էն սարից,
 Էլ չը կան այծեամ, եղջերու, կըխտար:
 Քանի լուսեղէն քու հէրը գեռ կար,
 Է՛յ գիտի, օրեր, ան, ո՛ր էք կորել,
 Ես չառ եմ էնտեղ որսի միս կերել...
 Քու հէրը մեռաւ, Աստուած խրոսովեց,
 Մըսրայ թագաւոր զօրքեր ժողովեց,
 Եկաւ, մեր երկիր քարուքանդ արաւ,
 Էն սարի որսն էլ թալանեց, տարաւ,
 Եղնիկը գընաց, եղջերուն գընաց...
 Մեր գիրն էլ հալքաթ էսպէս էր գըրուած...
 Անցել է, որդի, քու բանին գընա,
 Մըսրայ թագաւոր ձէնդ կ'իմանայ...
 —Մըսրայ թագաւոր ինձ ինչ կ'անի որ...
 Ես ինչ եմ հարցնում Մըսրայ թագաւոր.
 Մըսրայ թագաւոր թող Մըսր կենայ,
 Իմ հօր սարերում ինչ գործ ունի նա:
 Վեր կաց, հօրեղբայր, նետ-ազնիւղդ ան,
 Կապարճըդ կապիր, գնանք որսասար:
 Ելաւ Օհանը ճարը կըտըրուած.
 Գընացին տեսան՝ էլ ինչ որսասար. —
 Անտառը ջարդած, պարիսպն աւերած,
 Բուրգերը արած գետնին հաւասար...

X

Գիշերը հասաւ, մընացին էնտեղ:
 Ձէնով Օհանն էր, իր նեան ու աղեղ
 Դըրաւ գըլխի տակ, հանդիտա խռրմիաց,
 Դաւիթը մընաց մըտքի ծովն ընկած:
 Մին էլ նըկատեց, որ մութը հեռում
 Մի թէ՛ժ, փայլիրլուն կըրակ է վառում:
 Էն լուսը բընած՝
 Վերկացաւ, գընաց,
 Գընաց ու գընաց, բարձրացաւ մի սար,
 Բարձրացաւ, տեսաւ մի մեծ մարմար քար
 Կիսից պատըռում,
 Ու միջից՝ վառում
 Բըխում է լուսը պնդ, քուլա-քուլա,
 Բարձրանում, իջնում ետ քարի վըրայ:
 Վար իջաւ Դաւիթ էնտեղից կըրկին,
 Վար իջաւ, կանչեց ձէնով Օհանին:
 —Ե՛լ, հօրեղբայր, քանի՛ քընես,
 Ե՛լ, էն պայծառ լուսը մի տես:
 Լուս է իջել բարձրը սարին,
 Բարձրը սարին, մարմար քարին,
 Ե՛լ, հօրեղբայր, անուշ քընից,
 Էն ի՛նչ լուս է բըխում քարից:
 Ելաւ, խաչ քաշեց Օհանն երեսին.
 —Է՛յ, որդի, ասաւ, մեռնիմ իր լուսին,
 Էն մեր Մարութայ սարն է զօրաւոր:
 Էն լուսի տեղը կանգնած էր մի օր
 Սասմոյ ապուէն, Սասմոյ պահապան:
 Մեր սուրբ Տիրամօր վանքը Չարխափան:
 Մըշտական, երբ որ կըռիւ էր գընում,
 Էնտեղ էր քու հէրն իր աղօթքն անում:
 Քու հէրը մեռաւ, Աստուած խըռովեց,
 Մըսրայ թագաւոր զօրքեր ժողովեց,

Մեր վանքն էլ եկաւ քանդեց էն սարում,
 Բայց դեռ սեղանից լուս է բարձրանում:
 Դաւիթն Օհանից էս որ իմացաւ,
 Խաչ հանեց դէմքին.—հօրեղբայր, ասաւ,
 Անհշ հօրեղբայր, աշխարքի վրայ
 Հէր չ'ունիմ, դռն ինձ հէրութիւն արա:
 Էլ չեմ իջնիլ ես Մարութայ սարից,
 Մինչև չը շինեմ էն վանքը նորից:
 Քեզանից կ'ուզեմ հինգհարիւր վարպետ,
 Հինգհազար բանուոր մըշակ նըրանց հետ,
 Որ գան, էս շաբաթ կանգնեն ու բանեն,
 Առաջուան կարգով մեր վանքը շինեն:
 Գընաց Օհանը ու բերաւ իր հետ
 Հինգհազար բանուոր, հինգհարիւր վարպետ:
 Վարպետ ու բանուոր եկան, կանգնեցին,
 Չըրըխկ հա թըրըխկ, նորից շինեցին,
 Առաջւան կարգով, փառքով փառաւոր
 Բարձր Մարութայ վանքը ճիրամօր:
 Յրուած միաբանք ետ նորից եկան,
 Նորից թընդացին աղօթք, շարական.
 Ու երբ շէն արաւ հօր վանքը նորից,
 Վար իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարից:

XI

Համբաւը տարան Մըսրայ Մելիքին.
 —Հապա՛ չես ասիլ՝ Դաւիթը կըրկին
 Հօր վանքը շինել, իշխան է դառել,
 Դու օխտը տարուան խարջը չես առել:
 Մելիք զայրացաւ.
 — Գընացէք, ասաւ,
 Բադին, Կոզբադին,
 Սիւդին, Չարխադին,
 Սասմայ քար ու հող տակն ու վեր արէք,
 Իմ օխտը, տարուան խարաջը բերէք.

Քառսուն կոյս աղջիկ բերէք արմաղան,
Քառուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
Քառսունն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
Իմ տանն ու դըռան զարաւաչ դառնան:

Ու Կողբադին առաւ զօրքեր:

—Գըլխիս վըրայ, առաւ, իմ տէր,

Գընամ հիմի քանդեմ Սասուն,

Կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,

Քառսուն բեռնով դեղին ոսկի,

Տեղը ջընջեմ հայոց ազգի:

Ասաւ, Մըսրայ աղջիկ ու կին

Պար բըռնեցին ու երգեցին.

—Մեր Կողբադին գընաց Սասուն՝

Կանայք բերի քառսուն-քառսուն,

Քառսուն բեռնով ոսկի բերի,

Մեր ճակատին շարան չարի,

Կարմիր կովեր բերի կըթան,

Գարնան շինենք եղ ու չորթան.

Զան Կողբադին, քաջ Կողբադին

Սասմայ Դաւթին զարկեց գետին...»

Ու Կողբադին փըքուած, ուռած,

—Շնորհակալ եմ, քոյրեր,—գոռաց,—

Մինչև գալըս դեռ համբերէք,

Է՛ն ժամանակ պիտի պարէք...

XII

Էսպէս երգով,

Զօռով, զօրքով

Գոռ Կողբադին մըտաւ Սասուն.

Օհան լըսեց, կապուեց լեզուն:

Աղ ու հացով,

Լաց ու թացով

Առաջն ելաւ,

Խընդիւրք արաւ.

—Ինչ որ կ'ուզես, ան, տան, աման,
 Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
 Դառը դադած դեղին ոսկին,
 Միայն թէ գթան մեր խեղճ աղջին,
 Մի կոտորիր, մի տար մահու.
 Վերև՝ Աստուած, ներքեւ՝ դու...
 Ասաւ, բերին շարան-շարան
 Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման.
 Ու Կողբադին կանգնեց, ջոկեց,
 Մարագն արաւ, դուռը փակեց,
 Քառսուն կոյս աղջիկ սիրճն, արմաղան,
 Քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
 Քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
 Մըսրայ Մելիքի զարաւաչ գառնան.
 Դէզ-դէզ կիտեց դեղին ոսկին.
 Սե սուգ կալաւ Հայոց ազգին:

XIII

Հէյ, ո՛ւր ես, Դաւիթ, Սասմայ պահապան,
 Քարը պատուրի, գնդս արի մէյդան:
 Քանգած հօր վանքը որ շինեց նորից,
 Վար իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարից՝
 Ժանգոտած, անկոթ մի շեղբիկ գըտաւ,
 Դընաց, պառաւի շաղղամը մտաւ:
 Պառաւն էր, եկաւ՝ անէծք, աղաղակ.
 —Վայ, խելան Դաւիթ, շաղղամի տեղակ
 Դու կրակ ուտես, ցաւ ուտես, ասաւ,
 Քու աչքն աշխարքում մենակ ինձ տեսաւ.
 Կորեկըս արիւր գետնին հաւասար,
 Էս էր մընացել ձմեռուան պաշար,
 Էս էլ կըտրում ես:
 Էլ քնց ապրեմ ես:
 Թէ կըտրիճ ես դու, աղեղդ ան, գնան,
 Քու հօր աշխարքին տիրութիւն արան,

Քու հօր գանձը կեր,
 Թողել ես անտէր,
 Մըսրայ թագաւոր զըրկել է՝ տանի:
 — Էլ ինչ ես վրէժս բարկանում, նանի,
 Էդ ինչ ես ասում, ես չեմ հասկանում:
 Մըսրայ թագաւոր մեր ինչն է տանում:
 — Մըսրայ թագաւոր մեր ինչն է տանում...
 Մըսրայ թագաւոր քու աչքն է հանում,
 Դանդալօշ Դաւիթ. զըրկել է հըրէն,
 Եկել են Սասմայ քաղաքի վըրէն
 Բադին, Կողբադին,
 Սիւգին, Չարխադին,
 Թալան են տալի բովանդակ Սասում,
 Քառսուն բեռ ոսկի խարաջ են ուղում,
 Քառսուն կոյս աղջիկ սիրուն — արմաղան,
 Քառսուն կարծ կընիկ, որ երկաւք աղան,
 Քառսուն էլ երկար, որ ուլտեր բառնան,
 Մըսրայ Մելիքին զարաւաչ գառնան:
 — Ի՞նչ ես, այ պառաւ, էլ ինձ անիծում:
 Դու ինձ է՛ն ասա, ո՞րտեղ են ուղում:
 — Ո՛րտեղ են ուղում... մահըս տանի քեզ,
 Դո՛ւ պէտք է է՛ն հօր զաւակը լինես...
 Եկել ես՝ էստեղ չաղդամ ես լափում,
 Ոսկին Կողբադին ձեր տանն է չափում,
 Աղջիկներ փըլեկ մարագն են լցրած:
 Դաւիթն էր. լսեց, վերկացաւ, գընաց:
 Տեսաւ, Կողբադին իրենց տան միջին *
 Չափում է ոսկին թեղած առաջին,
 Սիւգին, Չարխադին պարկերն են բռնել,
 Ձէնով Օհանն էլ շըլինքը ծըռել,
 Կանգնել է հեռու, ձեռները ծոցին:
 Տեսաւ, աչքերը արնով լըցուեցին:
 — Վերկաց, Կողբադին, հեռո՛ւ կանգնիր դու,
 Իմ հօր ոսկին է, ես եմ չափելու:
 — Է՛յ ձէնով Օհան, ասաւ Կողբադին,

Դէնը կորցըրու էս խելառ գետադին:
 Էս ասելն էր հէնց.
 Դաւիթն էր. հանդարտ թևիցը բըռնեց,
 Դէնը շրպըրտեց, ասես թէ մի հաւ,
 Ու ինքը չոքեց, չափը կործ արաւ,
 Մի քանի ոսկի ածաւ ետեին,
 Հարթիչը առաւ,
 Քըսեց ու էն էլ ողջ թափեց գետին.
 — Էս մէկ, Կողբադին.

Խընդաց ու դատարկ շուռ տուաւ պարկում,
 Չափած ոսկին է իբրև դատարկում:
 Կողբադին ասաւ. — Էյ Ձէնով Օհան,
 Կը տաս, տո՛ւր խարջը էս օխտը տարւան,
 Թէ չէ՝ կը գընամ, արեւս վըկայ,
 Մըսրայ Մեղիքին կը պատմեմ, կը գայ,
 Ձեր Սասմայ երկիր քարուքանդ կ'անի,
 Տեղը կը վարի, բօստան կը ցանի:
 Դաւիթ բարկացաւ, կօտը շրպըրտեց,
 Տուաւ Կողբադնի գըլուխը ջարդեց:
 — Կորէք, գընացէք, ասաւ, մեր հողից,
 Թէ չէ՝ որ հիմի վերկացայ տեղից,
 Ձեր մեծ կըտորը ականջը կ'անեմ,
 Ձեր հողն ու մոխիրն երկինք կը հանեմ,
 Ո՛ւմ էք դուք եկել տալիս ոտի տակ,
 Մեռած էք կարծում դուք մեզ, թէ չուպք...
 Ու ելան, թափած ոսկին թողեցին,
 Սասմայ աշխարքից փախան, գընացին
 Բադին, Կողբադին,
 Սիւդին, Չարխադին:

XIV

— Վայ-վայ, հօրեղբայր, ինչ ասեմ ես քեզ.
 Մենք ունինք էստեղ գեղին ոսկու դէզ,
 Դու անում ես ինձ քաղքի նախրապան,

Դու թողել ես ինձ օտարի դըռան...
 —Հօրեղբայրն ասաւ.—նոյ խենթ, խելագար,
 Ոսկին պահել եմ Մելիքի համար,
 Որ քաղցըր լինի աչքը մեզ վրայ.
 Ձը տուիր, հիմի որ զօրք առնի, դայ,
 Սասմայ քաղ ու հող հեղեղի, տանի,
 Ո՞վ դէմը կ'երթայ, ո՞վ կըռիւ կ'անի:
 —Դու կնոյ, հօրեղբայր, թող դայ, ես կ'երթամ,
 Կ'երթամ եւ նըլան պատասխան կըտամ:
 Ու մութ մարդի դըռանը զարկեց,
 Փակած աղջիկներ հանեց, արձակեց.
 —Դընացէք, ասաւ, ազատ ապրեցէք,
 Սասունցի Դաւթին արեւ խնդրեցէք:

XV

Էսպէս ջարդուած, արիւնլուայ
 Փախան, ընկան հողը Մըսրայ
 Բադին, Կոզըադին,
 Սիւդին, Չարխադին:
 Մըսրայ կանայք հեռուից տեսան,
 Հեռուից տեսան, ուրախացան
 Ու ծափ տուին կըտերներին.
 —Եկան~եկան, բերին~բերին...
 Հէնց մօտեցան, նըկատեցին,
 Ծափ ու խընդում ընդհատեցին,
 Քըրքըջացին
 Ու կանչեցին.
 —Էյ Կոզըադին մեծաբերան,
 Էդ որտեղից լերան~լերան,
 Լերան~լերան կը գաս փախած,
 Հաստ գըլուխդ կիսից ճըղած:
 Էն գժւ չասիր՝ գընամ Սասուն,
 Կանայք բերեմ քառսուն~քառսուն,
 Քառսուն բեռնով ոսկի հանեմ,

Հայոց երկիր աւեր անեմ:
 Ու Կողբագին խիստ բարկացաւ.
 — Սոս Կացէք դուք, լըրբեր, ասաւ.
 Ձեր մարդիկն էք տեսել դուք դեռ,
 Դուք չէք տեսել Սասմայ ծըռեր.
 Սասմայ ծըռեր լերան-լերան,
 Նետեր ունին մի-մի գերան.
 Սասմայ երկիր քար ու կապան,
 Դըժար սարեր, ձոր ու ծաղան:
 Նրանց խոտեր ինչպէս կեռ թուր,
 Զօրք ջարդեցին երեք հարիւր:
 Ասաւ ու էլ չ'առաւ դագար,
 Վըռազ-վըռազ, գըլխապատառ
 Վազեց իրեն թագաւորին:
 Խընդաց թագաւորն իր աթոռին:
 — Ապրիս, ապրիս, քնջ Կողբագին.
 Արժէ՝ կախեմ ես քու ճըտին
 Մեր զուգըռնի մեծ նշանը,
 Պարգև քու մեծ յաղթութեանը:
 Ո՞ւր են, հապա՛ առաջըս բեր
 Սասմայ ոսկին ու քղջիկներ:
 Ասաւ Մեղիքն, ու Կողբագին
 Գըլուխ տուաւ մինչև գետին.
 — Ապրած կենաս, մեծ թագաւոր,
 Զօռով փախայ ես ձիաւոր,
 Ո՞նց բերէի Սասմայ ոսկին:
 Մի խենթ ծընուեց Հայոց ազգին,
 Ոչ ահ գիտի, ոչ տէր ու մեծ,
 Գըլուխս էսպէս տուաւ, ջարդեց.
 Ձեմ տալ, ասաւ, իմ հօր ոսկին,
 Ձեմ տալ կանաչքն իմ Հայ ազգին,
 Սասմայ երկիր ձեզ տեղ չը կայ:
 Քու թագաւոր, ասաւ, թո՛ղ գայ,
 Թո՛ղ գայ, ինձ հետ կըռիւ անի,
 Թէ զոչալ է, զօռով տանի:

Կատաղեց, փրփրեց Մըսրայ թագաւոր:
 — Կանչեցէք, ասաւ, իմ զօրքը բոլոր.
 Հազար հազար մարդ նորելուկ մանուկ,
 Հազար հազար մարդ անբեղ, անմօրուք,
 Հազար հազար մարդ բեղը նոր ծըլած,
 Հազար հազար մարդ նոր թախտից ելած,
 Հազար հազար մարդ թուխ միրուքաւոր,
 Հազար հազար մարդ սիսկտակ ալեւոր,
 Հազար հազար մարդ, որ փողեր հընչեն,
 Հազար հազար մարդ, որ թըմբուկ զարկեն.
 Կանչեցէք, թող գան, հագնեն զէնք-զըրահ,
 Կըռիւ տի գընամ ես Դաւթի վըրայ,
 Սասունն աւերեմ,
 Հեղեղեմ, բերեմ:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՄԻՍՍԻՑՆԱՐՆԵՐԸ ԹԱԻՐԻԶՈՒՄ

Կաթոլիկ և բողոքական միսսիոնարները գործում են նաև հայերի մէջ Թաւրիզում, Թեհրանում, Սպահանում: Մենք կանոյ կ'առնենք դրանց գործունէութեան մասին Թաւրիզում, որ մեզ աւելի ծանօթ է: Բողոքականներն սկսել են իրանց պրօպագանդան Թաւրիզի հայերի մէջ դեռ 1873 թւականից, իսկ կաթոլիկները միայն անցեալ տարուանից:

Բողոքականները Թաւրիզում ունեն թէ տղայոց և թէ օրիորդաց դպրոց: Բողոքականները թէև 1873-ին են սկսել իրանց գործունէութիւնը, բայց դպրոց հիմնել են ուշ, 1877 թվին: Այդ տարին բացուել է միայն օրիորդաց դպրոցը, իսկ 1880 թվին բացուել է և տղայոց դպրոցը: Լիլաւա թաղում, ունեն մի մեծ և ընդարձակ պարտէզ, ուր շինուած է տղայոց դպրոցը. կան գիշերօթիկ աշակերտների համար սենեակներ, կան և ուրիշ սենեակներ, ուր ապրում է դպրոցի տնօրէնը: Օրիորդաց դպրոցը գտնուում է Ղալաթաղում, իրանց սեփական շէնքում:

Այդ ուսումնարաններից տղայոցը ունի 8, օրիորդացը 6 տարուայ դասընթաց. դրանցից զատ ունեն և մանկապարտէզ, ուր սովորում են 5—6—7 տարեկան երեխաներ:

Շատ տարօրինակ է սրանց դասաւուութիւնը:

Առաւօտեան դասերի *) սկզբում լինում է երկար ժամերգութիւն, երգում են մի հոգևոր երգ, ապա ուսուցիչներից մէկը կարդում է աւետարանից մի գլուխ, մանրամասն բա-

*) Պարսկաստանում դասերի մի մասը լինում է առաւօտեան, միւս մասն էլ ճաշից յետոյ, այսպէս են և Լիլաւայի և Ղալաթի դպրոցներում—3 դասը առաւօտեան, իսկ 2-ը ճաշից յետոյ:

ցատրում է աշակերտներին, զրան հետևում է մի աղօթք, և յետոյ աշակերտները խմբովին աւետարանից մի կտոր անդիր տառւմ են ու նոր յրում գասարանները: Այդ տեղում է $\frac{1}{2}$ ժամ:

Ասացի, որ աղայոց դպրոցը ունի 8 տարուայ դասընթաց, իսկ օրիորդաց դպրոցը՝ 6, այն ինչ՝ աղայոցը ունի 4 ուսուցիչ, իսկ օրիորդաց դպրոցը՝ երեք (մէկը ուսուցչուհի). բայի այդ չը կան և դասարաններ. ահա գրա համար իւրաքանչիւր սենեակում նստում են երկու դասարանի աշակերտներ. մի դասարանցիներին տրւում է որեւէ զբաղմունք, ընդհանրապէս գրաւոր, կամ դասեր են սերտում, իսկ միւսների հետ պարապում է ուսուցիչը:

Այդ դպրոցներում աշակերտները և աշակերտուհիները ձըրիավարժ են մեծ մասով: Տրւում են ոմանց նաև հագուստ և դասական պիտոյք: Վերջերս սկսել են սովորողներից նաև շատ չնչին թոշակ ստանալ: Այժմ աղայոց դպրոցը ունի մօտ 100 աշակերտ, իսկ օրիորդաց դպրոցը մօտ 5 աշակերտուհի:

Բողոքականները ահա 29 տարի է, ինչ սկսել են իրանց պրօպագանդան Թաւրիզում, բայց նրանց դեռ չէ աջողուել հայ բողոքական ընտանիք ունենալ: Եթէ կան էլ, այն էլ ընտանիքի մէկ, շատ-շատ երկու անդամն են, իսկ համոզուած են զըրանք, այդ դեռ հարց է: Որ աջողութիւն չ'ունեն հայերի մէջ, այդ խոստովանում են հէնց իրանք միասիօնարները: Եւ ինչպէս պատմում են, դեռ չէ պատահել, որ տեղացի հայ բողոքականը միտնելիս չը կանչէ հայ քահանայ և մեղայ չը դայ:

Թուրքերի և պարսիկների մէջ բողոքական միասիօնարները բնաւ աջողութիւն չ'ունեն: Թուրքերը, մանաւանդ գրանց հոգևորականները հակակրօթեամբ, նոյն իսկ ատելութեամբ են վերաբերում դէպի բողոքականները: Առհասարակ նրանք շատ քչերի կողմից են համակրանք վայելում և դործում են չնորհիւ իրանց իրամական ապահովութեան:

Անյնևնք կաթոլիկ միասիօնարների դործունէութեան:

Մօտ երկու տարի է, որ կաթոլիկ լաղարիստ միսսիան բացել է Թաւրիզում դպրոց և սկսել իր պրօպագանդան:

Կաթոլիկ միասիօնարները Թաւրիզում առ այժմ դործում են միմիայն դպրոցի միջոցով:

Աշակերտների թիւը մօտ 60 հոգի է: Ընդհանրապէս տեղացիները հակակրօթ են կաթոլիկներին, մանաւանդ այդ աւելի նկատելի է Թաւրիզում, բայց իրանց զաւակներին ուղարկում են նրանց դպրոցը՝ շահագիտական տեսակէտից առաջնորդուելով. նրանք կը սովորեն մի լեզու և առևտրի մէջ կը գոր-

ծաղրեն, գլուխ կը պահեն դոյութեան կռուում: Այսպէս են մըտածում և դատում ծնողները: Ծիչտ է, սովորում են մի լեզու, և կարող են գլուխ պահել կեանքի մէջ, բայց ինչ դնով են այդ ձեռք բերում, ինչ են կորցնում դրա դիմաց: Ահա այդ աչքի առաջ չեն ունենում կաթողիկոսների դպրոցում սովորող աշակերտների ծնողները:

Կաթողիկոսները ունեն նաև դիչերթիկ աշակերտներ, դաւառացիներ, թւով 10—15: Այդ աշակերտները շաբաթներով, ամիսներով փակուած են մնում դպրոցում: Գիչերթիկների երթևեկութիւնն է դպրոցից եկեղեցի, եկեղեցուց դպրոց, մէկ էլ տարեկան մի երկու անգամ, այն էլ զատկական տօներին, թոյլատրւում է նրանց դուրս գալ, այցելել բարեկամներին, մի քիչ անցկացնել նրանց մօտ: Հէնց դրանով պէտք է բացատրել այն, որ կաթողիկ միսսիօնարները թոյլ չեն տալիս ցանկացողներին և հետաքրքրուողներին ներկայ դառնուել դասատւութեանը, մանրամասն ծանօթանալ դպրոցի հետ, ինչպէս այդ պատահեց և ինձ հետ:—Կը տեսնենք դիրեկտօրին և կը խօսենք այդ մասին, տեսնենք կարելի է, թէ՛ չէ. ևս ձեզ կը յայտնեմ, պատասխանեց ինձ և ընկերոջս աւագ ուսուցիչը:

Հեռանալիս անմիջապէս իմացանք, որ դիրեկտօրը Ուրմիայումն է, այս մէկ. երկրորդ՝ այդ միսսիօնարը այնքան իրաւունք ունէր, որ կարող էր այդ հարցը վճռել, և երրորդ՝ մինչև այժմ դեռ պատասխան չեմ ստացել:

Գ Ա Ն Գ Ա Տ

(Էտիւդ)

Իմ ընկեր Արմենակը հիւանդ էր. թոքախտ ունէր: Արիւնաքամ, թուլացած՝ նա պառկած էր անկողնում ու մաքառում էր մահուան դէմ: Թոքախտը խեղդում էր նրան, նա մեռնում էր:

Սենեակը ցուրտ էր, օդը խեղդուկ, ճնշող: Մօմի փոքրիկ կտորը մեղմութեամբ այրւում էր և իր թուլ, երերուն ու վշտալոյսը թափում սեղանի, դռների, երկու աթոռի վրայ... Իսկ դուրսը գիշերային թանձր խաւարի մէջ իր մոլեգին ցուրտ երգըն էր սուլում՝ ցաւազար աշունք: Քամին աղմկւում ու զոռում էր, թռւում էր, թէ՛ նա պատռելով մութ երկնքի կուրծքը՝ դուրս էր թռչում ինչ որ անտակ, ցուրտ անդունդներից ու թափահարելով իր սև թևերը՝ սլանում էր, գահավիժւում էր, գարնւում սալայատակի քարերին, տան պատերին, թևերը կտրատելով ու վիրաւոր գազանի նման մռնչում էր, օդը լըցնում խուլ, սառցնող հառաչանքներով: Նա մորմոքւում էր, զանգատւում, ապա լռում ու խաղաղւում. և միայն անձրևի կաթիլները ձեծում ու ձեծում էին պատուհանի ապակին, կարծես ասում լինէին.—ցուրտ է... ցուրտ...

Ընկերս հանգիստ էր, նա քնած էր: Ես նստած էի անկողնի մօտ ու մտածում էի: Տխուր ու սև էին մտքերս: Երբեմն մարդ այնպիսի տրամադրութիւն է ունենում, որ ամենասովորական բաները խորթ, անսովոր, անծանօթ են թըւում: Այդպէս էի տրամադրւած և՛ ես: Ես մտածում էի.—ընկերս մեռնում է... ուրեմն շատ մարդիկ, որոնց ես ճանաչում եմ, որոնց հետ ես միշտ խօսում եմ, ամենքը պէտք է մեռնեն: Եւ նրանք, որոնք այժմ անցնում են փողոցով ու անհոգ եր-

գում են, որոնց եւ չեմ տեսնում, որոնց չեմ ճանաչում—նրանք էլ կը մեռնեն... եւ էլ պէտք է սեռնեմ...

Ու սիրտս սեղմում էր... եւ չէի կարողանում հաշտուել այդ մտքի հետ։ Եւ ապրում եմ, չնչում, սիրում եմ ու ատում, եւ կը դայ ժամանակ, երբ եւ չեմ սիրի, չեմ սափ, չեմ ապրի... եւ եւս արդէն տեսնում էի անշունչ դիակս, տեսնում էի ինչպէս այն դադաղն են դնում, ապա ծածկում... Ու ինձ թւում էր, որ երբ սկսեն դադաղս մեխել, եւ կը կենդանանամ մահի սարսափից...

Եւ պէտք է մեռնեմ...

Այս խօսքերը թափանցում էին սիրտ եւ կրծում ու ուտում նրան, ու կրծքիս տակ ինչ-որ այրող, մրմնջացող դատարկութիւն էի զգում, դատարկութիւն, որ բանտարկեալի շղթաներից էլ ծանր ու մաշող է։

Իսկ հարկան սենեակում անհանգիստ լալիս էր երեխան... Նա նոր է աշխարհ մտել, նա դեռ չէ զգում, որ ապրում է, բայց ի՛նչ եւս կը մեռնի։ Ուրեմն մենք մենակ չենք ծնւում, մեղ հետ ծնւում է ի՛մեր մահը։ Եւ նա—այդ դաժան, անողորմ մահը միշտ հետեւում է մեզ, երբ մենք ժպտում ենք, տխրում, ծիծաղում, լալիս ենք, արթուն, քնած։ Նա միշտ մեր մէջ է նստած, ամեն մէկն ունի իր մահը։ Եւ մահը այն չէ, երբ մեր մարմինը սառչում է, դիակը դառնում, ո՛չ, մենք ամեն մի փայրկեան մեռնում ենք։ Մեր սրտի ամեն մի բաբախումը, մեր ամեն մի շարժումը, ամեն մի շունչը, հայեացքը, դա մահուան շունչն է, նրա շարժումը, նրա հայեացքն է։

Ուրեմն մենք չենք ապրում, այլ միայն մեռնում ենք, մեռնում ու միայն... մեռնում...

Իրական է միայն մահը։ Նա է միայն ապրում... Իր անտեսանելի խեղդող ցանցի մէջ նա բռնած ունի ամբողջ աշխարհը, մարդկութիւնը, տիեզերքը։

Իսկ մենք պէտք է մեռնենք...

Ու այն, որ մահը անխուսափելի է, ծանրացել էր հոգուս վրայ, ճնշում էր այն... Ուղեղս կարծես ուզում էր դուրս թռչել դանդիցս... Եւ ուզում էի չը հաւատալ, ուզում է փախչել այդ մտքերից... Բայց չէի կարողանում... Բնկերովս գունատ, անարիւն դէմքը նայում էր ինձ... Եւ զու պէտք է մեռնես... ամենքը պէտք է մեռնեն։ Իսկ դուրսը գիշերը իր ցուրտ ու սև երգն էր երգում, անձրիւր ծեծում ու ծեծում էր պատուհանի ապակիները, սենեակում դողում էր մոմի բոցը...

Դադաղի նման տխուր էր կիսամութ, կիսամերկ սենեակը...

Ես մօտեցայ պատուհանին: Նա դողում էր քամու ուժովին հարուածներից: Մութ փողոցում սպռնող լապտերը թափում էր իր գեղին լոյսը ապակիների վրայ, ապակիները գեղին էին տալիս:

Ապա նստեցի աթոռի վրայ, վերաբերուն վրաս գցեցի... Անցաւ մի քանի րոպէ, եւ ներհում էի. չափ էի յոգնել անքուն գիշերներից, ջղերս թուլացել էին...

Մի ամբողջ ժամ ընկերոջս գունատ գէմքը հետեւում էր ինձ. ականջիս հասնում էր փողոցի խուլ աղմուկը, երեխայի լացը, լսում էի ինչ որ վալսի լացող, հալուող, մեռնող ու կրկին կենդանացող մեղամաղձոտ հնչիւնները: Ու շուրջս սկսեցին պտտուել ինչ որ անծանօթ կանայք սպիտակ թափանցիկ ըզգեստներով: Նրանք պտտուում էին, ծիծաղում, ժպտում, դրկում էին իրար, համբուրում... Նրանք յոգնել էին, քրտնել, ծանր չնչում էին, բայց չէին դադարում պարելուց ու շարունակում էին ժպտել, ծիծաղել: Եւ գունատ գէմքն էլ լուռ ու մունջ թափառում էր ամբողջ վրայ: Յանկարծ նա պատռելով օդը՝ զըլուրուեց ցած ու սև արիւն թփելով՝ բղաւեց. — «ամենքը պէտք է մեռնեն...» և ցուրտ էին փչում այդ խօսքերը. — «ամենքը դողում էին ու պատասխանում. — «ցուրտ է, ցուրտ...»

Ու կարմիր այտերը գունատուեցին, ծիծաղը դադարեց, ամենքը կծկւում էին, կուչ դալիս: Վալսի վերջին հնչիւնը դողաց օդի մէջ, հալուեց ու մարեց: Ու շուրջս մթնեց. սպիտակ զգեստները խառնուեցին խաւարին ու անհետացան սենեակի մութ անկիւնում: Եւ միայն գունատ գէմքը դեռ սպիտակին էր տալիս խաւարի մէջ, ու հնչում էր նրա ահաւոր ձայնը — «ամենքը պէտք է մեռնեն...» և անդամ մուլքը դողում ու սառչում էր նրա ձայնից...

Ապա ամեն բան խառնուեց իրար, և՛ գունատ գէմքը, և՛ փողոցի աղմուկը, և՛ երեխայի լացը, և ես ընկղմուեցի ինչ որ անջափելի, փափուկ, սև անդունդի մէջ... Ու ամեն բան լուց... Նիկոզոս... Նիկոզոս... Ես աչքերս բաց արի: Ընկերս էր: Նա թոյլ ոսկրոտ ձեռներով գրկել էր բարձր ու ինձ էր նայում...

«Գիտեմ, Նիկոզոս, ես պէտք է մեռնեմ... Սիրտս այրում է... այտուղ... ցնւում է», — ասաց նա՝ սեղմելով կուրծքը: Նրա չրթունքները դողում էին, խոր ընկած աչքերում ինչ որ անհանգստութիւն կար, խիտ, պանդուր մազերը թափթփուել էին բարձր, սպիտակ ճակատին:

Ես սկսեցի մխիթարել, որ նա կ'ստողջանայ, որ գեռ ապրելու է, խնդրում էի, որ չը խօսէ, բռնիկն արդելել է... Նա չէր պատասխանում, ու միայն ժպտում էր նրա գունատ, ա-

նարին զէմբը. չրթունքները սեղմուեցին, ու խոր ընկած պըղտոր աչքերը աւելի մթնեցին:

Անցաւ մի քանի վայրկեան, նա շարունակեց...

«Դու կարծում ես, Նիկոլոս... որ... ես վախենում եմ... մահից... Ապրելուց չէի... վախենում... ինչու պէտք է վախենամ մահից...»

Նրա ձայնը թոյլ էր, խուսուտ, ամեն մի խօսքին նա դուռն էր ամբողջ մարմնով: Աղա կարծես ինչ որ կտրուեց նրա մէջ, նա զտրուեց բարձի վրայ ու սկսեց հազել. չոր ու չարագուշակ էր հնչում նրա հազը մերկ, դատարկ, ցուրտ սենեակում. դա դաժան թոքախտի մահուան երգն էր, անոյժ օրգանիզմի վերջին հասաչանքները. նա դուռն էր ամբողջ մարմնով...

«Ես պէտք է խօսեմ... շարունակեց նա,—ես երբէք չեմ... գանգատուել... հիւանդ եմ—մեռնում եմ... չեմ գտնում... դատում... Կեանքից պէտք է գանգատ... Իմ կեանքը ցուրտ էր... թոքախտը չէ սպանում ինձ... կեանքի ցուրտը...» Հազը խեղդեց նրան, նա լսեց Լուս էր սենեակը:

Ես կանգնած էի շուարած, չը գիտէի՝ ինչ անեմ, նա չէր ուզում լսել. ծանր շնչելով՝ նա յենուեց մի ձեռքով բարձին, միւսը սեղմեց կրծքին...

Նիկոլոս, ես... աղքատ էի... սիրում էի անկախութիւնը... ես... ուզում էի... կեանքը չը խնայեց ինձ... որովհետ...

Ձայնը չէր հնազանդւում նրան... միայն շարժում էին չրթունքները: Նա ինձ էր նայում: Անոյժ, փշրուած սրտի գանգատ էր արտայայտում նրա անարիւն, անկենդան զէմբը: Նրա անլոյս աչքերում ինչ որ թոյլ կրակ էր փայլում.—նա թուլացաւ, ընկաւ ու պառկեց մէջքի վրայ: Նա լալիս էր Լուս ու մռնջ... ես մօտեցայ, խնդրում էի, որ լռէ: Յանկարծ նա ցընցուեց ամբողջ մարմնով... Փորձեց նստել, չը կարողացաւ «Նիկոլոս... մեռնում եմ... Մայրիկս... մայրիկս... դուրս թաւ նրա հիւանդ կրծքից մի թոյլ, խուսուտ, ցաւոտ ձիշ»:

Նա ուշաթափուեց. արիւնը թափւում էր բերանից:

Ես կանչեցի աղախին, խնդրեցի, որ մնայ սենեակում, ինքս բժիշկ բերելու վազեցի: Երբ վերադարձայ, բաց արի դուռը, սենեակը մութն էր, մոմը այրուել էր, հանգել: Աղախինը հեռացել էր սենեակից՝ վախենալով մենակ մնալ մեռնողի հետ: Ես իսկոյն լուցկի վառեցի, մոմի մի կտոր դտայ ու լուսաւորեցի սենեակը: Բժիշկն սկսեց քննել... «Վախճանուել է», ասաց նա մի րոպէ լռութիւնից յետոյ...

Ընկերս անշունչ ընկած էր անկողնում. նրա փոս ընկած,

դունատ այտին արցունքի մի կաթիլ էր դողում... դա նրա
դառն, դողողուն զանգատն էր... չրթունքներն արիւնոտ էին...

Իսկ դուրսը գիշերային ցրտի մէջ իր սև երգն էր երգում
ցաւագար աշունը և թափելով սառը արցունքները ապակինե-
րի վրայ՝ ծեծում ու ծեծում էր նրանց, կարծես ասում լինէր.
«Ի՛ դու պէտք է մեռնես... ամենքը պէտք է մեռնեն...»

Սենեակն աւելի տխուր, աւելի յուրա էր...

ՆԻԿ. ԱԻԵՏԵԱՆ.

ՀԵԾԵԾԱՆՔՆԵՐԻ ԵՐԳԻՉՐ

Պ Ե Տ Ր Ո Ս Դ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

(Կրիտիկական էտիւդ)

Я раньше началъ, кончу ранѣ,
Мой умъ не много совершить;
Въ душѣ моей, какъ въ океанѣ,
Надеждъ разбитыхъ грузъ лежитъ.

М. Лермонтовъ.

I

Մեր նոր գրականութեան պատմութեան ընթացքում գր-
ծուար կարելի է գտնել այնպիսի բանաստեղծներ, որոնց ա-
ռանձնապէս զրազեցրած լինեն լիբիկական խոհեր ու զգացմունք-
ներ. մեր ազգային, հասարակական կեանքը իր ամբողջ կօլօրի-
տով դրել է իր անխախտ կնիքը մեր բանաստեղծութեան վրայ.
այլ կերպ չէր կարող լինել. ճիշտ է, լիբիկական կտորներ չատ
կան մեր բանաստեղծութեան՝ մանաւանդ նորագոյն շրջանում,
բայց գրանք ընդհանրապէս այնքան թոյլ են, որ անկարող են
տեղ գրաւել գրականութեան պատմութեան մէջ: Իբրի զուտ
սուբիեկտիւ և սուաջնակարգ բանաստեղծ պիտի մատնանի: ա-
նենք վաղամեռ պատանի Պ. Դուրեանին, որի պօէզիայի խո-
րաթախիծ կօլօրիտը վաղուց իր վրայ է դարձրել հայ և մա-
սամբ օտար գրական աշխարհի ուշադրութիւնը:

Մեռնել 21 տարեկանը չը լրացած և ձեռք բերել մի գը-
րականութեան մէջ սուաջնակարգ բանաստեղծի դավնի, այդ
չատ քչերին է վիճակուում: Վաղամեռիկ բանաստեղծները ճակա-
տագրի բաղդաւոր, բայց և ապաքաղչ զոհերն են: Մի ցաւա-
գար նօսա հնչւում է նրանց ստեղծագործութիւնների մի

ծայրից մինչև միւսը, նրանց սրտից հնչուող հեծեծանքի ձայնը ընթերցողին սուզում են վշտոտ խոհերի և ցաւոտ հարցերի մէջ, հեծեծանք սև օրերի, տենչանքների, մտորումների, վարանումների, բուռն ձգտումների, նախատեսուած մահուան ուրուականի դիմաց. մարդու կորովի անհատականութիւնն է այդ, որը ինքը իր մէջ և իր հետ տանջւում է, հալւում, ապրելու տենչանքով սպասում է շուտափոյթ մահուան և կամ երբեմն էլ մահուան ծարաւով, կեանքից զրուած, գերեզման է փափագում, կարծես այնտեղ հանգիստ վայելելու, տանջուած հոգուն յագուրդ տալու.

Խորշ մը կար, որ զիս չէր ծաղրէր,—

Այն՝ լուռ փոսն էր գերեզմանիս...

Դուրեանն այդ տեսակի բանաստեղծներից է, միայն չատ շուտ հոգ մտած, բայց մատաղ հոգով չատ տանջուած, չատ զգացած, և երբ նրա միայքը նոր սկսում էր զարգանալ, մտորումների աշխարհը մտնել, թռքախոտ օրգանիզմը բողբոյն, և 21 տարին չը բոլորած՝ նա աչքերը յաւիտեան փակեց, մէկը ամենահամակրելի հոգիներից, բանաստեղծական աչքի զարնող տաղանդներից, որոնց նմանը երբեք արտադրել է մեր իրականութիւնը:

Բայց ով է Դուրեանը:

Դուրեանը 1851 թիւ մայիսի 20-ին Պօլսի մի աղքատ ընտանիքում ծնուած, աննպաստ հանգամանքներում և չըջալայրում ապրած ու չնչած և 1872 թ. յունուարի 21-ին մեռած մի սըրամիտ, քնքոյշ և չափազանց զգայուն հոգի է, այն հոգիներից, որոնք աչքի են ընկնում իրանց բարութեամբ, աղնւածութեամբ, հրեշտակային անմեղութեամբ և երկխոյական պարզութեամբ: Նա հասարակ կրթութիւն ստացաւ, չքաւորութեան, կարօտի բեռան տակ անժամանակ ճնշուեց ու տանջուեց, նրա կայտառութիւնը տեղի տուաւ մաշող մելանխօլիային, և բնաւ վարդը մահուան դալկութեան. և մի տարի թռքախոտի ճիրաններում հիւժուելով, քսան և մէկ տարին չը բոլորած, տենչանքների կրակը կրծքում՝ մեռաւ. ահա՛ նրա ամբողջ կեանքը:

Դուրեանի գրական գործունէութիւնը բաղկացած է թատերական, նամակագրական և տաղաչափական գործերից. ոչ թատերերգութիւնը և ոչ նամականին չը կարողացան տարածել նրա հոչակը, իսկական արտադրութիւն լինել նրա բնատուր տաղանդին. Դուրեանը Դուրեան է լոկ իր քնարերգութեամբ, դրանց մէջն է նրա հոգին, նրա ոյժը:

Շատ չեն այդ ոտանաւորները, ընդամենը 36 հատ, բայց որքան ոյժ կայ դրանց մէջ, որքան աննման են այդ սակաւաթիւ մրմունջները, որոնք պոկուած բանաստեղծի սրտի ամե-

նախոր անկիւններից՝ երևան են եկել անօրինակ ջերմութեամբ և բնականութեամբ. ոչ մի լար, որ այդ տղայի մորմոքուող հոգին երևան չը հանէ. անհատականութեան, ինքնամիտի մարդու, տանջուած էակի վշտի, մտորումների, անդունդի մէջ քնքոյշ չեչտահարութեամբ որսացող արձագանքներ են զրանք, վիշտ ու մտորումներս Ամենայն առաջ Դուրեանը հեծեծանքների երգիչ է՝ բոմանտիզմի ամբողջ հրապոյրով, որի իսկական ներկայացուցիչն է նա մեզանում. Դուրեանի ժամանակն ու շրջավայրն էլ բոմանտիզմի ժամանակ ու շրջավայր էր Պօլսահայ կիսաքուռ, որը յեղիւղուում էր նմանողական և թարգմանական բոմանտիկական երկերով, որոնք մինչև այժմ էլ հնապուրուս են թիւրքահայ գրագէտներին: Դուրեանը սուրբեկտիւ երգիչ էր, բանաստեղծի բարձր կարողութեամբ. նրա հոգին ամբողջապէս բոմանտիկ հոգի էր, հանգամանքներն աւելի ևս նպաստեցին Դուրեանի պօէզիայի բոմանտիկական բնաւորութիւն ստանալուն:

Սէր, ահա նրա տիրապետող նօտան. բնութիւն, վիշտ, որը իր մէջ է պարունակում տանջանքի, մահուան, բողոքի ու մտորման հնչիւնները, ահա նրա միւս մօտիւնները, բոլորն էլ կսկիծ, հեծեծանք, որի մէջ ամբողջութեամբ է ամբողջ Դուրեանը. զրանք բոմանտիզմի էական թեմաներն են, որոնք առաւել կամ պակաս չափով երևան են եկել նրա գործերում:

Երկար չ'ապրեց Դուրեանը և երկար էլ չէր կաթող գրել. երեսունուվեց հատ ոտանաւորներից 7-ը պատկանում են 67—70-թ. թ., վեցի թւականները յայտնի չեն. նրանցից «Կը սիրեմ գրեզ»-ը վարիանտն է «Ընթել թէ»-ի՝ աւելի ուժեղ արտայայտութեամբ, և կը թւի թէ նոյն տարին՝ 1867 թ. գրած, կամ աւելի ճիշտ ասած՝ արտայայտութիւնը փոխած է. երկրորդը՝ «Մնաս բարեալ»-ը վարիանտն է «Սիրեցի քեզ»-ի, աւելի մեծ փոփոխութեամբ, և կարծում եմ, տեկատի տարին է գրել՝ 1869 թ. «Առ Կոյսն» մի թոյլ ոտանաւոր է, սկզբնական տարիների գործ, իսկ «Ահա սրանայ», «Հայուհին» և «Երեկոյեան Բալն...» յետագայ, թերեւ 1871 թ. գրած լինի. գոնէ այդ եղբակացութեան են հասցնում լեզուն, տրամադրութիւնը, հիւստեածքը. բայց զրանք այնքան էլ նշանաւոր բաներ չեն. յիշատակենք, որ «Աշնան դժգոյն...» ոտանաւորը վարիանտն է «Պէտք է մեռնիլ» ոտանաւորին, աննշան փոփոխութեամբ, «Սիրելի» ու «Դըրժել» ոտանաւորներն ևս նմանութիւններից զուրկ չեն:

Ոտանաւորների մեծագոյն մասը 71 թ. են պատկանում, որի ընթացքում արտագրել է երգիչը իր ամենալաւ գործերը, որոնք նրա փառքն են կազմում, իսկ մինչև այդ թւականը գրածները համեմատաբար թոյլ են, որոց նիւթը զլիւսաւորապէս,

ինչպէս և միւս դորժերինը, սէրն ու վիշտն է: Համարձակ կարելի է ասել, որ գրել է միայն մի տարի՝ 1871 թ., քսանամեայ հասակում, մահուան վախն ու կսկիծը կրճքում. ահա թէ ինչպէսք է միշտ աչքի առաջ ունենանք Դուրեանին զնահատելու համար: Դուրեանը չը կարողացաւ և չէր էլ կարող ձեռք բերել ոչ լայն կրթութիւն և ոչ բաղմակողմանի զարգացում. աննպաստ միջավայրը, նիւթական կարիքը նրա կորովի հոգին իրանց մոսգիլների մէջ խեղդեցին: Դուրեանը ազէտ չէր, բայց հասուն ու զարգացած էլ չէր, աւելի հասուն էր նա իր զգացմունքներով, քան մտքերով ու գաղափարներով. նա շատ չ'ապրեց, և դրա հետեանքն էր, թէպէտ զգացմունքով, դառնութեամբ խոր տողեր շարադրելը, շնորհիւ իր հիւժող հիւանդութեան, չուտափոյթ մահուան և անբարեպատեհ հանգամանքներին:

II

Դուրեանը մի կրակ էր, որ այրուեց՝ երբեմն միալով, երբեմն բողբոջաբոցով ու ճարձատելով և արագութեամբ հանգաւ. ահա հէնց այդ կարճատև կրակն է, որ երևան է եկել, կրակ, որ խոր անհատական լինելով հանդերձ՝ միաժամանակ և սօցիալական է. ահա թէ ինչու Դուրեանի գրական ֆիզիօնոմիան այնքան խոշոր է երևում. հեծեծանքները, ցանկութիւնները անորոշ, աննպատակ ցաւեր ու բացագանչութիւններ չեն, որոնք միանգամայն անարժէք են, որտեղ և՛ լինեն, այլ բոլորովն են խոր զգացմունքից և երևան են գալիս իրանց պատճառներով և առիթներով, և մեր առաջ ներկայանում է ոչ թէ Դուրեանը, այլ մարդ-արարածը, որը տանջւում է սիրոյ կարօտից, տենչանքների չ'իրականանալուց, հոգու փոթորիկների թափի ներքոյ հալուելով՝ զգում է մօտալուտ մահը, որը նրա կրճքից երբեմն մոնչոց է հանում, երբեմն լայց, երբեմն կասկածներ ապագայ կեանքի վերաբերմամբ: Նրա նուրբ ու խոր լիրիզմը, մեղանխօլիայի երբեմն մօայլ, երբեմն քնքոյշ ու ցնորոզ տրամադրութիւնը յիշեցնում է իտալացի պեսսիմիստ քնարահար Լէօպարդիի մօայլ, երազող, նոյնքան և փափուկ ու տանջուած հոգին, երբեմն էլ Նիկոլայուս Լենաուին, Շելլին և Պէշիկթաշլեանին:

Նա երգեց սէր և որքան իղէալական ու յափշտակիչ, կընոյ այդ ամենամեծ երկրպագուներից մէկը նրան հրեշտակային կերպարանք տուաւ, գաղափարականացրեց և այդ դրութեան մէջ նրան հաւատաց ու սիրեց. ամեն մի զեղեցկութիւն նրանով չափեց:

Վարդը գարնայնի
Թէ կուսին տիպար
Այտերուն չ'ըլլար,
Ո՞վ յարգէր զանի:
Թէ չը նմանէր
Կապոյտն և թերաց
Կուսին աչերաց,
Երկինք ո՞վ նայէր:

Կոյսը նրա աչքում այնքան սիրուն և անքիծ է, որ յան-
ձին նրա Դուրեանը մարդ-արարածն է ճանաչում.

Թէ կոյսը չ'ըլլար
Սիրուն ու անքիծ,
ԶԱստուածն այն երկնից
Մարդ ուր կը կարգար:

Դուրեանը սիրոյ երգով սկսեց իր բանաստեղծութիւննե-
րը. ինչպէս սկզբում, նոյնպէս և մինչև վերջը նա կարծիքը
չը փոխեց կնոջ մասին, նրան մի աստուածային էակ երևակա-
յեց, յափշտակուեց նրա աչքերով, այտերով, զիմագծերով, հո-
գու սիրունութեամբ և սրախ անբիծութեամբ, պատկերացրեց
նրան բոմանտիզմի ամբողջ բոյրով և հրապոյրով, պաշտեց և
սիրեց մի խելագար սիրով. կոյսը ըստ Դուրեանի հրեշտակ է,
որը

Եթէ նայի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կըմարի»:
Եթէ ժըպտի,
Կ'ըսես. — «Ո՛հ, հի՛մա կ'անցնի»:
Եթէ շարժի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը թռչի»:
Եթէ շիկնի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը թռնկի»:
Եթէ խօսի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը հատնի»:
Իսկ թէ մեռնի,
Կ'ըսես. — «Հի՛մա կը ծնի»:

Եթէ Դուրեան փոխադարձ սիրով սիրած և կնոջ հետ մօտ
չփուռ ունեցած լինէր, անշուշտ ճաշակած կը լինէր նրա հո-
գեկան չատ դրական ու բացասական կողմերը, որոնք իրանց
զօրեղ ազդեցութիւնը արած կը լինէին նրա վրայ. բայց
նրա գործերից երևում է, որ նա գոռար թէ փոխա-
դարձ սէր տածած լինէր զէպի մէկը, գոռար թէ սիրոյ չըր-
ջաններում ելուած լինէր. թերևս սիրում էր մէկին, ինչ-

պէս կարծում են ոմանք, բայց ինձ թւում է, որ այդ սէրը փոխադարձ չէ եղել, գուցէ և ոչ մէկին միշտ սիրած չը լինի, այլ զրաւում, յափշտակում լինի այս և այն օրիորդով և ժամանակաւորապէս սրա և նրա կարօտով այրում, առանց նրանց իմանալու. շատ ոտանաւորներ պարզ ցոյց են տալիս, թէ որքան նա յափշտակում էր պատահածով (օր. «Թրքուհին», «Հայուհին»). և Դուրեանի նման նրբազգաց հոգու նկատմամբ այդ զարմանալի չէ: Բայց այսպէս թէ այնպէս, որ ամենազըլ-խաւորն է, նա հեռուից սիրողի, կարօտից մաշուողի տպաւորու-թիւն է անում, չը նայած որ նրա ոտանաւորներում համբոյր-ների, գրծումների, սիրահարութիւնների մասին խօսք շատ է պատահում, որոնց հակառակ ապացոյցներն էլ չեն պակասում.

Ջերմ համբոյրովր դեռ չ'այրած
Սա ցուրտ ճակատս՝ դալկահար
Հանդէնցունել հողէ քարձին,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Կինը ըստ Դուրեանի մի արարած է, որ «ժպտէ, գեղէ, հուրէ շողեալ է», որի «բոյլ մը նայուածքը», «փունջ մը ժպի-տը», «քուրա մը խօսքը» գիւթում է լանաստեղծի սիրտը, որը փափագում է լինել իր սիրածի ձեռքի տակ հեացող ր թե-թե պատկեր լինել «նէրա հոգւոյն խորն հիացող»: Թէ որքան անկեղծ, ջերմ և զրաւիչ է նրա սէրն ու կարօտը, երևում է հետեւեալ տողերից.

Ես ուզեցի պաշտել ըզնէ,
Սիրել ժպտքն՝ փրթիթք անհուն,
Սիրել աստղերն սեւ աչերուն,
Եւ այն խոկումն, որ մըծագն,
Պայծառ ճակատն՝ այն ամպըն է,
Որ կը շարէ դէմքը լուսնոյն:

Դուրեանի համար կինը եթերային արարած է, չքնադ տեսիլ, որ բանաստեղծին երևում է նրա մենութեան բոլոր բոպէ-ներում, երբեմն թաւուտքի մէջ արտասուելիս, նրա հետ տերևե-րից է խօսում, երբեմն «ալիններէն կը ժպտի», երբեմն, երբ ժայռ ու սար է փախչում ջախջախելու իր սիրտն ու քնարը, «հովին մէջէն միշտ կը մնջէ» թէ լնաւ նրան սիրած չէ», և յուսահատ, կարօտակէղ բանաստեղծը միայն մի վայր դիտէ, որից վա-խենալուց հփուս է ու տրտնջում, բայց երբեմն էլ դառն ու խոր չեղտով նրա կարօտն է երգում, այնտեղ է գտնում իր յուզուող հոգու, իր խանձուած սրտի միակ հանգիստը.

Գրկեմ սրտովս այդ ցուրտ հող,
Կ'ալ չը դիպչիմ քեզի թող,

Կոյս ս'է նաեւ զերեզման...

Կոյ խորունկ սիրտ մ'անոր նման...

Այդքան մորմոքիչ սիրով կարող է սիրել մի պատանի և այն էլ Դուրեանի նման զգացմունքների թելերից և սիրոյ լարերից հիւսուած արարածը. այդ շեշտով, այդ խանդավառութեամբ նա երգում էր 18 տարեկան հասակում: Դուրեանի «Սև-սև»ը, «Հծծիւնք»ը, «Սիրել»ը, «Դրժել»ը, «Սիրեցի քեզ»ը, «Նէրա հետ»ը, որոնք բոլորն էլ՝ բացի «Սիրեցի քեզ»ից 1871 թ. գործեր են, նրա էրօտիկական ամենագեղեցիկ կտորներն են, որոնց հայ քնարերգութեան առաջնակարգ ուսանաւորների հետ կարելի է դասել, իսկ իբրև սիրերգներ՝ անզուգական տեղ են զբաղում: Խնչպիսի կարօտով բանաստեղծը յիշում է անցեալ օրերը, որոնք իբրև օաղիս նրա մեղմող կեանքի դառն անապատում ոսկեզօծել են նրա սև օրերը՝ այդպիսի ժամերում բանաստեղծին դիւթել է սէրը, հրեշտակ աղջիկը, որը, աւսող, մեռնելով, լցրել է նրա հոգին թախծով և յաւէտ գոցել նրա առջև այս աշխարհը.

Ունէի ես իմ սիրուհին,

Որոյ թէպէտ աչքն էին սեւ,

Սակայն սրբալ չը զիտէին...

Հրեշտակ մ'էր նէ, հրեշտակ անթեւ:

Սեւ երազ մը օր մը դողդոջ

Մըդեց զիս սեւ փոսի մ'առջին,

Ուր քար կըտրած՝ սիրտ ի թընդոջ՝

Գազաղի մ'աչքս յառած էին:

Աւա՛ղ, ներս վարդըն ու աստղերն

Լուռ պիտի տար կուլ այն սեւ փոս.

Ցուրտ համբոյր մը առի ճակտէն,

Ներս վերջին ձօնն էր, ափսո՛ս:

Ես լսեցի յայնժամ, թի թի,

Սեւ սեւ հողեր կոշտ թնդեցին,

Տըխուր քոշքին վըրայ փայտի...

Դըժոխք մ'անէ՛ծք այն սեւ օրին:

Այն ցուրտ հողերն յիմ դատարկ սիրտ

Լցուցին՝ փոսն գոցելնուն հետ,

Եւ այս աշխարհն ալ անժրպիտ

Գոցեցին իմ առջեւ յաւէ՛ր...

Անցեալ օրերի օաղիսների յափշտակիչ ու մելամաղձիկ յուշերը ճշտութեամբ պատկերացնում են բանաստեղծի կսկծող սիրտը: Զգացմունքի խորութիւնը և անկեղծութիւնը այնքան նրբութեամբ շեշտահարուած է, որ մորմոքում է ընթերցողին, համակում է նրան բանաստեղծի ցաւով: Այդպիսի ինքնուրույն ու

հեկեկանքով անբաղդ սէրը երգել մեր մէջ միայն Դուրեանն է կարողացել, որի իւրաքանչիւր խօսքը սրտից պոկուած հեծեծանք է, որը այրելով ու թռնաւորելով է մաշում բանաստեղծին:

Որքան ցաւոտ է և արտայայտութեամբ ուժեղ հետեւալ կտորը.

Շրջագիտող խշրտուքն յար
կը փափսայ դեռ ականջիս,
Հեծկլտալով իջնէ հողիս
Արտօսարալից անդունդ մ'ի վար...

Դուրեանն իբրև սիրերգակ այն բոմանտիկներից է, որոնք սիրոյ վրայ նայում են շատ իղէալական հայեացքով. երբէք չէ նկատուում, որ նա որեւէ կրքոտ նիւթական սիրոյ ակնարկ անէ, որքան և նրա սիրոյ աղբիւրը կնոջ արտաքինը լինի. ինչպէս ամբողջ հողին, նոյնպէս և սէրը անբիծ է, մաքուր, իղէալական. մեր մէջ ոչ մի բանաստեղծ կնոջ այնքան չէ բարձրացրել, այնքան ազնիւ, կարօտակէզ ու ցնորոզ սէր չէ ցածել զէպի նա, որքան Դուրեանը. այդ կողմից նա յիշեցնում է մեր մէջ Պէշիկթաշլեանին. իբրև սիրերգակ նա կարօտի սիրոյ երգիչ է. և երբեմն սէրն այն աստիճան է յափշտակում նրան, որ առջևը աշխարհս սկանում է, ամեն բան զոցւում լոկ անբաղդ սիրոյ համար:

Թէև կինը իր սիրով այդքան այրում էր Դուրեանին և կեանքը ծանր դարձնում, բայց և այնպէս այդ զրութիւնը և հէնց այդ ցաւոտ սէրը, որքան զերեզմանը, նոյնքան և կեանքն է նըրա համար զեղեցկացնում. այդ հոգերանական է. այրուող, տենչող մարդը փափագում է ըղձերի իրագործում և ապա մահ, իսկ բաւականութիւնը աւելի է հրապուրում նրան. իսկ երբ անյոյս տենչանքը ծայրացել յուսահատութեան է հասցնում, զերեզմանի բաւականութիւնը՝ կամ աւելի ճիշտ՝ հանդիստը այն ժամանակ միայն զիւթում է մարդուն:

III

Դուրեանի անհատական վշտի երգերը մենութեան մէջ արձակած հեծեծանքներ են. այն խոր թախիծը, որ նրա բանաստեղծական հոգում էր բուռն զրել, արտայայտուեց մեր քնարերգութեան ամենից կակծալի տաղերի մէջ. «Սեւեւ»ը, «Լճակ»ը, «Ինչ կ'ըսեն»ը, «Տրտունջ»ը, «Հեծեծանք»ը, «Իմ ցաւ»ը, «Իմ մահ»ը, որոնք Դուրեանի ամենագեղեցիկ կտորներին են և նոյնիսկ զլուրս գործողները, ինչ զբաւանութեան մէջ էլ լինեն, ուշադրութեան կ'արժանանան, այնքան նրբութեամբ և հզօր է ար-

տայայտուած կորովի հոգին. այդ երգերում աւելի որոշ է ցոլացել մեր երգչի հիւանդոտ հոգին, առաջացած չափ վշտոտ և նորագոյաց սրտի դողացող լարերից, որոնք որոշ տրամադրութիւն, անսովոր մաղձութիւնը, խոր ու նուրբ թախիժ են տալիս նրա տաղերին և քնքշացնում փանտազիայի հրապուրիչ սլացքը:

Ջրաւոր ընտանիքի զաւակ, զառն օրեր քաչած, ամաչկոտ, սիրտը ցանկութիւններով լի նա յուսախաբուեց կեանքի չեմքում, առանձնացաւ և մենութեան մէջ իր վշտերը լացեց և հառաչներ արձակեց... ծաղրեցին, արհամարհեցին նրա բնարը, ուշադրութիւն չը դարձրին նրա վրայ, անցորդը նրա դժգոյն զէմքը, գալուէ ճակատը նկատելով՝ «Լը մեռնի» բացադանչեց. և մենակ զգաց այդ մարդն իրան, սրտի վիշտը լծակին յայտնեց, յուսահատութեամբ նրան դիմեց՝ նրա մէջ իր հոգեկանը տեսնելով:

Մեկամաղձոտ լծակ իմ,
Քեզ հետ ըլլանք մտերիմ,
Սիրեմք քեզի պէս ես ալ
Գրաւիլ, լսել ու խոկալ:
Որքան ունիս դու ալի,
Ճակատս այնքան խոկ ունի,
Ո՛րքան ունիս դու փրփուր,
Սիրտս այնքան խոց ունի բիւր:
Այլ եթէ դողդ ալ թափին
Բոյլքն աստեղաց երկրնքին,
Նրմանիլ չես կըրնար դուն
Հոգեոյս՝ որ է բոց անհո՛ւն:
Շատերը զիս մերժեցին,
«Քընար մ'ունի սոսկ» — ըսին.
Մին՝ «դողդոջ է, պոյն չ'ունի»,
Միւսն ալ ըսաւ. — «Կը մեռնի»:

Բայց ոչ ոք այդ գաղկութեան պատճառը չ'ուզեց իմանալ, նրա մխիտը իր սրտի մէջ մնաց, կրակը ծածկուած հոգու մթթութեան մէջ բորբոքուեց, նրան այրելու, անչնչացնելու և ոչ հոչակը ստրածելու համար, իսկ նրա ըզձերի մոխիրը... յիշատակները միայն ինքն իմացաւ:

Ոչ ոք ըսաւ. — «Հէ՛ք տըղայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ,
Թերեւս ըլլայ գեղանի,
Թէ որ սիրեմ, չը մեռնի»:
Ոչ ոք ըսաւ. — «Սա տըղին
Պատուէնք սիրտը տըրտմազին,

Նայինք՝ ինչե՛ր գրուած կան...

— Հոն հրդեհ կայ, ոչ մատան:

Հոն կայ մոխի՛ր... յիշատակ...

Ալեակը յուզի՛ն թող, լճակ.

Զի քու խորքիդ մէջ անձկաւ

Յուսահատ մ'ը նայեցաւ...

Ընդհանուր չաբլօնի մարդիկ, որոնք ծանծաղամտութեամբ ամեն բան արտաբանից են դատում և ինքնագոհ ընթանում կեանքի սովորական ճամբայով, չէին կարող նկատել և հասկանալ ծովի ստորերկրեայ ալեկոծութեան իմաստը. այդ էր պատճառը, որ Դուրեանին անկրակ, լճակի պէս մեռած հողի էին առնուանում. ինչ հակադրութիւն:

Ինձի կ'ըսեն. — «Կրթակոտ չես,

լճակի մը պէս ես մեռած,

Դալիանա՛ր՝ դէմքդ ու հայեցում»:

Բանաստեղծը վշտացած պատասխանում է՝

«Ո՛հ, յատակն են իմ փրփուրներ»:

Այդպիսի յուսախաբ բողբոջութեամբ, երբ մարդու համար կեանքը կորցնում է իր բոլոր հրապարակ, դադարում են ամեն տեսակ ակընկալութիւններ, մահը ժպտում է թուճոտ քաղցրութեամբ և զերեզմանի հանդիստը ամեն բանից գերիվեր է թըւում, որտեղ երազում է որոնել «վարդեր, թրթռում, թռիչ ու աստղեր...», այդ դառն ժամերում նա յիշում է անցեալի քաղցր, բայց կարճատև երազները, որոնք եղան լոկ «մեղմող օազիս նրա կեանքի դառն անապատում».

Երբեմն հողիս աստղի մը բոց

Եւ թիթեռնի մ'ունէր թեւեր,

Վերջալուսի նման ամպոց

Երազներ, հո՛ւր ճակատս վառէր:

Հազիւ քանի մ'օրերն կեանքիս

Ոսկեզօծեց իմ քախտը վատ,

Որոնք եղան լոկ ովասիս

Մեղմող՝ կեանքիս դառն անապատ,

Իսկ՝

Արդ սառուցներ դառն արտօսքի

Կը քարանձան կուծքիս ներքեւ,

Եւ քարդք ամպոց սևաթորմի

Կ'ուզեն խնդրել սիրտս ու արեւ:

Այս թախծոտ մեղօղիաներում, որոնց այնքան յուզիչ եղանակով և ինքնատիպ կերպով արտայայտել է պատանի երգչի տաղանդը, զրաւիչ նրբութեամբ հնչում է տանջուած սրտի ամ-

բողջ ելնէջր: Բայց այդ տանջանքը, որ նրան խեղդում էր և երբեմն զգուհցնում կեանքից, դեռ բառի բուն խմաստով Դուրեանին պեսսիմիստ չէ դարձնում. նա այնքան պեսսիմիստ է, որքան և օպտիմիստ, թէն զառնութիւնից երբեմն կեանքը կորցնում է նրա համար իր ամբողջ գեղեցկութիւնը և գերեզման է տնչում, բայց և այնպէս կեանքը իր փաղցրութիւններով միաժամանակ միշտ չոյում էր նրա սիրտը. նա մահուան ճիրաններում և աննպատակ պայմաններում քայքայուող, բայց կեանքի սիրով վառուած մի մարդ էր, ցանկանում էր սպրեկ, դործել, սիրել, իր տաղանդը կատարելագործել, և երբ զառնութիւնը կլանում էր նրան և թոքախտը հիւժում, նա տեսնում էր իր յոյսերի և սիրոյ հեշտանքից զուրկ կեանքի խորտակումը, անո՞յ այդ բոլէին նրա սիրտը թոյնով լցւում էր, և մահուան սև ուրուականը հրապուրում նրան. այդ վայրկեանում արդէն նա պեսսիմիստ է. այնպէս որ ոչ մարդաստեղութիւնը, ոչ սօցիալական հոգսերը, ոչ փիլիսոփայական մտորումները եղան նրա պեսսիմիզմի զրգող պատճառները, այլ անձնական կեանքը, ցնորող, ձգտող մարդու խորտակուած յոյսերը, անյաջող սէրը. իբրև պեսսիմիստ նա ծրանցից չէ, որոնք թոյն ու կրակ են թափում կեանքի վրայ, ինչպէս Բայրօնը, և ոչ էլ նրբանցից, որոնց մուսլ հոգիները քաղաքակրթութեան բարիքները և մարդկութեան ապագայ երջանկութիւնը ցնորք ու ծաղր են համարում Լէօպարդիի նման, թէն վերջինիս հպու մէջ երբեմն չողում էր կեանքի արևը. Դուբուանի պեսսիմիզմը ցաւոտ է, բայց ոչ դաժան ու մոլեգին:

Երբ յուսահատութիւնը—«գերեզմանի այդ սև կաթը» ծրծուեց պատանի երգչի ամբողջ հոգու մէջ, Ֆիդիկական ու բարոյական տանջանքները հիւժեցին ու քամեցին նրա ամբողջ գոյութիւնը և հասցրին մահուան դուռը, նա հնչեցրեց իր կրծու բողբոջը, որ ինքը «տրտունջը» անուանեց. այդ լոկ բողբոջ չէ, լոկ արտունջ չէ, այդտեղ երևան է գալիս ապրելու, գործելու ծարաւով պապակող հոգու ամբողջ կրակը, մտորող, քննող մտքի առաջին թռիծով նշոյլը կծու երգիծանքի շանթող սլաքով: Մտորումների հետ խառն յուսահատութեան այդ ճրոխնը արտայայտուած է զգացմունքի հզօր թափով, որը Դուրեանի գլուխ գործոյը և մեր քնարերգութեան ամենաբնական գործերից մէկն է. նրա մահուան անկողնի հրաժեշտի շունչն է այդ, որը ինչպիսի գառն հեծեծանքով է արտայայտուած, ինչպիսի գեղեցիկ պատկերներով, ոճի ինչպիսի ուժով.

Է՛, մընաք բարով, Աստուած եւ արեւ,

Որ կը պըլալըք իմ հոգւոյս վերեւ...

Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ երկնից,
Աստղերն ինչ են որ, եթէ ոչ ամբիծ
Եւ թշուառ ոգւոց անէծք ողբադին,
Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՛ւ արմատ՝
Յաւելուն զէնքերն ու զարդերն հրրատ...

Սրամիտ ու պատկերաւոր արտայայտութեամբ, կծու, բո-
ղբոյղ խօսքերից յետոյ կարծես բանաստեղծը ուշքի է գալիս,
հանդարտութեամբ է փոքր ինչ և սրամտութեամբ ներողամտութիւն
հայցում.

Այլ, ո՛հ, ինչ կ'ըսեմ... շանթահարէ՛ զիս,
Աստուած, խոկն հսկայ փշրէ՛ հիւլէիս,
Որ ժպրհի ձգտիլ, սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուխքն անալի...

Բայց քննոյշ եղանակով մեղմացրած բարկութեան ու բո-
ղբի շէշտր միեւնոյն աստիճանի վրայ անկարող է մնալ. բա-
նաստեղծի վրիթրած հոգին յուզւում է ոչ յանկարծակի, այլ ո-
րոշ աստիճանակարգութեամբ և այս անգամ մեղմ, բայց դառն
պահանջողութեամբ և կասկածամտութեամբ շնչում է.

Ողջո՛ւն քեզ, Աստուած դողդոջ էակին,
Շողին, փրթիթին, ալւոյն ու վանկին,
Դու, որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչերուս
Խըլեցիր, թրթռումս շրթանց, թոխն հոգւոյս,
Ամպ տըւիր աչացս, հեւք տըւիր սրբտիս,
Ըսիր՝ մահուան դուռն ինձ պիտի ժպտիս,
Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մ'անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի:

Կասկածող, քննող և յուսախաբութեան շեմքը թեակո-
խած միտքը արագացնում է իր թռիչքը, յուզումը աւելանում է
մինչ այն աստիճան, որ որստացող սպառնալիքի է փոխւում.

Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համր անշրշունչ,
Այժմէն թող, որ շանթ մ'ըլլամ զալկահար,
Պըլլուիմ անուանդ, մոնչեմ անդադար,
Թող անէծք մ'ըլլամ ու կողոյ խըրիմ,
Թող յորջորջեմ քեզ «Աստուած ոխերիմ»:

Ինչպէս ծալի կոհակները արեկոծուած ժամանակ կատաղի
յուրճանքով ափերին զարկելուց յետոյ կարծես վաստակած յետ
են նահանջում, ջրերի խորը սուզւում, նոյնպէս և զայրոյթը
երբ ծայրայեղութեան է հասնում, շուտ թէ ուշ, նայած մար-
դու տեմպերամենտին, կամ յանկարծակի կամ յամառ աստիճա-

նականութեամբ թուանում է և հոգնած, ուժաթափ մարդուն կամ դուրեկան հանգիստ կամ գառն մորմոք պատճառում, և վերջին գէտրում դուք լսում էք վշտաբեկ մարդու գառն կսկիծը, որը սովորական մարդկանց մէջ տարզ եղանակով, իսկ Դուրեանի նման մեկանխօրհայի ամպով ծածկուած բանաստեղծի մէջ հնչում է մեղօղիական հեծեծանքով.

Ո՛հ, կը դողդոջե՛մ, դժոյն եմ, դժոյն,
Փրփրի ներսըս դժոխքի մ'հանդոյն...
Հառնչ մ'եմ հեծող նոցերու մէջ սեւ,
Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ...

Փոքր ինչ հանգարտուած հոգին դարձեալ ժայթքում է, մահուան երկիւղը և ապրելու տենչը իրար են բաղխուում, և դառնացած սիրտը լարում է իր վերջին ճիգը մի անգամ ևս ուրոտալու, բայց կարճ.

Ո՛հ, կա՛յծ տէք ինձ, կա՛յծ տըւէք, ապրե՛մ...
Ինչ, երայէ վերջ դրկել ցուրտ շիրի՛մ...

Մահուան մահճում պտուկած մարդու յուսահատութեան ճիչն է այդ, որից յետոյ թուլացած՝ սրտածմբիկ եղանակով իր սև ճակատաղիքն է ողբում, որի իւրաքանչիւր խօսքը դառնութեան մրուրով է գրուած.

Այս ճակատաղիք ի՛նչ սեւ է, Աստուած,
Արդեօք դամբանի մրուրով է գրծուած...

Նրա յուսահատ ձայնը պաղատանքի է փոխում.

Ո՛հ, տէ՛ք հողույս կրակի մի կաթիլ,
Սիրե՛լ կ'ուզեմ դեռ, 'ւ ապրիլ ու ապրիլ...
Երկնքի աստղե՛ր, հողույս մէջ ընկէք,
Կայծ տէք, կեանք՝ ձեր սիրահարին հէք:

Ինչպէս խեղդուողը բռնում է ամեն մի շիւղից, ամեն մի քարից, նոյնիսկ ալիքի ծփացող գծերից, նոյնպէս և Դուրեանի մեռնող հոգին բողբոջից, ողբից, պաղատանքից խոնջացած, ինքն իր մէջ ամփոփուելով մրմնջում է, գրանով իրան անդորրութիւն տալով.

Գարունն ո՛չ մէկ վարդ ճակտիս դալկահար,
Ո՛չ երկնի շողերն ժրպիտ մ'ինձ չեն տար.
Գիշերն միշտ դադադս, տատղերք ջահեր,
Լուսինն յար կու լայ, խուզարկէ վրհեր:

Արտի ծփանքը աւելի ևս խաղաղւում է, զգացմունքի թափը զահավիժուած ջրի նման հանգարտուելով՝ անդորր հոսել է սկսում, սճը պրօզայիկանում է, կարծէք բանաստեղծը միջանկեալ խորհրդածութիւն է անում.

Կ'ըլլան մարդիկ, որ լացող մը չ'ունին,

Անոր համար նա դրաւ այդ լուսին.

Եւ մահամերձն ալ կ'ուզէ՛ր կրկու քան—

Նախ կեա՛նքը, վերջը լացող մ'իր վրան:

Հանգստութեան բողբոջն էլ սիրտը դեռ մխիտում է, դեռ կակծում է. և այդպիսի հոգիների այդպիսի բորբոքումից յետոյ դժուար թէ հանգստութիւն լինի, եթէ զսպումած հոգու կապերը բոլորովին չ'արձակուեն, եթէ արցունքը, այդ դառն, բայց ամբիջ հեղուկը չը բլլնէ իր ակունքներից. «պէտք է արտասուեմ—ասում է Բայրօնը—եթէ ոչ սիրտըս կը պայթի վշտից. տրամութեան կախով է սրնուս, անքուն և անձայն հեծծել է երկար ժամանակ». և յետման ու տանջանքի դրութիւնից յետոյ բանաստեղծը հեկեկում է կերկերուող ձայնով.

Ի զո՛ւր զբրեցին տաղերն ինձի «սէք».

Եւ ի զո՛ւր ուսոյց բուլբուլն ինձ «սիրել»,

Ի զո՛ւր սիւղեր «սէք» ինձ ներշնչեցին,

Եւ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,

Ի զո՛ւր թաւուտքներ լրոնցին իմ շուրջ,

Գողտնասպահ տերեւ չ'առին երբէք շունչ,

Որ չը խտովեն... երազքս վրսեմ

Թոյլ տրին, որ միշտ ըննէր երազեմ,

Եւ ՚ի զո՛ւր ծաղկունք, փրթիթներ դարնան՝

Միշտ խնկարկեցին խոկմանցս խորան...

Որքան գեղեցիկ ու ցնորական է այս մեղօղիան, որ վրտակի կարկաչի ձայնով հոսում է կարծես անդորրութեան մէջ. բայց տխուր յուշերը դարձեալ յուզում են երգչին, նա իրան ծագրուած, վիրաւորուած է զգում.

Ո՛հ, նորա ամենքը զիս ծաղրեր են...

Դրանից յետոյ նա զգում, կարծես ինքն իրան մխիթարելու համար արձակում է իր մտքի մտքի իր տեսակում միակ, սրամիտ, կծու սլաքը, որը իր մէջ յռետես մարդու դառն հայեացքն է պարունակում, որով և վերջանում է այդ բորբոք հոգու փոթորիկը.

Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհն ալ արդէն...

Դուրեանի կառկածող միտքը աշխարհը Աստուծոյ ծաղրն է համարում. և կը հարցնէ՝ «միթէ աշխարհը Աստուծոյ ծաղրն է». այդ ոչ այնքան փիլիսոփայի, որքան վշտացած, զլուած բանաստեղծի խայթող սարկաղմն է. այդ միայն աշխարհից ծաղրուած մարդու փոխադարձ ծաղրն է նոյն աշխարհի դէմ, թուաւորուած հոգու մաղձն է՝ կծու երգիծանքով արտայայտած:

Դուրեանն ընկերական սիրոյն նուիրեց իր ամենագեղեցիկ

գործերից մէկը, որի զգացմունքի անկեղծութիւնը, բուռն, ծայրայեղ սիրուց բղիթած հեծեծանքը մեռած ընկերոջ յիշատակին շատ չեն պատահում նոյն իսկ հերոսական առաջնակարգ բանաստեղծների գործերում. որքան բուռն, որքան ջերմ էր այդ երկու աղաների սիրահարութիւնը, որ ծագել էր զգայուն սրտերի, հոգիների, կրած յաւոտ օրերի միանմանութիւնից, որից առաջացած մտերմութիւնը նրանց իրարու մէջ ամբիփեց.

Մենք զերթ երկու զրժոյն բոցեր
Խրարու մէջ կ'այրէինք սոսկ:

Եւ քանի քաղցր, մեղամաղձիկ հրաժշտութեամբ հնչեցնում է նա իր գորովալի յիշողութիւնները.

Ո՛հ, կը յիշես, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ մխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սեւ հովանոցը վրջտահարի:
Մեր հողիքը նոճիներու
Թուխ թիթեռներ էին աըրտում,
Սե՛ւ ծըծէինք, սո՛ւղ անհատնում,
Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Կարօտով և յուսահատական մրմունջով գիմում է մեռած, բայց անմոռանալի ընկերոջ.

Երջանիկ ես հող, թէ՛ թշուառ,
Չուարթնոյ թևով լուր մ'իմ զրկէ,
Ա՛հ, այս աշխարհս միշտ տաղտո՛ւկ է...
Յաւերու մեծ մայր մ'է՛ աշխարհ:

Վերջին երկտողը, որը բանաստեղծի յուստես հոգին և վիրաւոր սիրտն է երևան հանում, միաժամանակ և միակ աչքի ընկնող սօցիալական մօտիւն է: Յետադայ, վերջին երկու տան մէջ բանաստեղծը իր վիշտը և աշխարհից զգուանքը աւելի ուժեղ չեղանելով, նորից գիմում է ընկերոջը՝ հարցնելով. եթէ այդ տեղ «ծառի մը շուք կայ, և նորա տակ մէկ վտակ, եթէ անապակ սէր և աղաւ օդ կայ, ես կը թօթուեմ այս ազատ աճորձն հողւոյս՝ կեանքս և սղաւոր հող կը հապնեմ»: Բանաստեղծը, որ զգուած և վշտացած միայն սիրում էր գեգերել ազատ օդում, ծառի շուռքներում և վտակների եղբներին, սրտեղ կարող էր մենակ խորհել և տանջուել ազատ, ինքն իր հետ և իր մէջ, — համաշխարհային վշտի այն հզօր հոգիներից չէ, որոնց համար թափառելը դառնում է կենսական պահանջ չորհիւ հողեկան անօրինակ մերկին, որոնք ոչ մի ակազ հանդիստ չը գտնե-

լով՝ շարունակ շրջում են, այստեղ չէ՝ միւս տեղը երազելով
զանեկ կեանքի քաղցրութիւնները։ Իբրեւ լոկ անհատական վրչ-
տի քնարահար՝ նա եւ թափառում է, բայց բնութեան ծոցում,
Պօլսի զեղածիծաղ երկնքի տակ, մենութեան մէջ, բնութեան
զեղեցկութիւնների հետ խօսելով, երազում է զանեկ կսկծող
սրտին անդորրութիւն։ Իբրեւ բնդհանուր ողով պիտիմիստ՝ նա
եւ հանդստութեան վերջին և իսկական կայանը գերեզ-
մանն է ճանաչում և ինքնատիպ եղանակով գերադասում
է գերեզմանի «չուսքը, վտակը, օղը», քան կեանքի. այդ
ընկերական սէրը ջերմութեան կողմից որոշ նմանութիւն ունի
Շեղլիի սիրոյն, որ սաժում էր գէպի իր բնկերը. «Ես քեզ ինչ-
պէս ցնորը, ինչպէս երազ սիրում եմ», ասում է անգլիացի բա-
նաստեղծը ընկերոջն ուղղած մի ոտանաւորում. իսկ Լէօպար-
զին նոյնքան անկեղծ սէր էր տածում դէպի իր ընկեր Զօրդա-
նին և մի տեղ նոյն իսկ ասում է, որ եթէ կեանքը գրաւիչ կողմեր
ունի, գրանցից մէկը ընկերն է։ Գեղարուեստական տեսակէտից
էլ այդ ոտանաւորը ընտիր է և օրինակելի։

Այն իղձերը, որոնք պատանի երգչին այրում էին, աւելի
որոշ և ուժեղ շեշտւած են «Իմ ցաւը» ոտանաւորի մէջ.

Սուրբ տենչերով լոկ ծարաւած՝
Յամար զըտնել աղբերքն յամայր,
Յամբել ծաղիկ հատակի մէջ,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
Դեռ չը դրկած էակ փունջ մը
Ժպտէ, զեղէ, հուրէ շաղկալ՝
Գրքիկ սա ցուրտ հողակոյտը,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Եւ ոչ քաղցր երազներով չ'անդորրած, մրդկահար գլուխը,
հողէ վերմակի տակ ննջելը և հիւղի մրուր օդ ծծելը ցաւ է նը-
րա համար, որը միայն մի ցաւ ունի.

Հէր մարդկութեան մէկ ոստը դօս՝

Չ'օղնած անոր՝ մեռնի՛լ աննշան,

Ո՛հ, այս է սոսկ ցաւ ինձ համար:

Նրա փառատենչ, փառվառն հոգին ձգտում էր անմահու-
թեան դափնին ոտայած գերեզման իջնել, և այդ է պատճառը,
որ նա գիտակցելով իր ձիրքը՝ այնքան վշտանում էր և վախե-
նում, թէ կարող է աննշան մեռնել և կասկածանքով երազում
էր իր անմահութիւնը. եթէ գերեզման զննուց և

Ե՛թ յարդարեն իմ հողակոյտ,

Եւ հեծեծամք ու սզալէն

Իմ սիրելիքը բամբակին,
 Գիտցէք, որ միշտ կենդանի եմ:
 Խակ աննշան եթէ մընայ
 Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
 Եւ յիշատակս ալ թառամի,
 Ո՛հ, այն ատեն ես կը մեռնիմ:

IV

Թէն Դուրեանը բնութեան սիրահար էր և նայնիսկ գերեզմանը նախադասում էր, եթէ այնտեղ սիրոյ հետ միաժամանակ «ծառի մը չուք», վտակ և աղատ օդ կը լինի, բայց և այնպէս բնութեան տեսարաններին շատ քիչ տեղ է չնորհել. և խակապէս դժուար թէ նա կարողանար իբրև նկարիչ վրձինի նուրբ և զգոյշ շարժումներով մեր առաջ բնութեան հրաշալիքները պատկերացնել. նրա անհանդիստ հոգու խոցերը այնքան սուր էին մրմնջացնում նրան, որ չէր կարող օրհեկաթիւ հանգստութեամբ մի նկարիչ լինել. նրա կսկիծը թոյլ չը տուաւ նրան այդպէս լինել. խոցի սուր սլաքը սախում էր նրան հեծեծալ, միայն երգեր «Ես որ աշխարհի վրայ միայն երգերը շատ սիրեցի, կուզեմ, որ իմ վերջին շունչն ալ երգ մը ըլլայ»:

Եթէ երբեմն Դուրեանն իր ձեռքում վրձին է բռնում և աչքը բնութեան է դարձնում հիանալու նրա հրաշալիքներով և վերարտադրելու, բողբոջական արապութեամբ ճանկում է այդ փարթամ շտեմարանից գեղեցիկ գոյներ, փոքրիկ տեսարաններ՝ լոկ իր հոգու գառնութիւնը աւելի ուժեղ և պատկերասուրբ արտայայտելու, քնարի թրթիւրը աւելի զգայուն և յափշտակիչ դարձնելու համար. նրա վրձինը, թէպէտ քնքոյշ, աշխոյժ, բայց արագ է թռչում, և ստեղծած գեղեցիկ պատկերները ոչ թէ վարպետի նուրբ ճաշակի, խոհուն մտածողութեան կատարեալ ստեղծագործութիւններ են, այլ սրամիտ, զիտող բանաստեղծի պատահական յաջողութեամբ վերարտադրած տեսարաններ, որ հիացմունք առաջացնելուց շուտ զգացմունք է զարթեցնում. եթէ Դուրեանն ամբողջական պատկերներ ունի վրձինի շեշտակի հարուածով, թանձր գոյներով և գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ, հետեւեալներն են.

Շաղի, շողի ժամք էին,
 Վարդից հրդեհ կար յերկինս՝
 Փոխան ամպոց հուր հիւսքի,
 Տեղա՛ր մարդիս եւ ոսկի:

Թէպէտ այս քառատողը այն երաժշտութիւնը չ'ունի, ինչ

որ Դուրեանի այլ զեզեցիկ գործերը, բայց աչքի է ընկնում
 զոյների ներգաշնակութեամբ և պատկերների կենդանութեամբ,
 մակդիրների զեզարուեստական և նորատիպ ներգաշնակութիւն
 ունի հետեւեալ պատկերը, ուր բանաստեղծը բոլեւապէս զգա-
 յուն եղանակով վերջալուսի մարկը և աստղադարձ գիշերուայ
 մուտքն է ներկայացնում:

Հուր հորիզոնն մարեցաւ,
 Երկինքն աստղեր փթեցան:

Երկու կարճ, կարուկ տողերի մէջ ինչպիսի լայնարձակ
 աշխարհ է երևում:

Դուրեանն իր հոգու համաձայն աւելի սիրով երգեց ընտ-
 թիւնը, քան նկարեց: ամեն բանի մէջ նա սուրբեկաբա էր և բը-
 նութեան տեսարանները նա իր զգացմունքի ալիքի միջով, սըր-
 տի պրիզմայով է անցկացնում:

Ես ուզեցի սիրել զեփիւռ,
 Որ երկնքէն թռչի բեկբեկ,
 Նա չը սիրեր խոցել երբէք
 Հոգի մ'որոյ դադունիքն է: քոյր,
 Գիտէ շոյել երազներ բիւր,
 Երկնի քոյրն յուշ կ'ածէ առ հէք:

Կամ այլ կտոր:

Ես ուզեցի լոկ ու մենակ
 Սըրտակցել ջինջ վրտակին հետ,
 Յիշատակի չ'ունի նա հետ,
 Սիրտ մ'որոյ մինչ սուզիմ յատակ,
 Գըտնեմ զիս հոն զըժգոյն, յատակ,
 Գաղտնիք մ'ունի այն անթիւ վէտ:

Սրանք թէև փոքր են, աներաժշտական և նոյն իսկ բովան-
 դակութեան կողմից թույլ, բայց ամենայայտնի կատրոններն են, ուր
 Դուրեանը բնութիւնն է երգում, թէև ոչ ամբողջ բնութիւնը,
 այլ նրա մասնաւոր երևոյթները:

V

Գրաբար լեզուն չէր կարող Դուրեանի անկեղծ վշտի բը-
 նական թարգման հանգիստնալ, բանաստեղծը հեռու էր ամեն
 մի արուեստականութիւնից, ուստի նա երգեց աշխարհաբար,
 և իբրև այդ տեսակի երգիչ՝ առաջիններից մէկն էր արեւմտեան
 հայոց գրականութեան մէջ, իսկ իբրև մաքուր աշխարհաբարով
 գրող՝ առաջինը, այդ Դուրեանի ամենամեծ առաւելութիւննե-
 րից և նրա պոէզիայի անկեղծութեան ու բնականութեան մեծ

գրաւարկաններից մէկն է. չենք մոռանում, որ նրա լեզուի վերայ որոշ չափով ազդել են Ալիշանը և մանաւանդ Պեշիկթաշլեանը. բայց երբ մեր աշխարհաբարը դեռ անկերպարան վիճակի մէջ էր, մանաւանդ քնարերգութեան համար, պատանի տաղանդը կարողացաւ գրել մարութիւն և ճոխ աշխարհաբարով, կտրուկ, սեղմ ու բովանդակալից ոճով, որի երաժշտականութիւնը մեյօդիկ ելեէջներով երբեմն սիւզի նման խաղաղ ու քաղցր և երբեմն էլ յուզուած ծովի կոհակների ներդաշնակ՝ բայց բռնն խաղերով շոյում է մարդու լսելիքը.

Ո՛հ, կը յիշես, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ միայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սեւ հովանոցք վշտահարի:

Կամ՝

Է՛յ, մընաք քարով, Աստուանձ եւ արեւ,
Որ կը պլպլաք իմ հոգւոյս վերեւ...

Դուրեանն ունի թանձր գոյներ, մանաւանդ երբ կոյսի գեղեցկութիւնն է նկարագրում. մանիշակին ղիմելով հարցնում է. ինչու գլխիկոր ու սղաւոր ես.

Մի՞թէ դու կմյս մը տեսար,
Որուն աչաց քով կապոյտ՝
Բզբեզ գըտար այնչափ մուժ,
Որ կը սրգաս սեւահար:
Ե՞թէ դու ալ վարդին պէս,
Ունենայիր դոյզն բոսոր,
Կը շիկնէիր, ինչպէս որ
Շիկնեցաւ այն փարզը վէս,
Երբ տեսաւ օր մը ներա
Վարդերն անքիծ այտերու:

Շուշանն անգամ կը դժգունէր նրա ձեռների սպիտակութիւնը տեսնելով, երկինքն անգամ ամպոտեցաւ, «երբ որ կ'ընէր նէ աղօթք՝ վերն յառած աչքն ու հոգին»: Նկատելի է, որ նկարագիրը ու գունագեղութիւնը միանգամայն արևելեան է, չատերի համար թէև անգուրեկան, բայց վառ:

Մեր բանաստեղծը ոչ միայն կարողանում է գոյները թանձրացնել, այլ և կորով, խոր այտայայտութիւն տալ նրանց.

Այս ծակատաղիր ի՞նչ սեւ է, Աստուած,
Արդեօք դամբանի մրուրով է գծուած...

Իսկ աստղերը, որոնց բանաստեղծները սիրում են «Աստուծոյ աչքեր» անուանել, Դուրեանը որքան ինքնօրինակ, նոյն-

քան գեղեցիկ ու զգայուն եղանակով, նկատեցէր, ինչպէս է արտայայտում.

Աստղերն ինչ են որ, եթէ ոչ անբիծ
Եւ թըշուառ ողոց անէծք ողբագին,
Որք թըռին այրել նակատն երկնքին:

Դուրեանի միանգամայն նոր ու գեղեցիկ մակդիրները, գեղարուեստական համեմատութիւնները, նրբերանգները այնքան ինքնատիպ են, բնորոշ ու գեղեցիկ, որոնց նրբութիւնը պատիւ կարող է բերել առաջնակարգ գրիչ վարպետներին իսկ: Արշալոյսի ծագումը նմանեցնում է «վարդից հրգեհն»ի, ծաղկոտ թաւաւաքի մէջ ընկողմուած կոյսի հետքը նմանեցնում է «ամրան սիւղ»ի.

Կը հեւայիր դու դժգոյն,
Ամրան սիւղի մը հանգոյն:

Կոյսի բուռն նայուածքը, շրթերին յանկարծակի փթթող ժպիտը, տաք խօսքը, սրպիսի գեղեցիկ մակդիրներով, ներդաշնակ ու սեղմ շարադասութեամբ է բնորոշում.

Իոյլ մը նայուածք, փունջ մը ժըպիտ,
Քուրայ մը խօսք դիւթեց իմ սիրտ:

Աչնանային գիշերը դժուար թէ աւելի պատկերաւոր արտայայտել կարելի լինի.

Գժգոյն գիշեր մ'էր քաղցրաբոյր աշնային:

Մահամբձ աղջկան «վերջալուսի աղջիկը» է անուանում, փոխանակ տխուր նայուածքի՝ «մըթին նայուածքը» է ասում, աղջկայ վառվուռն երեսն ու աչքերը՝ «նստագայթի ու վարդի փթթումներ» պատկերով է բնորոշում, իսկ իր անցեալ օրերի հոգու բոցն ու թրթիւրը զօրեղ ու վառ եղանակով այսպէս է արտայայտում.

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց
Եւ թիթեռի ս'ունէր թեւեր:

Գագաղի մէջ զբաժ սիրած աղջկայ ճակատը համբուրելը ինչպիսի կսկիծով և գեղարուեստականութեամբ է բնորոշում.

Յուրտ համբոյր մը առի նակտէն.
Ներս վերջին ձօնն էր, ափսո՛ս:

Իսկ նրա գագաղի վրայ հող ածելը այնքան բանաստեղծական կորովով ու պատկերաւորութեամբ է արտայայտում, որ շատ քիչ գրիչներն կը յաջողուի.

Եւ լրտեցի յայնժամ՝ թի թի,
Սեւ սեւ հողեր կոշտ թնդեցին,
Տխուր քօշքին վըրայ փայտի...

Վառ երևակայութիւն, արամտութիւն, ոճի ոլորուն շեշ-

տեր են հարկաւոր խօսքին այդ օրինակ վաղ և ուժ տալու համար: Նոճիներու այդ սիրահար երգիչը, որը բնորոշ ու նուրբ կերպով իր և ընկերոջ սիրտը նոճիներու թիթեռների է նմանեցնում, թախծալի ժամերը և երեակայութեան ու մտորման բոպէները վառ ու կենդանի եղանակով հետեւեալ ձևով է ներկայացնում.

Մեր հոգիքը նոճիներու

Թուխ Թիթեռներ էին տրտում,

Սեւ ծրծէինք, սո՛ւգ անհատնում,

Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Որքան զգայուն, բովանդակալից է յետագայ պատկերը.

Գերեզմանոցին ցուրտ ծառեր

Կը փրփսսան մեռելոց հետ:

Բանաստեղծի զգայուն հոգին տարրերում է գերեզմանոցի ծառերը այլ ծառերից. նրանք ցուրտ են, ինչպէս ցուրտ է իրանց հովանու տակ նիւհած բնակչութիւնը, և չըշխենք «փրփուս» է. պատկերը հիացնում է իր հոգեբանական նրբութեամբ ու խորհրդաւորութեամբ, և այդ ոչ այնքան ճարտարութեամբ, որքան բնատուր ճաշակով ու նրբամտութեամբ օժտուած երգիչը, որ

«Հառաչ մ'էր հեծող նոճերու մէջ սեւ»:

Մահուան զանգի ձայնը նա շարլօնական մակդիրներով չէ բնորոշում, այլ ոյորումն ու կարճ եղանակով, կրկնակի ու խոր չեչտերով կորով ու գոյն է տալիս երևոյթին.

Եթէ հընչէ տըխուր կոչնակ,

Թրթռուն ծիծաղն մահու զփխմ:

Առարկաները ներկայացնում է կենդանի, բայց ամփոփ եղանակով. ահա ինչպէս է պատկերացնում քահանային.

Եթէ մարդիկ այն մահերգակ,

Որք սեւ ունին ու խոժող ղէմ:

Դուրեան գիտէ գեղեցիկ բառեր դարբնել, օր. «մենաճեւ», «մահերգակ». նա գիտէ մակդիրները աւելի նրբացնել, օր. «մեղմիկ», «հանդարտիկ». նա ստեղծող հոգի էր և ինքնուրոյն կերտող: Փաստերից երևում է, թէ որքան օրիգինալ, ճոխ, պատկերաւոր է նրա լեզուն, զրէի ինչպիսի անկախ և արտայայտիչ մաներներ տնէր այդ պատանին. ոչ ոք մեր լեզուն իր գոյնիւրով ու հնչյուններով միաժամանակ այդքան նրբութեամբ և կանոնաւոր գործ չէ անել, որքան նա, նրա նման մեր մէջ ոչ ոք մակդիրները այնքան բնորոշ, տեղին չէ գրել: Դուրեանի ուճի զգայնութիւնը մեր մէջ անդուզական է. և ամենայն հաւանակաւորութեամբ նրանից պիտի դուրս գար մի հմուտ և օրինակելի ստիլ-

լիստ, եթէ մահը նրան անժամանակ չիրիմ չը քաշէր: Ճիշտ է՝
պատահում են երբեմն անհամ ու անդոյն համեմատութիւններ ևս՝

Վարդը չ'ունի քու լանջդ ամբիժ լուսափթիւն...

Չ'ունի լուսինն վարդերն շիկնոտ այտերուդ:

Կամ՝

Ինչո՞ւ ապշած են, լըծակ,

Ու չեն խայտար քու ալեակը:

Նրա համեմատութիւնների մի քանի անհամութիւնները
չատ անդամ չափազանց վառ լինելուց են առաջանում:

Երկինքն աստղեր զերթ «սիրոյ վերք» ցոլային:

Պատահում են նաև սովորական մակդիրներ, և չէր էլ կա-
րող Դուրեանն ամեն դէպքում ստեղծող լինել:

Երեկոյ է, բոցավառ է հորիզոն:

Թէ՛ն չափազանց վառ, բայց միանգամայն անբովանդակ է
յետևեալ գեղադեհնտական, փքուն համեմատութիւնը:

Թօշնեցայ զիրկն ես իբրեւ

Համբոյր մ'անհուն զալկահար:

Անմիտ բացատրութիւն է՝

Քեզ սիրելու համար հարկ լոկ գոլ շիրիմ:

Պատահում են նաև բառերի աւելորդ կրկնութիւններ, ոճի
խրթնութիւն, պատկերների միանմանութիւն, գոյների աւե-
լորդ թանձրութիւն:

Բայց այդ անյաջողութիւնները, որոնք քիչ են և անվար-
պետ դրչի արդիւնք, կորչում են գեղեցկութիւնների մէջ և չեն
նսեմացնում Դուրեանի գեղարուեստական ոճի արժէքը:

Որքան գեղեցիկ է Դուրեանի ներվային ոճը, նոյնքան և
թոյլ է տաղաչափութիւնը. տաղաչափական նորութիւններ չէ
մտցրել Դուրեանը, բայց եղածին էլ կանոնաւոր չէ հետեւել. այդ
կողմից եթէ կարելի է նորութիւն համարել՝ «Առ կոյս» ոտա-
նաւորն է, Դուրեանի ամենաթոյլ արտադրութիւնը և իր նո-
րութեամբ միանգամայն երեխայական. չատ դէպքերում յան-
դեր նոյնիսկ չը կան և ոչ հատածներ (ցէղուրա), չափերի ներ-
դաշնակութիւնը պակասում է, նա միանգամայն աղատութիւն է
տուել հոգու գեղման թափին, գեղեցկութիւնն աւելի բառերի
ու ոճերի մէջ է որոնել, որոնք անմիջական թարգման են նրա
ներքինի, քան չափերի, որոնք միայն գեղարուեստական ար-
տաքին են տալիս, ներգաշնակութիւնն առաջացնելով շարայարու-
թեան մէջ. լեզուական տեսակէտից էլ նրա զործերը անմշակ են
և սխալներով լի. այդ, ինչպէս երևում է փաստերից, գլխաւորու-
ղէս վերագրելու է նրա ոտանաւորների և մնացած գործերի
տղէտ սրբազրոգին:

Մարտ, 1903.

Մեր բանաստեղծի ոչ հասակը, ոչ կրթութիւնը ու գար-
 փացումը չը նպաստեցին հասարակութեան միտքն ու հոգին կրթ-
 թող, սնող քնարերգութիւն արտադրելու. երբեմն նմանու-
 թիւններ դանելով Դուրեանի և Լարոպական բանաստեղծների
 մէջ, մենք միանգամայն հեռու ենք մեր փոքրիկ բանաստեղծին
 համեմատելու աշխարհահռչակ բանաստեղծների հետ և ոչ մի
 կերպով էլ չենք կարող պնդել, թէ Դուրեանն իր հասունութեան
 շրջանում կարող կը լինէր արտադրել Եւրոպական այդ հան-
 ճարների գործերին դէմ մօտ նմանութիւն ունեցող քերթուածը-
 ներ՝ նրանց տաղանդի ուժով: Դուրեանն ընդունակ, սրամիտ
 մարդ էր, միանգամայն բանաստեղծական ընաւորութիւն, իս-
 կական քնարերգակի ձիրքով, բայց դժուարանում եւս տեսել, թէ
 որ աստիճան խոշոր էին այդ մարդու մտաւոր կարողութիւն-
 ները, քանի որ վերջինս է, որ միջուկ է տալիս բանաստեղծա-
 կան խանդին և երգչին մեծութեան գրօշմ պարգևում. իսկ նրա
 թողած փշրանքները դեռ մեզ որոշ, հաստատուն բան տեսել չեն
 կարող, թէ և շատ հաւանական ենթադրութիւնների հիմք են
 ծառայում: Նա չ'ունի որոշ փիլիսոփայական, հասարակական և
 քաղաքական աշխարհահայեացք, խոր մտքեր, պիսիսիստ տրա-
 մադրութիւնն էլ զուտ անձնական վշտի արգասիք է, նրա հո-
 գին դեռ լայն ընդգրկումներ չ'ունէր և չէր էլ կարող այդ հասա-
 կում շատ բան երեւան հանել՝ կեանքի չեւքում յուստիարուելով
 ու մեռնելով, միայն կարողացաւ իր դառն յոյզերի կուսական
 պօէզիայով զգացմունքներ փափկացնել, խոր զգալու տրամադ-
 րել, հոգեկան նուրբ էմօցիաների աշխարհը մօցնել ընթերցո-
 ղին. այդ է նրա պօէզիայի սօցիալական արժէքը, և այդ մի պատա-
 նաւ. նկատմամբ մեծ ծառայութիւն է. իր զգացմունքի ուժով և
 դրա անկեղծ ու նոյնքան կորովի արտայայտութեամբ, համակը-
 րելի, բայց թոթով մտորումներով, ճոխ լեզուով, ինքնատիպ և
 գեղարուեստական ոճով նա կարողացաւ մեր մէջ առաջնա-
 կարգ բանաստեղծի հռչակ վաստակել. թէ և նրա հեծեծանքները
 շատ ելեկշներ չ'ունեն, բայց Դուրեանի կարօտակէզ սիրոյ և
 անձնական կսկծի մուգան ինքնուրոյն է և մեր քնարերգութեան
 մէջ անզուգական. և այդ կոկոն պօէզիայի, հեծեծանքներով լի
 էլէգիաների պատանի ստեղծագործողը իր դալուկ ու խորշոմած
 ճակատով, թախծալի հայեացքով իրաւունք ունի կանդնելու
 մեր յայտնի բանաստեղծների շարքում՝ իսկական երգչի դափ-
 նին ձեռին:

Ա.Լ.ՔՍԱՆԴՐ ՌՈՒԲԷՆԻ

ՇՎԷՑՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ *)

VIII

Համայնքը, սիրելիս, խորհուրդ ունի միայն այն ժամանակ, երբ նրա կեանքում իրադրծւում են փոխադարձ օժանդակութեան, զործակցութեան անհրաժեշտ սկզբունքները: Եթէ համայնքի մէջ էլ մարդիկ տնտեսապէս պիտի ապրեն իրանց ուրոյն անհատական կեանքով, այն ժամանակ զիւղը կորցնում է իր խորհուրդը և դառնում է մարդկանց մի աւելորդ համախմբումն: Մեզանում էլ կայ համայնական կեանք իր բնորոշ արտայայտութիւններով, որ «հարկանութիւն» է կոչւում. բայց ամեն ինչ այնտեղ այն աստիճան պրիմիտիւ է, այնպէս քարացած միկնոյն տեղում, որ արժէ մի քանի նմուշ բերել չլէյցարական գիւղական կեանքից՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչո՞վ և ի՞նչպէս պիտի արտայայտուի կօլլեկտիւ գործունէութիւնը: Այդ նպատակով ես այս անգամ ընտրում եմ երկու հաստատութիւն, գիւղական կաթնատունը և փուռը, որոնք երկուսն էլ ահագին նշանակութիւն ունեն գիւղական ազդաբնակութեան համար, և որոնց հոտն անգամ չը կայ մեր կողմերում:

Շվէյցարական որեւէ գիւղի մօտենալիս՝ ճանապարհի վրայ կարելի է տեսնել մի փոքրիկ տնակ՝ Հեռուից կարելի է կարծել, թէ դա մի անբնակ տուն է, երեսի վրայ զցուած, որովհետեւ դուռը միշտ փակ է, իսկ շուրջը ոչ ոք չէ երևում: Սակայն ամեն առաւօտ և երեկոյ այդ տնակի շուրջն սկսւում է մի առանձին կեանք ու կենդանութիւն: Դուռը բացւում է, ներսում մարդիկ են երևում, և միւս կողմից բազմաթիւ գիւղական սայլակներ են մօտենում, կանգ առնում այդ չէնքի առաջ, վար բե-

*) Տես «Մուրճ» № 2.

րում բեռը և հեռանում: Սայլակները բոլորն էլ բարձուած են թիթեղեայ մեծ ու փոքր ամաններով, քաշում է մի և՛, մի կով կամ մի ձի, իսկ վարիչն է մի աղջիկ կամ մի փոքրիկ տղայ: Ահա այդ փոքրիկ տնակն է կաթնատուհնը կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ *laiterie*-ն, սայլակներն ամեն ատուտ թիթեղեայ ամաններով կաթ են բերում այնտեղ և վերադառնում:

Ի՞նչպէս է կազմակերպուած այդ հետաքրքիր գործը:

Յայտնի է, որ չվէյցարական գիւղացու գլխաւոր պարտումունքը խաշնարածութիւնն է, և արտահանելու ամենայայնի աղբանքը՝ իւղն ու պանիրը: Սրանց վրայ է հաստատուած չվէյցարական գիւղական աղգարնակութեան ամբողջ տնտեսութիւնը: Արտահանուած իւղ ու պանիր փոխարէն չվէյցարացին կարողանում է ստանալ օտար երկրներից հաց և այլ անհրաժեշտ պիտոյքներ: Հետեապէս կաթը նրա համար ամեն ինչ է, և պարզ է, որ նա սովորուած է առանձին ուշք դարձնել իր ապրուստի այս աղբիւրի վրայ և կանոնաւորել նրա վաճառքը: Այստեղից է ծագում առել հասարակական կաթնատների գաղափարը:

Իւրաքանչիւր տարի համախմբուած գիւղացիները հրապարակական աճուրդի են հանում կաթի գինը մի տարուայ ընթացքում: Գինը նշանակւում է 12—15 սանտիմ իւրաքանչիւր լիտրին: Գիւղացիներից նա՝ որի վրայ մնում է աճուրդը, յանձն է առնում ընդունել սահմանած գնով կաթի, բոլոր այն քանակութիւնը, որ գիւղը կարող է արտադրել մի տարուայ ընթացքում: Իսկ գինը իր կողմից յանձն է առնում ստացուած բոլոր կաթը միմիայն կապալառուին տալ և ուրիշ ոչ ոքի կապալառուն իրաւունք է ստանում նաև ձրիապէս օգտուել այն հասարակական շէնքից, որի մասին գրեցի քիչ առաջ: Եւ այնուհետեւ ամբողջ տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր գիւղացի իր կովիից ստացած կաթը իր սայլակով տանում է և յանձնում կապալառուին և նրանից վերցնում ստացադիր: Տարուայ վերջում հաշիւները կարգի են դրւում, և ամեն մէկն ստանում է իր տուած կաթի գինը, մի կլորիկ գումար:

Կապալառուն կատարեալ տէր է կաթնատուհնը բերում կաթի և նա է, որ պատրաստում է կարագ, իւղ և չվէյցարական զանազան տեսակի պանիրներ, այդ ձեւաւարկութիւնից առաջացած օգուտը կամ վնասը հաւասարապէս նրան են պատկանում:

Ինչպէս տեսնում ես, սիրելիս, կաթնատները շատ պարզ են և ըստ երևոյթին առանձին աչքի ընկնող երևոյթ չեն հանդիսանում: Բայց երբ մարդ մօտիկից է նայում հարցին, այն

ժամանակ լավներն է դառնում այս հաստատությունների բոլոր օգտակարությունը՝ նախ՝ ով ծանօթ է գիւղական կեանքին, նա անշուշտ լաւ գիտէ, թէ որքան կարեւոր, կենսական նիւթեր փշանում են, կամ չնչին դնով վաճառում վաշխառուների՝ արտահանութեան գծաւարութիւնների պատճառով: Ի՞նչ անի, ի՞նչ պէս հաւաքի գիւղացին իր կաթը, եթէ հնար չ'ունենայ անմիջապէս կաթնատուն տանել և գրամի վերածել:

Այս դէպքում նա չէ էլ շահագործւում, որովհետեւ անհասնելը չեն՝ որ սահմանել են կաթի գինը, այլ ամբողջ համայնքը, որի իւրաքանչիւր անդամը համարեա հաւասար չափով շահագործւում է այդ հարցում, վերաբերւում է գիտակցօրէն, հասկանում է իր արածի գրական և բացասական կողմերը: Ոչ ոք չէ շահագործւում, մասնաւոր անհատների ունեցած կաթը ազատւում է թթուելու, թափուելու վտանգից, և միևնույն ժամանակ համայնքի մի անդամ՝ կապալառուն որոշ չափով շահւում է. ստում եմ «որոշ չափով», որովհետեւ համայնքը երբեք թոյլ չի տալ, որ նա՝ այդ կապալառուն կամ կապալառուները դառնան ազրուկներ և ծծեն ժողովրդի կենսական բոլոր հիւթերը:

Այս առթիւ ի՞նչպէս չը յիշեմ մեր երկրի «բամբակ առնողներին և բամբակի փող բաժանողներին»: Դա մի գործ է, որ ամբողջապէս հաստատուած է նկնգութեան, խարէութեան, կեղծիքի, անամօթ ստի վրայ: Ո՞վ է սահմանում բամբակի գինը, անշուշտ անհատներ, որոնք իբր թէ յարմարւում են չուկայի դներին՝ քաղաքաստեղծութեան յայտնի օրէնքների համաձայն, բայց իրօք իրանց քէֆին աւելացնում կամ պակսեցնում են: Իսկ թէ ինչեր են կատարւում այն հասարակական կշիռքի մօտ, ուր խեղճ գիւղացին տանում է իր քրտնքի արգիւնքը, այդ արգէն դու ինձանից լաւ գիտես:

Ի՞նչ վերաբերում է «բամբակի փող բաժանողներին», որոնք այնպէս չարաչար կերպով օգտւում են գիւղացունեղ վիճակից՝ «ջրի գնի» առնելով նրա ստանալիք բամբակը, դրանք սիւսեր են, որոնց երբ էլ դատարան քաշ տաս, վաղաժամ չի լինի: Գարնանը՝ երբ գիւղացին նոր սերմ է գցել, նրան առաջարկում են վաճառել իր աշնան ստանալիքը: Գիւղացին շատ լաւ իմանալով՝ որ կողոպտւում է, ընդունում է առաջարկուած պայմանները, որովհետեւ հարկ պէտք է վճարել, պարտք պէտք է տալ, երկխոսներին հաց պէտք է հայթհայթել: Եւ միայն բամբակը չէ՝ որի արգիւնքից այսպիսով զրկւում է, նրա քրտնքի բոլոր պտուղները խլւում են ամենաանխիղճ ձեռով, որովհետ ինքը տղէտ է և անտէր-անպաշտպան:

Շվեյցարիայում, սիրելիս, իւրաքանչիւր գիւղացի դրուած է իր համայնքի պաշտպանութեան ներքոյ, նրան ոչ կողոպտել և ոչ խաբել կարելի է: Մեզանում իւրաքանչիւր գիւղացի պարազիտների, անամօթ խաբեբաների համար մի պատրաստի որս է, արդարացնելով՝ «դառն դադես, դատարկ նստես» յայտնի առածը, մի անէծք՝ որ ամբողջ դարեր ծանրանում է մեր դժբաղդ ժողովրդի ճակատին:

Կաթնատներից բացի երկրորդ հետաքրքիր հաստատութիւնը գիւղում հասարակական փուռն է: Շվեյցարական գիւղացին իր տանը հաց չէ թխում, ամեն մի գիւղում կայ մէկ երկու փուռ, որտեղից կարելի է կամ ամենօրեայ հացը դնել շատ բարեխիղճ գնով, կամ սեփական ալիւրը յանձնել թխելու որոշ վարձով: Այսպիսով նախ՝ ահագին խնայողութիւն է արւում վառելիքի մէջ, և երկրորդ՝ տանտիկիները ազատուած են հաց թխելու հետ կապուած բազմաթիւ գժուարութիւններից:

Ինչքան խելացի, ինչքան օգտակար բան կը լինէր, եթէ կարելի լինէր հասարակական փուռեր հաստատել նաև մեր գիւղերում, և առհասարակ ազատել մեր գեղջկուհիներին թոնիրներում հաց թխելու սպանիչ սովորութիւնից:

Շվեյցարական գիւղի նկարագրութիւնը տալով՝ անհեթեթութիւն կը լինի սպասել կամ պահանջել, որ մեր երկրի գիւղերը վերակազմուեն ըստ շվեյցարականի: Այսպիսի հետեանքի հասել է Շվեյցարիան միմիայն չորհիւ այն հանգամանքի, որ ամբողջ դարերի քաղաքակրթութիւն ունի իր թիկունքին: Առհասարակ քաղաքակրթութիւնը յանկարծակի չէ բնութիւն ստեղծելի պէս: Իմ ցանկութիւնն է միայն չեչտել որոշ առաջնորդող սկզբունքների վրայ, որոնց իբրև հիմունք ընդունելով՝ հնարաւոր է մեր երկրի ներկայ կարգերում և պայմաններում մի համեմատական բարիք առաջ բերել: Նայում եմ շուրջս այստեղ, դիտում եմ, ապա մտաբերում եմ մեր երկրի գիւղական կեանքը ու նրկատում եմ, որ մի շարք բաներ կարելի է իրադրծել և՛ մեղանում:

Նամակիս սկզբում ես խօսեցի գիւղական կաթնատների և փուռերի մասին, թո՛յլ տուր ինձ այժմ մի քանի խօսք էլ ասել աշխատանքի բաժանման և առհասարակ պարասպմունքների մասնաւորացման մասին, որ կեանքի յառաջադիմութեան համար այնքան անհրաժեշտ ֆակտոր է հանդիսացել ամբողջ պատմութեան ընթացքում:

Ուրիշ անգամ ես քեզ առիթ եմ ունեցել զրելու սիրելիս, որ շվեյցարական բնութիւնը ազքատ է. աւելացնեմ, որ մարդն այստեղ կարողանում է գլուխ թափել անդուլ, յամառ աշխատանքով: Սակայն աշխատանքը, որքան և նա մեծ լինի, անկա-

բող պիտի լինէր այստեղ թէկուզ համեմատական բարեկեցութիւն առաջ բերել, եթէ զրուած չը լինէր խելացի հիմունքների վրայ և եթէ չը տարուէր այնպիսի եղանակով, որ համապատասխանում է այս երկրի կլիմայական, հողային և մի շարք այլ առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող պայմաններին: Աշխատանքի ծանրութիւնը կամ մեծութիւնը անպատճառ յարաբերական չէ նրա արդիւնքին. դրան ապացոյց՝ մեր գիւղացիների աշխատանքը, որ հաւասար է ծանրադոյն տառապանքի և որ չէ կարողանում նրանց համար թէկուզ համեմատական բարեկեցութիւն ստեղծել: Շվէյցարական աղքատ բնութեան մէջ գիւղացին աւելի բարեկեցիկ է, քան մեր հարուստ բնութեան մէջ մեր գիւղացին: Ինչո՞ւ: Սա մի երևոյթ է, որի պատճառները կարծում եմ՝ չատ հետաքրքիր կը լինեն և՛ քեզ համար, ուստի թնյլ տուր ինձ այսօր համառօտակի ծանրանալ այս հարցի վրայ:

Նախ ասեմ, որ այս երկրի հողագործութեան համար վաղուց անցել է՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ մշակութեան տարածական չրջանը (culture extensive), երբ գիւղացին կարող էր յանել՝ որքան կամենայ՝ հողերի անստուծեան պատճառով, և վրայ է հասել ինտենսիւ չրջանը (culture intensive), երբ նա ստիպուած է միևնույն կտոր հողի վրայ թափել իր ջանքը ստանալու համար դարձեալ այնքան, որքան նախընթաց՝ հողի անստուծեան չրջանում: Շվէյցարիայի քաղաքակրթութիւնը բազմաթիւ միջոցներ է սուսել չվէյցարացուն ինտենսիւ կուլտուրայի համար: Կատարելագործուած մեքենաներ, քիմիական պարարտացում, սերմերի, անասունների բնորոթիւն, բնական չարիքների դէմ՝ կուսելու հազար ու մի զօրավիգ հնարներ, այս բոլորն ունի Շվէյցարիան և դեռ ամենայն օր էլ զիտութիւնը գալիս է իր նորանոր յայանութիւններով ասելու արդիւնաւէտ աշխատանքի դադանիքը: Եւ ինչ որ ասում են նորագոյն արուեստն ու գիտութիւնը, այն անմիջապէս ոչ միայն յայտնի է դառնում այս երկրի գիւղացուն, այլ և լայն կերպով զրոււմ է նրա արամաշրութեան սակ, որից նա կարող է օգտուել՝ ինչպէս և որքան կամենայ:

Ճշմարիտ է՝ մեղանում հողի սակաւութիւնը գեո այն չափերը չէ ընդունել, ինչ որ եւրոպական երկրներում, բայց անուրանալի է, որ մեր գիւղացին արդէն տառապում է անտեսական այդ անխուսափելի ցաւից, որ նրա համար էլ հասել է ինտենսիւ կուլտուրայի չրջանը, բայց դրա հետ միասին նա ոչ մի յարմարութիւն, ոչ մի պարարտութիւն չունի՝ նոր և աւելի ծանր պայմաններում վարելու հողի մշակութիւնը: Տղէտ,

խեղճ, անծանօթ քաղաքակրթութեան բարեքններին, զիտութեան մատակարարած պայքարի զօրեղ միջոցներին, նա միայն ախ է քաշում այն «երանելի» լաւ ժամանակների մասին, երբ ինքը կարող էր տաս տասնհինգ կտոր հողերից կէսը ցանել և կէսը թողնել չխամ»-հանդստանալու՝ յաջորդ տարին ցանելու համար:

Բնութիւնը խորթ մայր չէ և ոչ մի ժողովրդի համար, նրա ծոցը հարուստ է կենսատու հիւթով, միայն թէ այն դուրս քաշել, նրանից օգտուել է հարկաւոր: Որքան բնական են «երանելի» ժամանակները մի երկրի համար, նոյնքան էլ բնական պիտի լինեն և՛ այսպէս կոչուած «չար» ժամանակները՝ հողի առատութեան և սակաւութեան տեսակէտից: Ընդհակառակը՝ արտասուելի պիտի համարուի այն երկիրը, ուր հողը չարունակ առատ է, և մարդը երբէք պայքարի, մտածելու, ուրիշ խօսքով՝ յառաջադիմելու պահանջը չէ զգուս:

Հողի սակաւութիւնը ամենաբուռն կերպով զգացւում է հէնց այն երկրներում, որոնք քաղաքակրթական բարձր շրջանում են դնուում:

Անխուսափելի է այս էվօլիցիայի մէջ, որով ընթանում է հողի մշակութիւնն, ինչպէս և ամեն ինչ տիեզերքի մէջ. զրգալի է այն ժողովուրդը, որ յետ է մնում ժամանակից, որ պայքարի պէտք ունի՝ առանց միջոցներ ունենալու, աշխատանքի պէտք ունի՝ առանց կռանդի և արտասուելի լքումի մէջ վշտւում է ու գանգատուում:

Ահա մի պատճառ, սիրելիս, թէ ինչու մեր գիւղացին խեղճ է, աղքատ, տառապած: Այդ պատճառը եթէ ձեռակերպենք, ամփոփենք, պիտի ասենք մօտաւորապէս հետեւեալը. հողի սակաւութիւնը մեղանում իրապէս վրայ է հասել, պէտք է սխուրի մշակութեան ինտենսիւ, զօրեղացրած շրջանը, բայց մեր երկրում դրա համար անհրաժեշտ պայմանները պակասում են: Նոր ժամանակի, նոր հանդամանքների մէջ մեր գիւղացին չարունակում է իր բուտինան: Հետեանք՝ տնտեսական քայքայումն: Այս չէ բոլորը:

Պատմութեան նախնական շրջանի մարդու և ժամանակակից մարդու, ինչպէս և պրիմիտիւ հասարակութեան և քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ խոշոր տարբերութիւններից մէկը, եթէ ոչ խոշորագոյնը՝ աշխատանքի բաժանումն է զիտութեան, արուեստների և առհասարակ անհատական և հասարակական կեանքի բոլոր շրջաններում և մասնաւորապէս արդիւնաբերութեան զանազան ձևերի մէջ: Քաղաքակիրթ կեանքին յատուկ այդ մասնաւորացումը, որ յառաջադիմութեան խոշոր գործօն է հանդիսացել, կատարուել է և՛ հողի մշակութեան

մէջ: Շվէյցարիայում՝ օրինակ՝ բուսնում է ցորեն, դարի, հաճար, աւել-տեղ խաղող, բաղմաթիւ պաղատու ծառեր, բայց այստեղ գիւղացին այդ բոյսերի մշակութեամբ ամենեին չէ պարապում կամ շատ քիչ: Նա իր հողերի մեծամասնութիւնը յատկացրել է արօտատեղերի, որ փոխանակ ցանկում թողնում է, որ իր եզներն ու կովերն արածեն, կամ հնձում է՝ նրանց ձմեռային պաշարը պատրաստելու: Այսպիսով նա չ'ունի հացարոյսեր, բայց զրանց փոխարէն առատ խոտ ունի իր անասունների համար:

Փաստն ըստ երևոյթին տարօրինակ է, փոխանակ իր և իր զաւակների պարէնի մասին մտածելու՝ շվէյցարացին ամենից առաջ հողում է իր անասունների մասին: Մեր գիւղացին լսելով այս՝ անշուշտ կը զարմանայ և նա հասկանալ անգամ չի կարողանալ, որ ցորեն արտադրելու ընդունակ հողը մարդիկ կամաւ դարձնեն արօտատեղի: Բացատրութիւնը շատ պարզ է: Շվէյցարացին իր հողի տուած արդիւնքի տեսակէտից արել է հետեւեալ հասկանալի հաշիւը. հացահատիկի այն քանակութիւնը, որ նա կարող է ստանալ իր տափից, նա համեմատել է այն օգտի հետ, որ նոյն տափը կը տար, եթէ մնար իրրի արօտատեղի և ծառայէր սնդեղելու իր անասուններին: Այս պարզ համեմատութիւնը նրան համոզել է, որ երկրորդն աւելի ձեռնառու է, որ իր լաւ կերակրուած կովերը այնքան կաթ ու հորթ և եզներն այնքան միս կը տան, որ նրանով կարելի կը լինի պէտք եղած հացահատիկներ գնել և մի բան էլ յետ վցել:

Հացահատիկներ ձարելու գծուարութիւնից նա չէ սարսափում, որովհետեւ յարաբերութեան հեշտութիւնը թէ՛ իր երկրի զանազան մասերի և թէ՛ օտար երկրների հետ՝ նրան լայն հնարաւորութիւն են տալիս իր կարագն ու սրանիբը փոխանակելու օտարի ցորենի հետ և այսպիսով շատ աւելի արդիւնք ըստանալ, քան այն, որ նա կարող էր ստանալ իր հողերի այլ ձևի շահագործութիւնից:

Այս բոլորը գրելով՝ իմ նպատակը չէ բնաւ ասել, թէ մեր գիւղացին էլ լաւ կ'անի, եթէ իր վարելահողերը վերածէ արօտատեղերի և միայն անասնապահութեամբ պարապէ. այն, ինչ հնարաւոր է եղել լեռնային Շվէյցարիայում, չէ կարող անպատճառ հնարաւոր լինել և՛ մեր բնութեան մէջ: Ես ուզում եմ միայն ցոյց տալ, թէ ինչ հայեացքով պէտք է առաջնորդուել հողի մշակութեան մէջ, որ բոլորովին անհրաժեշտ չէ և նոյնիսկ վնասակար է անպատճառ ամեն բերք ցանկէ՝ ի հարկէ՝ հաճելի է, երբ մարդ կարող է վստահ լինել, թէ իր ընտանիքի պէտքերի համար ամեն մի բերք ստանալու է իր դաշտերից, բայց դա սովորաբար իրադրութեւն չէ, և եթէ գիւղացին անպատճառ ու-

ղում է այդ բանին հասնել, նա գործում է ի վնաս իր սեփական տնտեսութեան, որովհետև նա ստիպւած է այսպէս առած՝ բռնանալ իր հողի կարողութեան, առանձնայատկութեան վրայ, խեղաթիւրել նրա բնական արտադրող, ստեղծագործող էներգիան: Դու լաւ գիտես, սիրելիս, որ մեր իւրաքանչիւր գիւղացի շատ անգամ մի տարում ցանում է ցորեն, զարի, կորեկ, բանջարեղէն, բամբակ, կնճիթ և յաճախ այնպիսի հողերի մէջ, որոնք բոլորովին համապատասխան չեն: Սա մշակութեան պրիմիտիւ սիստեմն է: Արդիւնաբերութեան այն մասնաւորացումը, որ այնպէս բեղմնաւոր է դարձնում աշխատանքը, ծանօթ չէ ամենեւին մեր ժողովրդին, ամեն բան կատարւում է վայր ի վերայ, համարեա անհասկանալի կապրիզով: Ահա երկրորդ պատճառը մեր գիւղացիների խեղճ տնտեսութեան:

Ասացի, որ ինտենսիւ մշակութիւնը հնարաւոր է դառնում Շվէյցարիայում՝ չնորհիւ գիտութեան և արուեստի մատակարարած նորագոյն միջոցների: Շատ հետու կր տանէր մեզ այդ միջոցների մանրամասն նկարագիրը տալ, մանաւանդ որ ես այդ անկարող եմ անել, որովհետև մասնագէտ չեմ, առեմ սակայն, որ զբանց մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում հողի պարտացումը:

Սրա մասին մի քանի խօսք:

Կայ քիմիական պարարտացում, դրա մասին ես չեմ խօսի, որովհետև անօգուտ է նկարագրել այն, ինչ միանգամայն անկարելի է իրագործել մեր երկրի ներկայ պայմաններում: Դառնանք միւս ձևի պարարտացնելուն, որ ծանօթ է նաև մեր երկրում, այսինքն աղբով, մոխրով և այլ նիւթերով: Շվէյցարացին իր անասունների ամբողջ աղբը զարնանը սայլերով ցրում է իր հողերում, լինի նա արա կամ արօտատեղի:

Երբ ես նկարագրում էի այս երկրի գիւղերի մաքրութիւնը, երեի ինքդ քեզ հարցրի. «ապա ի՞նչ են լինում այդ երկրի կուճարկները, ուր է հաւաքում շվէյցարացին իր անասունների աղբը»: Սրանք էլ իրանց կուճարկներն ունեն, սիրելիս, միայն բոլորովին տարբեր ձևի և տարբեր պայմաններում: Քեզ դրել եմ արդէն, որ սրանք իրանց անասունների տակ փռում են չոր խոտ, որ խառնւում է աղբի հետ: Գոմից դուրս հանելով աղբի և խոտի այդ շաղախը՝ անից հետու, ոտքից հետու մի անկիւնում կուտակում են հողի դէպի պէս, վրան ջուր են բաց թողնում, որ փթի Գարնանը, ինչպէս ասացի, այդ ամբողջ կոյտը տեղափոխում են և սփռում դաշտերում: Եւ այդպէս ամենայն տարի: Ո՛չ մի տարի չէ մնում առանց պարարտանալու, ո՛չ մի տարի չէ մնում պարապ՝ կամ ինչպէս մեղանում ասում են՝ «խամ»:

Արգիւնքը բնականապէս կրկնակի է լինում. թէ հացահատիկ է ցանուած, աշխատանքը վարձատրւում է, իսկ թէ խոտատուղի է, հնձուում է երեք անգամ և դեռ աշնանն էլ, երբ անասուններին դուրս են թողնում գոմերից, ծառայում է որպէս լաւ արօտատուղի 1—2 ամիս շարունակ:

Գիտեմ, դու իսկոյն կ'ասես. «Ընչպէս կարող է մեր գիւղացին անասունների աղբը իր արտերը պարարտացնելուն ծառայեցնել, երբ դա նրա համարեա միակ վառելիքն է: Շվէյցարացին վառելու համար անտառներ ունի, իսկ մեր գիւղացին միմիայն աթար, որ ստանում է անասունների աղբից: Ի՞նչ անի?»

Այդ ճշմարիտ է, սիրելիս, բայց դարձեալ մի բան հնարաւոր է անել եթէ ոչ ամբողջ աղբը, դէթ նրա մեծադոյն մասը արտերի պարարտացնելուն ծառայեցնելու համար: Այստեղ ես ստիպուած եմ սկսել մի քիչ հեռուից, սկսել մեր պատմական թոնրից: Իմ կարծիքով թոնիրը մեր գիւղացու սնտեսութեան համար մի չարիք է, որ ծանրացել է մեր երկրի վրայ դարերից ի վեր, և դեռ յայտնի չէ, թէ երբ պէտք է աղատուենք նրանից:

Թոնիրները մեծաւ մասամբ խոնաւ են, երբեմն նրանց յատուկում ջուր է հաւաքւում, և խոնաւ դետնի մէջ փորուած այդ վիհը տաքացնել է հարկաւոր մինչև այն աստիճան, որ հաց թխել հնարաւոր դառնայ, որ խմորը նրա կողերին կպչի: Եւ որքան աւելորդ վառելիք է մաշւում այդ իր տեսակի մօլօխին կշտացնելու համար: Ի՞նչ անել, վերացնել տուն տաքացնելու այդ սխտեմը: Բայց ընչպէս հաց թխել, տաքացնել բնականաւոր, Հնաց, արեւելեան լաւաչը. կարծւում է, որ եթէ հաց գիւղացին դժուարամարս լաւաչ չ'ուտի, չէ կարող ապրել: Նախ և առաջ հէնց այդ լաւաչից պիտի ազատուել և ընդունել փոսն հացը, որ տարածուած է ամբողջ աշխարհում, և որ շատ աւելի տաքնելի է ստամոքսի համար, քան լաւաչը: Հաւատացած եղիր, սիրելիս, փոխելով մեր հացի ձևը՝ ահագին յեղափոխութիւն առաջ կը բերուի գիւղացու ամբողջ սնտեսութեան մէջ: Լաւաչից աղատուելով՝ կարիք չի լինի թոնիրները վառել շարունակ տարուայ չորս եղանակներին, այսպիսով կը սնտեսուի աթարը, այսինքն անասունների աղբը և կարելի կը լինի հողերի պարարտացնելուն ծառայեցնել:

Չը պէտք է մոռանալ, որ մեր գիւղերում իւրաքանչիւր տուն իր առանձին թոնիրն ունի, և իւրաքանչիւր թոնիր ամեն օր վառւում է ամբողջ տարին շարունակ: Ընդունենք, որ ձմեռը պէտք է վառել խրճիթը տաքացնելու համար, բայց տարուայ միւս եղանակներին բոլորովին հարկաւոր չի լինի վառել, եթէ գիւղացուի հաց թխելու և յատկապէս լաւաչ թխելու սխտեմը:

Շատ անգամ մի փոքրիկ փոփոխութիւնը մարդկանց ազ-
րուստի եղանակի, նոյնիսկ ճաշակի, զգեստի ձևի մէջ առաջ է
բերում այնպիսի նշանաւոր բարոյական, ֆիզիկական և տնտե-
սական հետեանքներ, որոնց մասին կանխաւ մտածելն անգամ
գիտար էր: Համարձակ կարելի է ասել, որ մեր երկրի լաւաշ
հացի և առհասարակ թոնիրները վերացումը մի այդպիսի յե-
ղափոխիչ նշանակութիւն կ'ունենայ գիւղացու կեանքի համար:

Տարաբաղդաբար արեւելքը դանդաղ է և նորութեան հան-
դէպ վախկոտ, իսկ գործի մարդիկ, սրտացաւ հողացողներ պա-
կասում են:

Դարձեալ հաւատանք, սիրելիս, որ ժամանակը, աւերող և
վերաշինող ժամանակը այնուամենայնիւ վերջ ի վերջոյ քան-
գելու է այն սլաքիսպը, որի մէջ խեղդում է մեր գիւղական
կեանքը, և որ թոնիրն ու լաւաշն էլ կ'երթան այն ճանապար-
հով, որով գնացել են հին կեանքի այնքան նշաններ:

Յ' զրութիւն!

Ընկերդ՝

ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ

ԱԼԲԱՆԻԱՅՈՒՄ *)

Բարբարոսութեան մի ապշեցուցիչ անկիւն կայ հէնց Եւրոպայի մէջ: Այստեղ ոչ ճանապարհ և ոչ կամուրջ, ձիով դնալու համար պէտք է վնայրեկ սանատեղեր, զետակից անցնելու համար պէտք է ջուրը մանել. այս անկիւնում կարելի է աղբել միայն զէնքը ձեռին՝ մշտական կուր մէջ: Ամեն մարդ իր ձեռքով է տեսնում իր դատը, և ոչ ոք ուրիշ օրէնք չ'ունի, բայց աւանդաբար հասած սովորութիւններից: Կառավարութիւն չը կայ, այլ միայն մի հեռաւոր վեհապետ՝ quasi լեդենդական, որը վճարում է իր իշխանութիւնը ճանաչելու համար, բայց երբէք հրահրանդութիւն չէ պահանջում: Փողովուրդը խօսում է մի լեզուով, որը զրեկ չը գիտէ, որովհետև ոչ այլ-րէն ունի և ոչ քերականութիւն: Նա ճանաչում է երկու-երեք կրօն—մահմեդական, օրթոդօքս և կաթոլիկ, որ նա դաւանում է, և խառնում իրար հաւասար անտարբերութեամբ: «Ո՛չ Աստուած, ոչ տէր» —այս գեղիզը ոչ մի ժողովրդի այնպէս չէ պատշաճում, ինչ-

*) Այս վերնագրի տակ Revue de Paris ամսագրի այս տարուայ մարտի № 1 տողաքում է ժօրժ-Պօլիսի հետաքրքրական յօդուածը: Ճանապարհորդական թուցիկ նկարագիր է այս, որ տալիս ենք «Մուրճի» ընթերցողներին ինքի կը ճատումենքով, որ սակայն բաւարար լոյս է սփռում ալրանացիների բարքերի վրայ, որոնցից որքան տուժում են եւրոպական Թիւրքիայի քրիստոնեաները: Մակեդոնական հարցի ներկայ ետուն շրջանում ամբողջ աշխարհի մամուլի մէջ շատ է խօսւում Ալբանիայի և ահասարակ ալրանացիների մասին: Յայտնի է՝ որ սրանց յանդգնութիւնը այնտեղ հասաւ, որ ոչ միայն դէմ էին Մակեդոնիայում որևէ բեֆօրմի, այլ և ճ ամիս շարունակ ընդդիմադրութիւն էին ցոյց տալիս Միտրօփիցում ոռոսաց հիւպատոս ձշերբինայի հաստատուելուն, որին վերջերս փորձեցին նոյնիսկ սպանել:

պէս սրանց: Այս ազգը, հիւսիսային ալբանացիներն են, և այդ անկիւնը՝ Բարձր-Ալբանիան:

* *

1902 թ. մայիսի վերջին մենք երեք եւրոպացիներ մեկնեցինք Իւսկուբից, որ թիւրքական վերջին քաղաքն է Մակեդոնիայում:

Չար-Դաղի ճանապարհով հետևում էինք մի խաղաղասէր ժանդամի: Մի վաճառական իր ջորին քշում էր իմ ձիու կողքից: Սա մի սալօնիկցի հրէայ էր, մի խղճալի արարած: Նա խօսում էր ցած ձայնով՝ վախենալով արձագանք հանել արահետի երկու կողմերի ժայռերի մէջ:

—Ափսոս անցած լաւ ժամանակները, ասում էր նա, Սալօնիկի մեր առևտրական խոշոր տները արդիւնաւէտ գործ էին տեսնում Ալբանիայում: Ալբանացիները մտնում էին ամեն տեղ, թէ Ալբանիա և թէ Մակեդոնիա՝ դաշտով կամ լեռներով, թէ ալբանական Դիբրան, և թէ յունական Սերեսը: Հրէայ և վալաք վաճառականները գիշեր ցերեկ ձիու վրայ թափառում էին առանց իրանց կեանքը վտանգի ենթարկելու: Այն ժամանակները առանց լուրջ սպառնալիքի անհատներ չէին լինում, և երբէք մարդ չէր սպանւում առանց իմանալու՝ թէ ինչի համար: Ալբանական վանդետտան կիրառւում էր կանոնաւորապէս, ինչպէս ուրիշ երկրներում արդարադատութիւնը: Աւաղակութիւնը ընդունուած սովորութիւնների կարգն էր անցած: Վաճառականը իր քաղցր վարմունքով կարողանում էր հեռացնել գնդակը և դանակի հարուածը: Նա ենթակայ էր միմիայն իր կապոցից զրկուելու վտանգին: Այժմ ամեն բան փոխուած է: Աւաղակութիւնն այնպիսի կարևորութիւն է ստացել և այն աստիճան անկանոն է կատարւում, որ էլ ոչ մի վաճառականութիւն գիմանալ չէ կարող. սուլթան Աբդուլ-Համիդն այս երկիրն ապականեց, նա ալբանացիներին վաղաքշում է, հրաւիրում է որպէս իր անձնական թիկնապահներ և վերակացուներ իր կալուածների, սիրով ժանդարմ է չինում և բարձր պաշտօններ տալիս կամ սանձարձակ բաց թողնում Հին-Սերբիայի և Մակեդոնիայի վրայ: Ահա թէ ինչու ալբանացիք այժմ գոյութեան երկու միջոց են ճանաչում, առաջին՝ զինուած զոդութիւն, եթէ սովորական մահկանացուներ են և երկրորդ՝ կեղեքումն, երբ դառնում են պաշտօնակա:

Վաճառականը կանոնեցնելով իր ջորին մի թմբի վրայ՝ մեկնեց ձեռքը դէպի ահագին և անճոռնի սարը:

—Իմ հայրը՝ շարունակեց նա, ոտի տակ է տուել բոլոր այս կողմերը, Իւսկուբից մինչև Դիբրա, երեսուն տարի շարու-

նաև նա բոլոր ցեղերի բնասան *) էր վայելում: Նա իր ջորու-
վրայ տանում էր սպիտակ գլխարկների մի կօլլեկցիա քառա-
կուսի կամ բոլորակ, տափակ կամ երկար: Եւ մի ցեղից միւս
ցեղն անցնելիս՝ չարունակ փոխում էր իր գլխարկը, որովհետեւ
լաւ ընդունուելու համար նա պարտաւոր էր իր յաճախորդնե-
րի պէս զլուխը ծածկել: Եւ այսպիսով նա ամեն տեղ բնասա-
ւունէր:

Մինչդեռ եւ այժմ հաղիւ համարձակում եւ մինչեւ կալ-
կանդեկեն՝ գնալ և դեռ էլի ինձ ապահով չեմ զգում:

—Այս ալքանացիք՝ ինչպէս երևում է՝ խիստ վատացել են,
հարցրի ես:

—Էհ, պարհն, նրանք միշտ էլ չար են եղել, դոչեց խո՛
ուղեկիցը, բայց իսկոյն ձայնը ցածրացրեց և կարծես փռժմա-
նեց անկեղծութեան այդ չափազանցութեան համար: Նրանք ա-
ռաջ էլ չար էին, բայց քանի որ չէին վարակուել թիւրքական
նենդաւորութեամբ, խօսքի և պատւի տէր մարդիկ էին, դո՛նէ
կարելի էր լաւ ընծաներով սրտերը չահել: Այժմ նրանք միայն
զիտեն խարիւղ և սպանել: Դիրբայի ալքանացիք սպանում են
կողոպտելու համար, զիւսիօջիք սպանում են ֆանատիկսու-
թիւնից, իսկեկիք՝ հաճոյքի համար, պրիզրենդցիք՝ երբ բէֆերը
տեղը չէ, կալկանդեկեցիք՝ իրանց չինած հրացանները փորձե-
լու համար: Ալքանիայում բոլոր ալքանացիք սպանում են ցոյց
տալու համար, որ իրանք իրանց տանն են, և որպէսզի օտար-
ներն ընդունեն, որ նրանք իրաւունք ունեն ասլիկելու իրանց
ուղած ձեռի: Եւ Ալքանիայից դուրս, ամբողջ Մակեդոնիայում
ալքանացիք սպանում են, որովհետեւ նրանք սովորութիւն չու-
նեն ձնուել օտարների մօտ, և սուլթանը նրանց վճարում է
այս աշխատանքի համար:

* *

Իւսկիւրից ուղղակի Հին-Սերբիա գնալու համար պէտք
է կտրել Չար-Դաղը Կասանիկի կերճով, որ դուրս է դալիս եր-
կաթուղու վրայ:

Բայց ալքանական իսկական ճանապարհը բարձրանում է
գէտլի Վարդարը՝ անցնելով Չար-Դաղի հարաւային փեշերով
մինչեւ Կալկանդեկեն քաղաքը, որտեղից Չարի բարձրութիւն-
ներով ալքանացիք իջնում են Հին-Սերբիայի տառջին քաղաքը,
Պրիզրենդ: Մենք բռնում ենք այս երկրորդ ուղին:

Երեք քառորդ ժամ հետո Իւսկիւրից, Կալկանդեկենի ճա-
նապարհի վրայ հասնում ենք ալքանական երկրի սահմանին: Այս

*) Խաղաղութեան, հաշտութեան պայմանախօսքը:

սահմանն իբր խորհրդանշան ունի մի քանդուած կամուրջի սեան մնացորդը: Լեզունացը՝ միջնորոտ գետակ, երեք տարի առաջ քանդել է կամրջի կամարը, Թիւրքերն ի հարկէ՝ այն չին չինի երբէք, որովհետեւ նրանք ոչինչ չեն ձեռնարկում եւրոպական Թիւրքիայում, լաւ խմանալով՝ որ այնտեղ իրանց աշխատանքը մնալու է ուրիշներին: Միւս կողմից՝ եթէ չինն էլ, ալբանացիք կը քանդեն այն կամուրջները, որոնք կապում են սուլթանի կայսրութիւնը իրանցի հետ: Պէտք է անցնենք ջրով: Քիչ հեռու մի շատ մեծ և սիրուն մէջիդ զծագրում է երկնքի տակ իր մինարէն և զմբէթը: Քսան քայլից սա էլ մէջիդ է, այլ մի աւերակ, երկար խոտերը փաթաթուել են զմբէթին, մինարէի վրայ արագիլի մի բոյն է տնկուած: Ալբանացիք արհամարհում են աղօթքի այս տունը, որովհետեւ Թիւրքերն են չինել:

Աւելի հեռու, արահետի եզրին քառասուն ձիաւորներ ցած են իջել ձիերից մի փոքրիկ սրճատան առաջ: Թիւրք նահազապետն է ուղարկել այս ժանդարմներին բռնելու զիւզացիներին, երբ նրանք կը վերադառնան Իսկիւրից քսակները լի, նրանցից ապրանքների վրայ գրուած հարկը չորթելու համար:

Ժանդարմների այս խմբի մէջ զուր է Թիւրքեր որոնել՝ փոքրիկ աչքերի արանքում գտնուող իրանց փոքրիկ, կոլոր քիթով, զուրս ցցուած այտերով, մեծ և երկար իրանով՝ խիստ կարճ ոտների վրայ: Այստեղ բոլորը կատաղիներ են, ոսկրոտ ու ջլտո, դիշակեր թոջնի գլխով՝ երկար պարանոցի վրայ: Քիթը կեռ՝ մանդաղաճի բեխերի արանքում, յօնքերի ծայրերը բեխերի պէս ցըցուած, փայլուն ու խոր աչքեր, մեծ, ցցուած ականջներ, դայլային հրաշալի ատամներ, բոլոր այս ժանդարմները ալբանացիներ են: Մինչև իսկ Ալբանիայի չեմբին Թիւրքը այժմ միայն ալբանացի կարող է ուղարկել ոստիկանական զործերի համար:

Վեց ժամուայ ճանապարհից յետոյ երևում է Կալիանդէլինը հարթութեան մէջ, Չար լեռնաշղթայի հանդէպ: Քաղաքի կէսը փակուած է մի կիրճի մէջ: Կալիանդէլինը ունի հրաշալի խնձորենիներ, բայց նա էլ աւելի յայտնի է իր հրացաններով: Սա մի զինարան է, ուր ալբանացիք հաստատել են զէնքի մեծ արդիւնադործութիւն: Կալիանդէլինն այսպիսով մատակարարում է սուլթանի սեղանին խնձոր և իւրաքանչիւր ալբանացուն զէնք: Սմեն տարի սուլթանը Ստամբուլից հրաման է տուրկում փակել այդ գաղտնի զինադործարանները, բայց սուլթի շուտ խնձորենիները կը դադարեն պտուղ տալ, քան թէ այդ հրամանը կ'իրադարձուի:

Քաղաքի հանդէպ՝ մէկը միւսից հեռու, բէյերը, որոնք այս երկրի բարօններն են, կալանքն ունեն, որ նրանց զգեստներն

րբն են: Կալանքառանկիւնի, իւրաքանչիւր անկիւնում մի աշտարակ, և ամբողջ չէնքն ունի մի հատ երկաթէ դուռ: Պարբսպի ներսում պարտիզով չըջտպատուած երեք բնակարան կայ, մէկը տղամարդկանց մէկը կանանց և երրորդը հիւրերի համար: Իսկ մի կողմում էլ ախոռն է և յորդանոցը: Այստեղ ամեն ինչ կայ պաշարման զինադրելու համար: Վտանդի ժամանակ բէյը փակուում է իր բնտանիքի, կլիենաների և հօտերի հետ: Այս պարիսպների չորս աշտարակների և իր երկաթէ դրան յետևում նա կարող է զիմանալ մի քանի տարի:

Այս կալանքները ամբուլթիւններ են Կալիանդիւնի հարաւում Մակեդոնիայի ճանապարհի գէմ և ամեն մի յարձակման առաջը կարող են առնել: Կալանքի յետևում քաղաքը կըծկուած է կիրճի մուտքի առաջ, որտեղից բաց է մնում նահանգի ճանապարհը գէպի լեռները: Քաղաքի յետևում լեռնային այս ճանապարհը պաշտպանելու համար մի բէյ շինել էր մի ժամանակ բարձր գիրքերի վրայ մի ահուկի բերդ, որ այժմ աւերակների մի կոյտ է միայն: Բէյերը սիրով այն կը վերաշինէին: Եթէ պէտք լինէր: Առայժմ նրանք պաշտպանողական վիճակի մէջ չեն գրուած, սուլթանը նրանց նեղելու մտադրութիւն չ'ունի, նա նրանց է թողել քաղաքը և զաշտալայը՝ պարաք դնելով վրաները պահպանել յետների դուռը և Հին-Սերբիայի ճանապարհը: Այս բէյերի զլխաւորը կարող է չահագործել Վարզար գետի բոլոր վերին աւազանը:

Կալիանդիւնի այս մեծ բէյը, որ մի նշանաւոր անձնաւորութիւն է, կոչուում է Մհամմէդ: Սուլթանը նրան ուղարկել է Սիրիայի Հալեպ քաղաքը առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող պատճառներով: Համեստաբար, բայց հպարտութեամբ են տալիս Մհամմէդի վասսալները նրա թշնամու, հակառակորդի, նրա աքսորի հեղինակի անունը, և դա ինքը՝ Ֆրանց-Յովսէփ կայսրն է: Նրանք հաւատացած են, որ աշխարհն այնքան մեծ չէր, որ կարողանար պարտիկել Բարձր-Վարդարի զըլխաւորին և կայսր-թագաւորին: Անհրաժեշտ էր, որ մէկը կամ միւսը ոչնչանայ: Աւելի զօրեղը յաղթանակեց: Պարտութիւն կրողը տուժում է. չէ որ այս է պատերազմի օրէնքը: Մհամմէդի պատմութիւնը հետաքրքիր է. ահա մանրամասնութիւնները:—

* *

Կալիանդիւնում աւազակի արհեստը լաւ արհեստ է: Ալբանացիք այդ բանում խիստ առաջադիմում են: Կալիանդիւնը սլաւոնների հին Տեաէօլօն է, որի բնակիչների երեք քառորդը մի քսան տարի առաջ բուլղարներ, սերբեր և վալախներ էին: Մարտ, 1903.

Այժմ շատ քիչ բան է մնում այս քրիստոնեայ ժողովրդից, որին հալածել են ալբանացիք: Այս անկիւնում ալբանացիներին բընակեցրել է Արդիւ-Համիդը: Սուլթանը նրանց է թողնում ճանապարհները. իսկ երբ մարդ հսկում է ճանապարհների վրայ, նա իրաւունք ունի և՛ հարկ վերցնել անցորդներից: Ամեն տարի մակեդոնացի բուլղարներն ու սերբերը Դիրբայում Վարդար գետի ընթացքով մեծ թւով իջնում են Իւււկիւր՝ երկաթուղով Սօֆիա և Ֆիլիպպոպոլ գնալու համար, ուր նրանք աշխատում են լաւ եղանակներին: Ալբանացիք, որ նըրանց տեսնում են դարնանը ցած իջնելիս, սպասում են նրանց վերադարձին աշնանը: Խեղճ բուլղարները այն ժամանակ զուր են աշխատում հազար ու մի խորամանկութեամբ փախցնել իրանց փոքրիկ անտեսութիւնը. Կարկանդակէնի ալբանացիք վարպետ մարդիկ են, և նրանցից ոչինչ չէ խուսափում: Սև Դրենի այս ճանապարհը մի մահաբեր անկիւն է. ոռոտական մի հիւպատոս երեք տարի առաջ կարողացաւ Դիրբայ բարձրանալ հարիւր յիսուն ձիաւորներով չրջապատուած:

Պինդոսից մինչև Չարդազ ալբանացիներին տիրելով Մհամմէդը հարստացել էր: Նա ունէր մինչև երեք հազար հրացան և ութ ժամում կարող էր ընկնել Իւսկիւրի վրայ, որը նա պահում էր իր ձեռքի տակ. Մակեդոնիայի, Հին-Սերբիայի և Ալբանիայի երեք քառորդի բանալին իր ձեռքումն էր: Մհամմէդն այսպիսով ունէր այստեղ մի իսկական թաղաւորութիւն: Բայց ինչպէս ամեն ալբանացի, լեռնային այս թաղաւոր իր առնական արտաքինի տակ ծածկում էր երիտալական ճաշակ սիրուն համազգեստների համար և մի բուրժուական տենչ տիրողոսների, աստիճանների և սարկական սլափունների համար: Այս ալբանացիք, որ այնպէս քիչ են կապուած իսլամին, երբ իրանց մուսուլման են առում, և այնպէս քիչ հաւատարիմ լըբրիստոնէութեան, երբ իրանց քրիստոնեայ են համարում, սարեակներ չէս վազում են դէպի այն ամենը՝ ինչ փայլում է: Կատաղի կամ ըմբոստ՝ կառավարութեան դէմ, անտարբեր թէ անպատկառ որեւէ աստծու կամ հայրենիքի դադափարի հանդէպ, նրանք ընկնում են էկստազի մէջ ամենափոքր զինուորական տեսնելիս: Մի ուսաղիր, մի ոսկէ զրամ, որ փայլում է, քաշում է նրանց դէպի թակարդը, և սուլթանը որպէս լաւ որսորդ՝ զիտէ այս միամիտներին սառչի վրայ քաշել: Առանց այս ինստինկտի ալբանացի բոլոր Մհամմէդները վազուց կը վնէին Մակեդոնիայի տէրերը, ինչպէս մի ժամանակ Մէհմէդ-Ալին Եգիպտոսի տէր դարձաւ:

Արդիւ-Համիդը, որին մեր Մհամմէդն սկսել էր անհան-

զըստացնել, առաջարկեց փաշայի տիտղոս, յետոյ նրան տուեց ժանդարմերիայի մէջ մի բարձր աստիճան: Ժանդարմի համադրեալով աւաղակը թիւրքական օրէնքների տրամադրութեան տակ դրեց իր հին փորձառութիւնը: Նրան յանձնարարուեց հակել Սալօնիկի վիլայէթի ապահովութեան վրայ, որը չատհուռ չէ իր իշխանութիւնից: Ճանապարհներ փակելու արհեստին լաւ ծանօթ Մհամմէդը կարողացաւ աւաղակների բոլոր խորամանկութիւններն ի գերե հանել: Յետոյ որպէս լաւ պաշտօնեայ, որ հոգում է իր առաջ դնալու մասին և իր ծննդավայրին մօտ լինելու համար, նա կամայ թէ ահամայ իրան նըշանակել տուեց Իսկիւրի ժանդարմերիայի չեֆ: Այն ժամանակ այս մարդը, որ իր ձեռին ունէր Բարձր-Վարդարը, բոլոր ալքանացիներին և միևնոյն ժամանակ սուլթանի ժանդարմներին, դարձաւ անսահման իշխանութեան տէր: Մակեդոնիայի մի երբորդը նրա օրէնքից դուրս ուրիշ օրէնք չէր ճանաչում: Պօլսում միայն արձանագրում էին նրա կամքը: Մհամմէդ փաշան կարգում և արձակում էր պաշտօնեաներին, և երբ Իւսկիւրի որեւէ նահանգապետ դադարում էր իրան դուր գալուց, նա տալիս էր նրան տասն օր երկրից հեռանալու համար:

Համբերութեամբ, առանց զարոյթի Աբդուլ-Համիդը և Իլդիզ-Քէօսկի նըբամիտ նենգաւորները շարունակելով խոնարհուել Մհամմէդի կամքի առաջ՝ սպասում էին այն ժամին, երբ խիստ ձգուած լարը կը կտրուի: Մի գեղեցիկ օր Մհամմէդը նրանց հասուն թւաց աքսորի համար, և հոչակաւոր ժանդարմը կանչուեց Պօլս: Նա եկաւ: Նրան չընշաններ տուին, անուանեցին գեներալ, ոսկով ծածկեցին և յայտարարեցին զոհմեծ պետութիւնների դաւադրութեան: Նրան հասկացրին, որ ամբողջ Եւրոպան միացած՝ զլուխ ունենալով Պրանց-Յուսէփ կայսրը, պահանջում է կամ նրա զուրկ կամ աքսորը: Եւ Եւրոպացիների վրէժխնդրութիւնից ազատելու համար է, այսպէս ասացին, որ նրան պատիւներով ուղարկում են Սիրիայի Հալեպ քաղաքը: Մհամմէդ փաշան մեկնեց առանց բողբոջելու, նկատելով՝ որ կայսրը, որի զոհն էր կարծում իրան, արժանի հակառակորդ է:

* *

Կալկանդեկների հանդէպ մենք հիւր ենք ընկտալի գէր-վիշներին: Քաղաքից մի կիլոմետր հեռու, ծաղկապատ դերեզմանատան յետևում, անտառապատ լեռների ստորոտումն է, ուր բարի գէրվիշները ծածկում են հաստատուն պարիսպների յետևում իրանց ծառաստանները, արտերը և այգիները: Սկզբից դժուար է կարծել, թէ սրանք պատկանում են մի մուրացիկ կարգի: Արտաքուստ նրանց թեքքէ-ները (վանք) նմա-

նում են պատնէշներով շրջապատուած բանակատեղի: Պատերի կողերին լայն բացուած խորշեր, կատարներին ստամուռներ բացուածք. դրան վրայ մի քանի աշտարակներ, որոնք միացած են փայտէ կամուրջով պտոյտի ճանապարհի համար: Դրան շնորհիւ, երբ հիւրը գալիս է ապաստան խնդրելու, խոնարհուում են սպիտակագլուստ կրօնաւորները, որոնց զլիւի փաթոյթը ծէսի համաձայն տառներկու ծալք ունի:

Պարիսպների ներսում հարիւրի չափ խնձորենիներ մեկնում էին իրանց ծաղկած ճիւղերը արևի վերջին ճառագայթներին: Չորս կողմում սպիտակ շաւիղներ և փոքրիկ, բարակ առուակներ, որոնք հոսում են մուգ կանաչի միջով: Այս ծառաստանի շուրջը մի փոքրիկ ագարակ, մի փոքրիկ մէշիդ, փոքրիկ քէօսկներ կոյուր և ոսկեղօծ անկիւններով, արևելքի մի Տրիանօն, որ փռուած էր վարդերի առատութեան մէջ: Ահմէդ-Ալին, եղբայրութեան շէյխը, դէրվիշների ըաքան մեզ ընդունելու համար թողեց իր առջևի ամանը երկով լի, որ նա ուտում էր, և առաջնորդեց իր հիւրերին այն քէօսկը, որ նայում է ամբողջ չինութեանը: Սոխակները, թիւրքերի այնքան սիրած «քիւլքիւլները» սկսեցին երգել. լուսատուիկները թռչկաւում էին խնձորենիների տակ: Բաքան ինձ ասում է. «Դու այստեղ կը գտնես ալբանական խաղաղութիւնը»:

Հաջի-Բէկտաշ Խորասանին՝ այս կարդի հիմնադիրը՝ ապրում էր XIV-րդ դարում Օրխանի պալատում: Նա բարի էր նրանց համար, ում սիրում էր և անողորմ դէպի թշնամիները: Նա օրհնեց առաջին ենիչերիներին, և իր աշակերտները չորս դար շարունակ ձևի համար ենիչերիական գնդի անգամներ էին համարւում: Ալբանացի ենիչերիները իրանց երկիրը բերին սուրբ մարգուտնունը: Մուսուլման ալբանացիների կէսը դարձաւ բէկտաշ: Հերձուածի կրօնաւորները այժմ միայն մի քանի դերվիշներ են իրանց թեքքէներում, մինչդեռ հետևողները գտնւում են ամեն տեղ:

Անօգուտ է կարծել, թէ ալբանացիների կրօնական խիստ թոյլ զգայմունքը ամբանում է այս կապով, միայն ալբանացին իրան աւելի լաւ «խլամ» է կարծում, երբ նա «բէկտաշ է ուղում լինել սուրբ Բէկտաշի ձեռքի տակ», ինչպէս ուրիշները (կաթոլիկները) ա. Թրանցիսկոսի: Սատանան սրանով ոչինչ չէ կորցնում, սա մի նախապաշարմունք է աւելացրած միւս նախապաշարմունքների վրայ, որոնք կազմում են ալբանական կրօնը: Շնորհիւ բէկտաշիդմի՝ քաջ մարդիկ, որոնք չափաւորում են լեռները հրացանն ուսերին, ահից դուռնաւում են մի նա-

պատասկ տեսնելիս, ինչպէս մի ժամանակ ինքը՝ Հաջի-Բէկտաշ Խօրասանին:

Ես ճաշակեցի բաբայի մօտ «ալբանական խաղաղութիւն»-ը», իմանալով թէ ինչ գնով է այն գնուած: Այս մի քանի օրավար բուրալից ու խաղախ հողաբաժնի համար քանի ճանապարհներ են արիւնով ցօղուած, որքան ճիշեր, որքան կռիւներ մի արօտատեղի սահմանին, որքան ատելութիւն! Ահմէդ Ալի-բաւան իր թեքէի խորքերում ձեռքի մէջ պահում է ինտրիգաների թելերը: Իր երկիւղած շունչը բորբոքում է ատելութիւնները և մղոււմ է տալիս կռուողներին: Սակայն այստեղ՝ խաղաղութեան զրկում նա չնշում է վաշտերի անուշահոտութիւնը և քաղում է երակները:

*
* *

Կալիանդեղենից գէտի Պրիզրենդ Զարդ-Դադի կիրճերով տաներկու ժամ պէտք է գնալ հեծի:

Մի զափթիէ, որ տանում էր մի դուռ Պրիզրենդից Կալիանդեղեն, իր բանտարկեալի հետ սպանուել է Զարի կիրճերում: Լիւնականները ժանդարմ չեն սիրում և ատում են գողերին: Երկու գիակն էլ կողոպտուած էին. տարել էին նրանց դօտիները, շորերը և կօշիկները. մեռելից գողանալը ըստ ալբանական օրէնքի գողութիւն չէ համարւում, ահա թէ ինչու եթէ մէկի ունեցածը գրաւում է ալբանացուն, սպանութիւնը դառնում է նրա ատաղին պարտքը:

Վիշալը՝ թառած լեռան կատարին՝ երկու անգունդի վրայ, նայում է երկու կողմից մինչև կիրճի խորքերը, ուր ամեն ինչ պիտի կատարուի իր աչքի առաջ: Առանց միշտաբէի ու պարակչների, առանց անասունների, չունենալով նայն իսկ կաղամբի մի փոքրիկ ժարդ, առանց հաճարի մի հատիկի, թագցնելով իր կանանց, որ բնական է, ծածկելով նաև իր երկխաներին, սա մի ամբարտաւան գիւղ է, աւազակների մի որջ: Պրիզրենդի և Կալիանդեղենի ջորեպանները, Վարդարի ձիաւոր փայտավաճառները, Կուցօփալախի հովիւները, որոնք ամառը թափառում են բարձր արօտատեղերում, նրան վճարում են ճանապարհի հարկ:

*
* *

Պրիզրենդը կարող էր լինել մի օպերետային հանրապետութիւն, եթէ ալբանական խումբը այնտեղ զրամաներ չը խաղար: Ամբողջ Եւրոպական-Թիւրքիայում սրանից սիրուն և սրանից ուրախ ոչինչ չը կայ:

Պրիզրենդում մի ալբանացի՝ Բամիդ-բէյը՝ մի օր իրան յայտարարել է քաղաքատես: Ոչ ոք նրան չէ նշանակել, բայց և

ոչ ոք նրա այդ իրաւունքը չէ ժխտել: Քաղաքային խորհրդի ընտրուած անդամները զիւանի լաւ տեղը լուսամուտի առաջ թողել են նրան՝ հարկ եղած հաճոյախօսութիւններով, ապա հեռացել են դահլիճից: Բամիզի խումբը սարսափելի էր. նրա հանդէպ Սիցիլիայի մափիան բարեգործական մի ընկերութիւն կարող էր համարուել: Տաս տարուց ի վեր նա կառավարում է քաղաքը օրինաւոր միջոցներով, որ ձեռք էր առել ապօրինաբար: Երբ հարկատուները ըմբոստութեան կամ վատ տրամադրութեան փոքրիկ նշան են ցոյց տալիս, նա ապառնում է կանչելու չրջակայ ցեղերը: Նրա զլխաւոր կապերը օտորոզութեան հետ է, զարհուրելի մարդիկ, որոնք Պրիզըրենդից մի քանի ժամ հեռու զրաւած ունեն սպիտակ Դրենի կողմից լեռնային մի գոյ, որի միակ մուտքը խիստ նեղ մի կիրճ է:

Հատ-հատ կամ խմբերով օտորոզութեանը իջնում են Պրիզըրենդ. քաղաքապետի բարձր հովանաւորութեան տակ, որի կլիենտներն են, նրանք թալանում են կրպակները և կողոպտում քաղաքացիներին: Այս շահագործութիւնը միշտ առանց դժուարութիւնների չէ անցնում, Կաբաչ ցեղը նրանց դէմ կատաղի մրցութիւն է վարում: Անցեալ տարի հազար կաբաչներ զբաւել էին մի թաղը, մի քանի շաբաթ պէսք էր նրանց կերակրել և կատարել բոլոր քմահաճոյքները: Քաղաքացիք ստիպուած եղան արդարադատութիւն խնդրել Պօլսում. բայց սուլթանը միջամտեց կաբաչներին իրաւունք ստուծ համար: Կաբաչների պետն էր Ռուստէմ-բէյը, որին նրանք ընտանեւոր Ռուստէմին կոչում: Տէր հարթալայրին, ինչպէս Բամիզը քաղաքին, մի գեղեցիկ օր նա յայտարարել էր, թէ ձեռք ևս տասանորդների տէրը: Այն ժամանակից նա տասանորդ էր հաւաքում առանց մի պիտտոր պետական արկղը զցելու: Նա իւրացնում էր բոլորը: Եւ նա յոյս ունէր այսպէս շարունակել երկար: Նա լաւ չէր ճանաչում Թիւրքիան: Առհասարակ թիւրքական կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ իրան կողոպտեն, բայց պաշտօնեաները, որոնք կայսրութեան մէջ գողութիւնից բացի ուրիշ զեր չ'ունեն, աւելի սակաւ համբերողութեամբ են տանում գողութեան մրցութիւնը: Պաշտօնական հարկահանները՝ հալածուած Ռուստէմից, բարձր տեղերում ունէին պաշտպան գողակիցներ: Իլդիզի և Բարձրագոյն-Դրան մարդիկ՝ այս պաշտպանները զրկուած իրանց բաժին տասանորդից՝ աղաղակ բարձրացրին: Եւ սուլթանը թոյլ տուեց ձերբակալել Ռուստէմ կաբաչին, երբ նա մի օր մեռակ կը դայ Պրիզըրենդի շուկան: Ռուստօն բռնուեց և ուղարկուեց Պօլիս:

կաբաչները զէնքը ձեռներին վազվզեցին Պրիզըրենդի թաղերում:

—Տուէք մեզ մեր բէյին, ոտնում էին նրանք, յետ տուէք, թէ չէ մենք կրակ կը տանք քաղաքը:

—Ձեր տեղերը գարձէք և դուք կ'ունենաք ձեր բէյը, պատահանում էր մի թեսերիֆը:

—Ուրիշներին ասացէք Ստամբուլի ստերը! Ի՞նչ էք արել դուք Ռուստօին:

—Ռուստօն պնայել է ուխտ, երկու երեք ամսից յետոյ կը վերադառնայ Մեքքայից հաջի:

—Այդ էլ աստ է! Ռուստօի համար զրօշ չ'արժեն Մեքքան և զլիւի կանոն ժամ թողը: Ալքանական սպիտակ գլխարկը միայն կը ծածկէ իր ճակատը մինչև կեանքի վերջը: Կրակը պատրաստ է, և դու չուտով կը մեռնես, աստ, ուր է Ռուստօն:

—Նա Ստամբուլումն է: Մեր տէրը—և թող Աստուած պահ պահէ նրան—մեր տէրը իր անսպառ բարութեամբ նրան տեղ է տուել իր դահի առաջ թիւվէնքչիների մէջ (թիկնապահ):

Թիկնապահ բառը լսելիս՝ խմբի ազազակները զարարում են: Ռուստօն թիւվէնքչի! որպիսի պատիւ կաբաչների համար: Սուլթանի անձնական պահակախմբի մէջ ընկնելու համար հարկաւոր է ամբողջ կենքը ու կողոպուտներով պարապել անտանքերում, կամ աղնական լինել՝ չնորհիւ ճանապարհ վաղող մի քանի սերունդ նախնիների աւազակութեան: Սուլթանի պատույ պահակախումբը թիւքական աւազակութեան աւազակն է. Ռուստօն թիւվէնքչի! Սա շատ լաւ է!:

Օստրոգուրների և կաբաչների մերձաւորութիւնը բնականապէս խռովում է Պրիզըրենդի օրերը, ևս առաւել նրա դիւշենները: Արեւի մայր մանելուց յետոյ խոհեմ մարդիկ տներից դուրս չեն գալիս: Մենք էլ չենք իշխում դրօսանքի դուրս գալ, թէև շապկա-աղամներ ենք, այսինքն եւրոպական գլխարկով մարդիկ: Ութ տարուց ի վեր Պրիզըրենդը սերբիական սեմինարիայի ուսուցչի կախուղ թաղիքէ գլխարկից բացի չէ տեսել և ոչ մի շապկա-աղամ: Մեր երեք գլխարկները տեսնելուն պէս բացականչեցին. «Ահա մեծ պետութիւնների ուղարկած մի յանձնաժողով!»

Պրիզըրենդն ապրում է այն մշտական համոզմունքով—հիւսիսային և հարաւային Ալքանիսն էլ նրա հետ—որ ամբողջ եւրոպայի համար ալքանայիների կռիւները միջազգային քաղաքականութեան հանդոցն են կազմում:

—Սրանք երեսմաներ են! ասում է մեզ ուսուց փոխ-հիւպատոսը, որ առանց պաշտօնական գլխարկի երբեք դուրս չի

դալիս. — օգտուեցէ՛ք նրանց ֆանտազիայից, այլապէս երբ նկատեն իրանց սխալը, ձեզ կը հալածեն ձեր գլխարկների հետ մէկ տեղ:

*
*
*

Մի քանի օր առաջ Պրիզըրենդ եկաւ մի նոր ոստիկանապետ: Խեղճ մարդ. իր նախորդն ստիպուած էր հեռանալ զիչերով, կտրք նստել գաշտում և վախճել ինչպէս զող. մի ուրիշը նրանից առաջ քաշաքից դուրս էր եկել իր զինուած ստորազրեանների երկու չլթայի միջից, որոնք գէպի գետին էին ուղղել իրանց հրաչանների փողերը, որ Ալբանիայում նշանակում է աքսոր: Այստեղ ուղարկուած բոլոր ոստիկանապետները մեկնում են երեք ամսից յետոյ. մէկը միւսի յետևից նրանք հասնում են երկաթուղով Վերիզովիչ կայարանը: Եւ եթէ գիտուածով սրանցից մէկը սովորական ժամանակից աւելի է մընում, սուլթանը նրան յետ է կանչում, կարծելով՝ որ ոչ որ առանց իր տիրոջը գաւաճանելու չէ կարող Պրիզըրենդի ալբանացիներին դուր գալ:

Դրութիւնն աւելի ծանրացել է այն ժամանակից, երբ Բամիդ-բէյը Բամիդ-փաշա դարձած՝ ինտրիգներ է սարքում Ելզըդ-Քէօսկում թիւվէնքչիների միջոցով և խռովում է քաղաքն ու երկիրը կռիւներով և հազար ու մի «արեան» բաներով, իրական կամ մտածածին: «Արիւնը» առաջնակարգ տեղ է ընդունում ալբանական դործերում: Կան «արեան բարեկամներ», «արեան եղբայրներ», «արեան խռովութիւն», մէկը «արեան պահանջ ունի» միւսից, կամ «արիւն է պարտ» իր թշնամիներին, կամ նրանք են իրան արնապարտ: Յեղից՝ ցեղ, մարդից՝ մարդ մի մըշտական արեան կռիւ է (փիակ) կամ արեան խաղաղութիւն (բեսսա). արիւնը ալբանական օրէնքի (ադէթ) սկիզբը և վախճանն է և միակն է, որ ճանաչուած է Դրենի ամբողջ աւազանում: Մի գողացուած ոչխարի, երկու հովիւների աննշան կռուի համար շատ անգամ ցեղերը կռւել են տաս տարի շարունակ: Քանի դեռ վերջին սպանուածի վրէժն ստնուած չէ, իր ցեղի և ազգականների պատւի վրայ բիծ կայ, հէնց որ վրէժի սիրտը թիւնը յաղեցաւ, պատւի բիծը անցնում է հակառակ բանակի վրայ, և այն սրբելու համար դարձեալ արիւն է հարկաւոր: Այսպէս կը շարունակուէր անվերջ, թէ նոսրած չը լինէին բէսսան, որ Աստուծոյ կամ աւելի ճիշտ՝ սուլթանի դադարն է:

Ալբանիայում այն ժամանակից, երբ Աբդուլ-Համիդը սկըսեց իր թիւվէնքչիները վերցնել Գեքարիայի այս մեծ երկխաներից, նրա ամբողջ քաղաքականութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հսկել փիակների (արեան կռիւ) վրայ և միջամտել բեսսայի ժամանակ:

Սուլթանը լաւ է գնահատում այս պրետորիաներին, որոնք մի հարիւր պիստորի կամ մի ժապաւէնի համար դիտեն սպանել և սպանուել։ Բայց նա դիտէ նոյնպէս, թէ որքան անյարմար է իր յարկի տակ առնել այս լեռնակաճերին, որոնք բերում են հեռներն իրանց վրէժխնդրութիւնները և արեան հաշիւների խիստ պահանջները։ Իր տանը խաղաղութիւն ունենալու համար նա աշխատում է հաշտեցնել իրար դէմ դուրս եկած լեռնակաճերին։ Ալբանացիք ընդունում են Ալգիր-Համիդի միջամտութիւնը, ինչպէս կ'ընդունէին Փրանց-Յովսէփի կամ Նիկողայ Ա-րդ կայսրներին, առանց զարմանքի և առանց իրանց երախտապարտ զգալու։ Նրանք հաւատացած են, թէ իրանց կռիւներով խռովում են ամբողջ աշխարհը, ուստի բնական են գտնում, որ ժամանակ առ ժամանակ մարդկութիւնը հանդիստ պահանջէ և որ աշխարհի տէրերից մէկը նրանց խնդրէ, որ թողնեն թոյլ պետութիւններին մի փոքր հանդիստ շունչ քաշել։

Պօլսից ուղարկուած «արեան յանձնաժողովը» դալիս է Պրիզրերնդ, Իպեկ կամ Դիալովօ։ Բամիդ-Փաշան միշտ գործի մէջ է։ Հեռու Սաամրուլում հաւատացած են, որ ամբողջ ըսպիտակ Դրենը նրա ճնշող ազդեցութեան տակ է։ Եւ ոստիկանապետը միայն Բամիդ-Փաշայի միջոցով է բերել տալիս զանազան ցեղերին հաճելիք արեան գինը, որ Ալգիր-Համիդը վճարում է։ Բայց Բամիդը պահում է բոլոր փողը իր քաղաքապետութեան ներքնատանը, եթէ ոստիկանապետը ձայն հանեց, Բամիդը նրան արստրում է։ Բամիդը աւելին է անում. նա արհեստական ձևով առաջ է բերում ցեղային վրէժխնդրութիւններ կռիւներով, սպանութիւններով և միջամտութիւններով։ Դերակատարները—օստրոգուները, կաբաշները և ուրիշները նրա հետ բաժանում են արդիւնքը։ Բամիդը հզօր է։ Սակայն նրա իշխանութիւնը կարծես զիւմում է դէպի անկում, որովհետեւ կամաց-կամաց Պրիզրերնդի համբերութիւնը հասնում է։ Կաղմուած է «կարգի բարեկամների» մի կուսակցութիւն, որ ըստպահում է կանչել ջուլմանցիներին՝ ամենքին կոտորելու և ամեն ինչ աւերելու համար, եթէ կաբաշներն ու օստրոգուները չարունակեն կոտորածն ու աւերածը։ Այս նոր «պօլիտիկաները» վճռել են իրանց բողոքը անմիջապէս սուլթանի գահի առաջ դնել։ Նրանք ուղարկել են մի հեռադիր ուղղակի սուլթան Ալգիր-Համիդին։ Տասնհինգ օր անցնում է առանց պատասխանի, նրանք հեռադրում են երկրորդ, երրորդ, յետոյ չորրորդ անգամ։ Ոչ մի պատասխան չը ստանալով՝ նրանք ընտրում են քսանհչորս պատգամաւոր իրանց մեծաւեճներից, որոնք

ներկայացնում են քաղաքի քսանհզորս թաղերը: Ընտրուածները գնում, տեղաւորում են հեռագրատանը: Նրանք նախ բերել են տալիս իրանց նարդիլէները, յետոյ կերակուրը, վերջապէս անկողինները: Այժմ նրանք այնտեղ են պառկում, որպէսզի պատասխանը շուտ ստանան: Այսպէս նրանք կարծում են անմիջական յարաբերութեան մէջ լինել աշխարհի տիրոջ հետ: Իրանց միամտութեան մէջ նրանք անկարող են իմանալ, որ Իսկիւրում նահանգապետը բռնում է բոյոր նրանց հեռագրերը: Այս օրինակելի պաշտօնեան ինքն է ամեն օր իր կողմից հեռագիր կաղմում և ուղարկում սուլթանին, նրան ասելու համար, որ իր բարեկամ հովանաւորութեան տակ այդ վիլայէթի բնակիչները հիացմունք են յայտնում իրանց վիճակի համար: Սակայն լսում է, որ սուլթանը Պրիզրբենդ է ուղարկում մի նոր ոստիկանապետ: Սա հասնում է: Նրան զիմաւորում են անհամբեր հարցերով: Նա չը գիտէ էլ, թէ բանն ինչուֆն է և կարծում է, թէ իրան զիմամբ ուղարկել են զժերի մէջ որպէս պատիժ: Նրանց հետ վարում է քաղցրութեամբ, ներողութիւն խնդրում, բայց ի դուր, չորս կողմից գոռում են, թէ նա ձեռնում է անգէտ, և սպառնում են վաղիկ չուկան: Ալքանական որեւէ քաղաղաքում չուկան վաղիկ, խանութները զոները զոյիկ նշանակում է կառավարութեան ղէմ դուրս գալ: Մեր հասնելու նախընթաց օրը պրիզրբենդցիք որոշել էին վաղիկ չուկան: Միայն ի յարգանս մեր զխարկներին, Եւրոպայի ներկայացուցիչներին է, որ այսօր չուկան մնում է բաց:

*
* *
*

Ես ուղեցի ձի վարձել, զնալ Իպիկ և Դիակօլօ, բայց ձի չը ճարուեց. մէկը «կանաչի էր ընկած», միւսի ոտքն էր վիրաւորուած: «Կանք վերցրէք», ասաց ինձ զնգապետը: Բայց ճանապարհ չը կայ, հազիւ մի շաւիղ: Գնդապետը չէ ուղում, որ ես գնամ սպիտակ Դրենո Բամիդ-փաշան չէ կամենում, որ ես այցելեմ իր ցեղերին: Պրիզրբենդցիք չեն ցանկանում, որ ես շարունակեմ մնալ իրանց հանրապետութեան մէջ: Իսկիւրի նահանգապետը և Բարձրագոյն Դուռը վճռել են իմ առաջ ճանապարհը վաղիկ: Այս չըկամութիւնը իր հիմունքները՝ համարեա իր մեղմացուցիչ պատճառներն՝ ունի:

Չը կարողանալով այցելել Իպիկը և Դիակօլօն, մենք մնում ենք Պրիզրբենդ այնքան ժամանակ, որքան ալքանական փանտազիան կը ցանկանայ տանել մեր ներկայութիւնը:

Պրիզրբենդի մի թաղում հազար սերբ տուն կայ: Չար լեւրան կողքին կպած: Իւրաքանչիւր սերբ ընտանիք ալքանացի մի տէր ունի, որ նրան հովանաւորում է՝ փոխարէն տուրքերի,

կօռ ու բեզեմառի, սովորական ընծաների, տասանորդի, գողութեան, առանց հաշուելու կալուածատիրական իրաւունքը, որ մնում է որպէս այստեղի սօցիալական դաշնագրութեան (contract social) յօդուածներէի մէկը: Այսպէս մի քանի տարի առաջ Իսսակ-բէյը ուղարկում է իր որդուն՝ Պաւլիչ անունով մի սերբի մօտ նրան տեսու. «Իմ հայրը տեսել է քո կնոջը և հաւանել. այժմ ուղում է նրան, ուղարկիր»: Միևնոյն ժամանակ երիտասարդը տեսնում է սերբի աղջկան, ուստի աւելացնում է. «աղջիկդ էլ կ'ուղարկես ինձ համար»: Քսանեչորս ժամ յետոյ Իսսակը հրամայում է տեսել. «Դու չ'ուղարկեցիր քո կնոջը, լաւ! այժմ փոխարէնը կ'ուղարկես հինգհարիւր ֆրանկ և քո աղջիկը իմ որդու համար»: Սերբը իր ազգականներէի պարտք վերցնելով հինգհարիւր ֆրանկ՝ տալիս է, իսկ աղջկան թողնում է մի քահանայի մօտ: Երիտասարդ ալբանացին զալիս է և չը դաժնելով աղջկան՝ վերցնում է կնոջը: Ապա բէյը խլում է սերբի արտերը, տանում է կահկարասին, պահանջում է ահագին փրկանք, և վերջապէս Պաւլիչը ստանում է ոտքի մի այնպիսի հարուած, որ մեռնում է: Իսսակ-բէյը Պաւլիչի պատրոնն էր:

Սերբերը Պրիզրենդում ունեն նախկոպոս և մի օրթօ-դօքս սեմինարիա:

Ռուսական փոխ-հիւպատոսը պաշտպանում է նրանց. աւստրիական մի պաշտօնեայ պաշտպանում է կաթոլիկ ալբանացիներին, սակայն աւստրիական ազնւոյ ռատիկանապետին արած իր մի պաշտօնական այցելութեան ժամանակ քիչ էր մնացել սպանուէր պահապանի ձեռքով: Սերբերն էլ թուլածորթ չեն և ի հարկին իրանք իրանց պաշտպանել գիտեն: Բիստրիցայի ափին մի քանի ամսից ի վեր ամեն օր կարելի է տեսնել մի պառաւ մահմէդական կին, որ ազոտաւ ազազակներ է արձակում՝ վտիտ ձեռները շարժելով, որովհետև նրա որդուն սպանել է մի սերբ: Այս սերբը ջահիլ էր և սիրուն, իսկ սպանուած մահմէդականը Ստամբուլից բերել էր դարչնի սովորութիւններ. նրանց մէջ մի անգամ մի խանութում կախ սկըսուեց դանակով. մահմէդականը սպանուեց: Երկու ամիս շարունակ ռատիկանութիւնը և սպանուածի ազգականները իզուր փնտրեցին մարդասպանին. նա կարողացաւ փախչել դաշտերը. իսկ պառաւը շարունակում է վրէժնորութիւն ազազակի:

Պրիզրենդի շրջանը՝ այս Հին-Սերբիան Հայաստանի հետ աշխարհի ամենազօքազգ երկիրն է: Ալբանացիք իրանց լիւններէի իջնելով՝ կայսերական իշխանութիւնից իրաւունք են ըստացել ապրել ի հաշիւ սերբ գիւղացիների և ոչնչացնել ամեն

ինչ: Ուզում են ջնջել այս ցեղը (սերբիական), որ կարող է օրինաւոր ճանաչել Ալէքսանդր Թադաւորի (Սերբիայի), Աւստրիայի և Մօնտենեգրոյ իրաւունքները: Պրիզրէնցի շուրջը ալբանական օրէնքը ամենակարող է: Քրիստոնեաները՝ որպէս նշան ստրկութեան՝ սլաւոական են իրանց մաղերը կտրել: Նրանք իրաւունք չ'ունեն ձիով մտնել որեւէ քաղաք և ոչ էլ ձիու վրայ մնալ, երբ դաշտում պատահում են որեւէ մուսուլմանի: Ամեն տեղ նրանց գերեզմանատների պատերը հողին հաւասարեցրուած են. քրիստոնեաները այդպիսի արտասուելի կեանքից յետոյ էլ իրաւունք չ'ունեն մի խաղաղ անկիւն ունենալու:

Միարօվիցայում Հիսսա Բօլժետինայը յայտարարում է, թէ ինքը սպանելու է ոռոսաց հիւպատոսին, հէնց որ վերջինս համարձակուի պաշտօնն ստանձնել: Անցեալ տարի նոյն Հիսսան երեք հարիւր մարդու գլուխ անցած՝ մի օր յարձակում է Կօլաչին գիւղի վրայ, կողոպտում է և վրկանքի ենթարկում: Նահանգապետը նրան բարեկամական նկատողութիւններ է անում. Հիսսան պահանջում է վաչայի տիպոս, որ շտապում են խոստանալ նրան: Իր որդին 1902 թւի յունիսի 4-ին ստիպում է հարթավայրի քրիստոնեաներին խնդրել սուլթանից իր ոչխարների տուրքի որոշ զիջում: Սուլթանը՝ ինչպէս և սպասելի էր՝ մերժում է. այն ժամանակ ալբանացին պատժում է քաղաքը՝ արգելելով նրա ելքն ու մուտքը: Քաղաքը սովից տանջուեց՝ ինչպէս պաշարուած:

Սպանութիւններ, անհանդումներ, արիւնահեղ արշաւանքներ, ահա Հին-Սերբիայի ամենօրեայ քրօնիկը: Թիւրքական իշխանութիւնը օժանդակում է այդ բոյորին: Մի խեղճ սերբ աղջիկ հարիւր յիսուն օրից ի վեր բանտումն է այն պատճառով, որ նա զիմաղրել էր մի բէյի, որը վախցրել էր այդ աղջկան հէնց վերջինիս հարսանիքի ժամանակ: Իր աղատութիւնն ու իր նշանածը վերստանալու համար նա միայն մի հնար ունի՝ զիջել բէյին: Քեաղիմ աւաղակը՝ ահա երկու տարի է՝ ինչ ապրում է որպէս պարազիտ ի հաշիւ երեք գիւղերի, որոնց նա սարսափի տակ է պահում և վրկանքի ենթարկում: Գիւղացիները բողոքեցին, թիւրք նահանգապետն ուղարկեց ժանդարմներ, Քեաղիմը նրանց հրաւիրեց մի օրգիայի, որ կազմուեց քրիստոնեաների զինով, պաշարեղէնով և կանանցով:

Միարօվիցայում երկու եղբայրներ, երկուսն էլ ոստիկանական սպայ, մտնում են մի քրիստոնէի տուն, ուր կատարում է հարսանիք. նրանք անարձանակներով սպանում են այնքան մարդ, որքան կարող են և բռնաբարում են կանանց. սա այս

Երկրում հանար է՛ Այսպէս է մի հատիկ օրուայ քրօնիկը՝
Խիւրքերը մճոկի են այս դաշտում ջնջել քրիստոնեայ ազգա-
բնակա թիւնը...

ԺՕՐԺ—ԳՕԼԻՄ

(Թարգմ. Ա. Ա.)

ՌՈՒՍԸՑ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

I

Նոր չէ, որ Ռուսաստանը ուշադրութիւն է դարձնում Պարսկաստանի վրայ. դեռ դարեր առաջ նա ձգտել է անդ բըռնել այդ երկրի մէջ, նուաճումներ անել և զօրեղացնել իր դիրքը թէ քաղաքական և թէ տնտեսական տեսակէտներից: Նոյն այդ ձգտումը շարունակւում է և այժմ՝ աւելի ուժեղ և որոշակի կերպով: Բայց անցեալում նուաճումները կատարւում էին զէնքի միջոցով, իսկ այժմ խաղաղ ճանապարհով:

Ռուսաստանը սկսեց աւանձին ուշադրութիւն դարձնել Պարսկաստանի վրայ մանաւանդ վերջին տաս տարում և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում չառ աչքի ընկնող աջողութիւններ ունեցաւ և ապագայի փառաւոր հեռանկարից ոգևորւած՝ այժմ աւելի ու աւելի ձգտում է դիրք գրաւել: Հիւսիսային Պարսկաստանը, այսինքն Ատրպատականի ընդարձակ նահանգը, ուր առաջ ազդեցիկ հեղինակութիւն վայելող Անպլիան էր, այժմ դառնում է համարեա բացարձակապէս Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ:

Հիւսիսային Պարսկաստանում նա իր դիրքը ապահովելով՝ այժմ ձգտում է իր ոյժը տարածել ամբողջ Պարսկաստանում, առևտրական նուաճումներ անել Իրանի ամբողջ երկրում: Այդ նպատակին հասնելու համար նա մի կողմից աշխատում է ըստ իր կամական յարաբերութիւն պահպանել իր հարևանի հետ, ուրախութեամբ խոչոր գումարներով պարագ է տալիս նրան և այլն: Իր այդ հեռատես քաղաքականութեան արդիւնքը արդէն տեսնում է Ռուսիան: Պարսկաստանը չը կարողացաւ 1903 թ. փետրուարի 1-ին (ն. տ.) լճարել սահմանուած դումարը՝ Ռուսիայից իր արած փոխառութեան 9/0-ը հանդիմանելու համար, ուս-

տի ոռոսաց կառավարութիւնը կարգադրել է, որ սրանից յետոյ մաքսատաների հատկութիւնները, որոնք բացառապէս գրեւում են Պարսկաստանի պարսքի տոկոսը ծածկելու համար, ստանան Պարսկաստանի ոռոսաց բանկը կամ նրա բաժանմունքները, իսկ ուր բանկ չը կայ, կը ստանան յատուկ այդ նպատակով այնտեղ նշանակուած գործակալները:

Այս մի քանի տարուայ ընթացքում Ռուսաստանը այնպիսի հիմարկութիւններ հիմնեց Պարսկաստանում և այնպիսի ձեռնարկութիւններ սկսեց, որոնք գալիս են աւելի ու աւելի առևտրական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու և սերտ կապեր հաստատելու երկու երկրների մէջ: Այդ հիմնարկութիւններն ու ձեռնարկութիւններն են՝ ոռոսական փոխառու բանկը, ոռոսաց ապահով. և ճանապարհ հաղորդակց. ընկերութիւնը, «Նադեժդա» ընկերութիւնը, խճուղի շինելը և այլն:

Ռուսաց բանկ հիմնուեց Թաւրիզում 1901 թւին, որը կազմում է ոռոսաց պետական բանկի մի ճիւղը: Ռուսական բանկը ամեն կերպ աշխատում է արտօնութիւններ ու գիւրութիւններ տալ թէ թուրք և թէ հայ վաճառականներին, նամանաւանդ նրանց, որոնք ոռոսական ապրանք են ներմուծում:

Ռուսական բանկը ձգտում է վերացնել նաև մի արգելք, դա կուրսի փոփոխական գրութիւնն է: Բանկը ձգտում է հաւասարեցնել ոռոսական բուլբլին պարսկական 5 դրանին. հէնց այդ նպատակով Պետերբուրգի պետական դրամատանը կտրւում են պարսկական 5 դրանանոց արծաթ դրամներ, որի քաշը 61 գօլիայով ծանր է ոռոսական բուլբլուց: Այս նոր կտրուած դրամից Թաւրիզի ոռոսական բանկը ստացաւ 60,000 թուման, և վաղուց մտել է շրջանառութեան մէջ: Եթէ բանկը կարողանայ հասնել իր նպատակին, կը ստեղծուի վաճառականների համար մի շատ նպատաւոր դրութիւն, և դրանով զգալի կերպով զարկ կը տրուի ոռոսական ապրանքների աւելի լայն չափերով տարածուելուն. մի խօսքով ոռոս-պարսկական առևտրի համար չօշափելի դիւրութիւն կը ստեղծուի:

Մեծ զարկ են տալիս ոռոսական ապրանքների տարածուելուն մանաւանդ «Надежда», «Росс. страх. транс». ընկերութիւնները, որոնք ձգտում են ամեն գիւրութիւններ տալ վաճառականներին. վերադիր վճարով ընդունում են ապրանքներ Ռուսաստան ուղարկելու և կամ ստանալու արտասահմանից: Այս երկու ընկերութիւններն էլ մեծ քանակութեամբ չաքար են վաճառում Հիւսիսային Պարսկաստանում:

«Надежда» ընկերութիւնը, ինչպէս և միւս ընկերութիւն-

նը, զլիաւորապէս գործում է Ատրպատականում, մասնաւորապէս ամբողջ Պարսկաստանում: Ատրպատականի զրէթէ բոլոր կենտրոնական քաղաքներում այժմ «Надежда»-ն բաժամունքներ ունի, ինչպէս Թաւրիզ, Արզաբիլ, Ուրմի, Մարաղա և Սօուզ-Բուլաղ: Իսկ Պարսկաստանի միւս մասերից միայն Խօրասանում ունի աղենտ, մօտ օրերս բացուելու է նաև Թեհրանում առանձին բաժանմունք: «Надежда»-ն այս մի տարի է, ինչ սկսել է իր գործունէութիւնը Պարսկաստանում, բայց այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ արագ կերպով տարածուեց, և մեծ շանսեր կան, որ շատ մօտիկ ապագայում յայտնի զարկ կը տայ ռուսական աղբեցութեանը, և ռուսական ապրանքները ահալին քանակութեամբ կը ներմուծուեն Պարսկաստան, զլիաւորապէս Հիւսիսային Պարսկաստան, կը տիրեն այդ մասի առևտրական շուկաները և միակ տէրը կը լինեն, առանց որևէ մրցակցի:

Ռուսաստանը աշխատում է նուաճել իր ապրանքներով ամբողջ Պարսկաստանի առևտրական աշխարհը՝ չը բաւականա-նալով միայն Ատրպատականի նահանգով: Այժմ նոյնիսկ մի քանի խոշոր առևտրական ֆիրմաներ, օր. Морозовъ, յատկապէս մարդիկ են ուղարկում Պարսկաստան՝ ժողովրդի պէտքերը և ճաշակը ուսումնասիրելու համար: Մի քանի ամիս առաջ մի մանուֆակտուրային ընկերութեան ներկայացուցիչ էր եկել Թաւրիզ և երկար խորհրդակցել էր պարսիկ վաճառականների հետ, իսկ երկու ամիս առաջ եկել էր «Поповъ»-ի խոշոր ֆիրմայի ներկայացուցիչը՝ ռուսական թէյը այս երկրում տարածե-համար: «Надежда»-ն յանձն է առել տեղափոխութեան ամեն տեսակ զիւրութիւններ տալ պարսիկ վաճառականներին, եթէ նրանք վերը յիշած ֆիրմաների հետ պայմանաւորուեն:

Հէնց այժմ ռուսական մի քանի ապրանքներ, օրինակ նաւթը, չաքարը, չթեղէնը, ահապէս նուաճումներ են անում Պարսկաստանի, մասնաւորապէս Ատրպատականի շուկաներում:

Իսկ Ռուս-Պարսկական առևտրական նոր զաշնագիրը, որ հաստատուեց փետրուարին, գալիս է էլ աւելի զօրեղացնելու ռուսաց աղբեցութիւնը Իրանի երկրում:

Այժմ մեր ձեռքի տակ ունենք տպագրուած նոր տարիֆ-ների մի ամբողջ շարք շատ մանրամասն և որոշակի, որ արդէն գործադրութեան մէջ է մտել: Ռուս-պարսկական նոր զաշնագրով շատ բան է փոխուել մաքսի վերաբերմամբ, չափերի և աս-տիճանների իջնելը և բարձրանալը շատ է զգալի: Սւ մի բան, որ շատ ակնյայտնի է և աչքի է ընկնում հէնց սկզբից, այդ այն է, որ զրէթէ ամեն ինչ փոխուել է յօգուտ Ռուսաստանի:

Այն ապրանքները, որոնցից մեծ քանակութեամբ ներմուծ-

ւում էին եւրոպական միւս պետութիւններից, օրինակ մետաքսէ զործուածքներ, թանգագին քարեր, ոսկէ և ուրիշ տեսակի ժամացոյցներ, թէյ, մահուղեղէններ և այլն, զրանց մարսերի չափերը սարսափելի աստիճանի են հասել, որ երբէք ձեռնտու չէ զրանց առետրով զբաղուել Պարսկաստանում: Թէյի մաքսը, որից ահագին քանակութիւնով ներմուծւում էր ուրիշ երկրներից, որ առաջ 50% էր, այժմ բարձրացել է $50-750\%$ -ի (սպիտակ և սև թէյ): Այն ինչ՝ նաւթը, չաքարը և այլն, որոնք բացառապէս ներմուծւում են Ռուսաստանից, զրանց մաքսը աւելի իջել է: Նաւթի մաքսը, որ առաջ 50% էր, այժմ 30% է, չաքարը առաջ 50% էր, այժմ $3\frac{1}{3}\%$: Կօնեակ, լիքեօր, վիսկի, զլխարկներ *) և այլն, որոնք շատ աննշան բացառութեամբ գալիս են Արևմտեան եւրոպայից, զրանց համար վերցնում են ահագին մաքս, այն ինչ դարեջուր, ածուխ, ամեն տեսակի ալիւրներ, ձկնեղէն, բամբակէ զործուածքներ, կենդանիներ, (ձի, էշ, ոչխար և այլն), կաւէ թրձուած և չը թրձուած ամանեղէններ, որ բաւականին արտահանում է Ռուսաստանը, ներմուծւում են Պարսկաստան առանց մաքսի:

Այդպէս ուրեմն ներմուծման դէպքում ամեն կողմից շահը Ռուսաստանի կողմն է. նոյն բանը կայ և շատնկատելի է Պարսկաստանից արտահանուած ապրանքների վերաբերմամբ: Յայտնի է, որ Պարսկաստանը մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր է արտահանում, ինչպէս սարգա իր բոլոր տեսակներով, նուշ, մասամբ բամբակ, և բացառապէս Ռուսաստան, կամ Ռուսաստանի միջոցով ուրիշ երկրներ: Այդ մրցեղէնների մաքսը թէև մի փոքր բարձրացել է, բայց այդ երբէք չէ խանդարելու աւելի մեծ քանակութեամբ արտահանելուն, որովհետև Պարսկաստանը զրանցից այլևս մաքս չէ վերցնելու: Առաջ ինչ չափով Պարսկաստանը վերցնում էր, համարեա նոյնքան այժմ աւելացել է ուսաց մաքսի վրայ: Արտահանողների և վաճառականների համար գրեթէ նոյն չափն է մնացել:

Այն ինչ՝ կան ապրանքներ, օրինակ՝ գորգ, շալ և այլն, որոնք շատ անհրաժեշտ են Ռուսաստանին, արտահանւում են գրեթէ առանց մաքսի:

Ահա այսպէս ամեն ինչ փոփոխուել է յօդուտ Ռուսաստանի: Զրմոռանանք ասել, որ այդ նոր դաշնագրի 8-րդ յօդուածով իբրև չափ որոշւում է Թաւրիզի բաթմանը, որ ունի 640 պարսից մսխալ կամ ուսական 7,27 գր. 9-րդ յօդուածով որոշւում է, որ քաշը լինելու է brutto: 4-րդ յօդուածով ոչնչա-

*) 5 Ղոան, կօնեակ, վիսկի բաթմանը 12 ղոան, գլխարկ 15% :

նում են ռահգարին, ալաֆխանան, զափանը և ուրիշ տեղական հարկերը *): Այս տեղական տուրքերը վերանալով Պարսկաստանի համար՝ ի հարկէ՝ ֆինանսական տեսակէտից մի աստիճան վնաս է, բայց մեծ չափով նոյաստում է վաճառականութեան տարածման և տալիս է մի շարք յարմարութիւններ:

Ինչպէս տեսնում էք, ուսումնարանական այս նոր դաշնադրով լայն և ընդարձակ ասպարէզ է բացւում Իրանի երկրում ուսական ապրանքների համար և թարէց տարի աւելի ու աւելի կ'ընդլայնուեն և ահապին նուաճումներ կ'անեն: Միակ արգելքը, որ մեծ չափով խանգարում է աւելի տարածուելուն և կանոնաւոր յարաբերութիւններին, դա շնորհքով ճանապարհների կատարեալ բացակայութիւնն է: Հաղորդակցութեան միջոցները դեռ հնազարեան վիճակի մէջ են, ձգւում են ձորերի, առուների միջով, հանգամանք, որը խանգարում է կանոնաւոր երթևեկութեան և առևտրի հաղորդակցութեան զարգանալուն: Այս հանգամանքը լուրջ կերպով զբաղեցնում է ուսաց կառավարութեան, և եռանդուն կերպով աշխատում են վերացնել այդ արգելքը:

Ռուսաստանի ձեռք բերած այս բոլոր արածութիւնները և յաջողութիւնները Պարսկաստանում դրաւեց հարեան ուրիշ տէրութիւնների, մանաւանդ Անգլիայի ուշադրութիւնը, որոնք նոյնպէս շահեր ունեն այս երկրում:

II

Հիւսիսային Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքում, Թաւրիզում կան հիւպատոսներ եւրոպական շատ աւերութիւններից, բայց դրանցից ամենաազդեցիկը անդալման ուսաց հիւպատոսն է: Ռուսաց կոնսուլատը առանձին դիրք և հեղինակութիւն է վայելում Ասորպատականի նահանգում: Կոնսուլատի վրայ թուրքերը նայում են որպէս մի ամենաուժեղ և կարող հիմնարկութեան վրայ: Ռուսաց կոնսուլատի հեղինակութիւնը աւելի բարձրացաւ և աւելի սկսեց տարածուել, ուժեղանալ նրա ազդեցութիւնը նամանաւանդ 1897 թւի դարեանը Թաւրիզում տեղի ունեցած ամբոխային ցոյցից յետոյ: Թուրք խառնիճաղանձ խուժանը զրգուում մի դէպքից՝ յարձակում է հայաբը-

*) Արտասահմանեան ապրանքը Պարսկաստան մտնելիս՝ սահմանում բացի նշանակուած մաքսը ստանալուց, այդ ապրանքը Պարսկաստանի իւրաքանչիւր քաղաքից անցնելիս առնում էին որոշ տուրք, որ կոչւում էր «ռահգարին»: Ղափանն է մրգեղէնները կշռելու տուրք, ալաֆխանան՝ փայտի տուրք:

նախ թաղերի վրայ և սկսում է կողոպտել, թալանել: Հայերը պատասխարան են դառնում ռուսաց կոնսուլատում: Ռուսաց կոնսուլ Պետրովի կարգադրութեամբ ռուսաց զօրքը պէտք է մըտնէր Թաւրիզ քրիստոնեաներին պաշտպանելու համար, բայց խաղաղում է ամբխը, դադարում է թալանը, և, ինչպէս պատմում են, ռուսաց զօրքը յետ է դառնում Արաքսի ափից: Բալոր կողոպտուած հայ ընտանիքները ռուսաց կոնսուլի կարգադրութեամբ մանրամասն ցուցակով ներկայացնում են իրանց կրած վնասները, և պ. Պետրովը առանց որևէ զիջումի առնում է այդ պարսից կառավարութիւնից և յանձնում հայերին: Այս դէպքը մեծ սարսափ է տարածել լնիկ ժողովրդի վրայ և հեղուկութեամբ չէ մոռացւում:

Մի տեսակ երկիւղածութեամբ է նայում թուրք ամբոխը ռուսաց կողակին, նրա մէջ ինչ որ դերբնական ուժ է ընդունում, մանաւանդ շատ ազդում է կողակի մեծ և բրդոտ զլխարկը. ով կողակի նման է հագնւում, նրան թուրքը կողակ է ընդունում:

Թէև աւհասարակ օտարահպատակի գոյքը և կեանքը ապահով է Պարսկաստանում, բայց ռուսահպատակինը ուրիշ է: Նա միանգամայն ազատ է այս երկրում, ազատ կողոպուաներից, հարստահարութիւններից, ազատ յարձակումներից. նրա մազին անգամ ոչ որ չէ յանդգնում դիպչել: Իսկ եթէ մի բան է պատահում ռուսահպատակին, թէկուզ շատ աննշան վնաս է կրում նա, խիստ պատժի է ենթարկւում՝ չարագործը պարսից կառավարութեան կողմից՝ ի հարկէ՝ ռուսաց կոնսուլատի պահանջի համաձայն. եթէ նրան ճանապարհորդելիս կողոպտում են աւազակները, նոյն տեղի, կամ մօտիկ տեղերի (ուր կատարուել է այդ) ժողովուրդ տուժում է կրկնապատիկը, և սպառտիկը: Ուր էլ կողոպտուած լինի ռուսահպատակը, թէկուզ Ասրպատականի մի խուլ և հեռաւոր անկիւնում, եթէ իմացուեց, առնում է կոնսուլատը զեռ վնասից աւելի: Քանիքանի նման դէպքեր են պատահել: Իսկ եթէ թուրքը յանդգնում է ձեռք բարձրացնել մի ռուսահպատակի վրայ, վնչ նրան, տուժում է նա շատ խիստ կերպով: Հէնց անցեալ օրը երկու թուրքերի ծեծեցին, որովհետև զրանք մի ռուսահպատակի վրայ ձեռք էին բարձրացել, և ձեռում են այնտեղ, ուր կատարուած է լինում դէպքը:

Հէնց այս հանգամանքն է, որ շատ հայեր, մանաւանդ թուրքեր ձգտում են, մեծզումարներով դրամ են ծախսում, որպէսզի աջողկեցնեն ռուսահպատակութիւն ընդունել: Շատ շատերի նախանձն է զրգոում ռուսահպատակ լինելը:

Առհասարակ Պարսկաստանի կեանքի բոլոր երևոյթները մէջ աչքի է զարնում Ռուսաստանի զօրեղ ազդեցութիւնը: Ֆրանսերէն լեզուն առաջ տիրապետող օտար լեզուն էր հէնց նոյնիսկ Ատրպատականում, Թաւրիզում, այժմ համարեա թէ տեղի է տուել ուսաց լեզուին: Հետզհետէ ուսաց լեզուն մի անհրաժեշտ տարր է դառնում Ատրպատականի կեանքի շատ երևոյթներում, մանաւանդ այս փոխադրական ընկերութիւնները, ուսաց բանիկերի հիմնուելուց յետոյ:

Թաւրիզի թէ «Արամեան» և թէ «Հայկազեան-Թամարեան» դպրոցներում ուսաց լեզուն համարւում է «որպէս առաջնակարգ առարկայ. վերջին դպրոցում սովորեցնում են նոյնիսկ աշակերտութիւններին: Ռուսաց լեզուն կայ նաև բողոքականների ուսումնարանում: Բացի դրանցից՝ թուրքաց «Քեամար» և «Լուղմանեան» դպրոցներում ուրիշ լեզուների չարքում կայ և ուսաց լեզուն. այս մի տարր է, ինչ բացուել է և մի մասնաւոր դպրոց, ուր անցնում են բացառապէս ուսաց լեզու, որի աշակերտները՝ ի հարկէ՝ թուրքեր են: Գաւառական մի քանի դպրոցներում էլ ուսաց լեզուն պարտադիր է դարձել: Ինչպէս լուծւում ենք, մտադրութիւն կայ բանալ Թաւրիզում ուսաց մի դպրոց բէալական դպրոցների ծրագրով... և որպէս թէ Ն. Բ. Թաւրիզում չաժառանգը խոստացել է իր բարոյական և նիւթական աջակցութիւնը այդ հիմնուելիք դպրոցին:

Նւ այս բոլորը ուսաց լեզուի անհրաժեշտութիւն կադմոդ յայտնի փաստեր են: Շնորհիւ այդ դպրոցների, նոյնպէս և այն յաճախակի յարաբերութիւնների, որ պարսկաստանցիները ունեն Ռուսաստանի հետ, երբեմն թէ Թաւրիզում և թէ ուրիշ տեղերում լուծւում են ուսերէն աղաւաղուած խօսքեր, ինչպէս օրինակ՝ փաղի սուղա, ըզըրասթի, քուծա փայդօշ, փաշօլ և այլն: Գործածութեան մէջ են՝ սամովար, տարեկա, եամշէիկ, ցէպօչկա, խոզեային, կնուտ, տրօյկա, սապօզ, պօլսապօժկա, չօթք, վօղկա և այլն:

Խմորեղէններ վաճառող (կանդիւտեր) խանութների թիւը Թաւրիզում արագ կերպով աճում է, նման բոլորովին ուսականներին, և բանը այն է, որ խանութպանները ուսահայի հետ աշխատում են անպատճառ ուսերէն խօսել, որոնք ի հարկէ՝ եղել են Ռուսաստան: Թաւրիզում եթէ տեսնէք փոքր ի շատէ կանոնաւոր և մաքուր խանութ, իմացէք, որ նրա տէրը անշուշտ եղել է Ռուսաստան:

Շատ քիչ վաճառականներ կը լինեն, որ տարին մէկ կամ մի քանի անգամ Կովկաս և Ռուսաստան չը գնան. նրանք միշտ էլ տարաբերութիւն ունեն Ռուսաստանի հետ: Ոչ միայն վաճառա-

կանները, այլ ևս հասարակ, ոայեա ժողովրդին էլ են ծանօթ կով-
կասը և Ռուսաստանը: Նա ատրպատականցու միակ պանդըխ-
տավայրն է: Տարեկան մօտաւորապէս 30,000 հողի պանդխտում
են զլիւաւորապէս Բագու, Շուշի, Թիֆլիս, Բաթում, Փոթի,
Վլադիկաւկազ, Ռօստով Դօնի վրայ, Հաշտարխան և այլն:

Ահա ինչպիսի կապեր կան Ռուսաստանի և արևելքի այս
երկրի մէջ: Բացի այդ, շատ պարզ նկատելի է ո՛ր այս, որ
Ատրպատականի հայերը ուսականին նման շատ անուններ ունեն,
օրինակ՝ Սօնիա, Օլգա, Մանիս, Անիւտա, Իվան, Դիմիտրիյ
և այլն:

Մեր յօդուածից պարզուեց, թէ ինչպիսի շանսեր կան ա-
պաւայում Ռուսաստանի քաղաքական և առեւտրական շահերը
ընդարձակուելու վերաբերմամբ. իսկ երբ երկաթուղին կը
միացնէ երկու հարեան պետութիւնները, զարմանալի չի լինիլ,
եթէ Ատրպատականը դառնայ Երևանեան նահանգի շարու-
նակութիւնը...

Ե. ՅՐԱՆԳԵԱՆՑ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ՆԱՀԱՊԵՏ ԶՈՒՉԱՅԻ ԴԻԻԱՆԸ», ֆինական ուսումնասիրություններ մը հրատարակեց Արշակ Զօպանեան. Պարիզ, 1902; տպարան «Անահիտ»:

Այս հրատարակությունը գալիս է հաստատելու արդէն յայտնի իրողությունը: Դա այն է, որ մեր հին գրականությունը ժողովրդական չէր: Մենք խօսում ենք այն գրականության մասին, որի համարեա միակ տէրը հոգևորականությունն էր: Այդ գրականությունը հոգևոր էր, եկեղեցական. նա գրաբար էր, մատչելի միայն եկեղեցական դասին և սակաւաթիւ ընտրեալներին, որոնք կարողանում էին սովորել այդ լեզուն: Կար ժողովրդի ահագին բազմությունը, բայց նա հեռու էր այդ պաշտօնական գրականությունից, նա ունէր իր առանձին լեզուն, իր առանձին գրականությունը: Լեզուն աշխարհաբարն էր, իսկ գրականությունը երկնային գործերից չէր նիւթ առնում, այլ զուտ աշխարհային գործերից: Եկեղեցու գրականությունը հրեշտակներից ու սրբերից էր խօսում, ժողովրդինը՝ սէր, զինի, վարդ, լաց ու հառաչանք էր պարունակում: Նահապետ Քուչակը մեր ժողովրդական երգիչներից մէկն է և որ շատ հետաքրքրական է՝ բաւական հին երգիչներից: Ենթադրում են, որ նա ապրում էր տասնեվեցերորդ դարի սկզբում: Շատ թոյլ պատճառարանում մի ենթադրություն է դա: Միակ փոքր ի շատ է գրական փաստը այն է, որ Նահապետի երգերից մէկը, ինչպէս վերկայում է մի վարդապետ, արտադրուած է եղել նոյն դարի վերջերում: Մեր հին գրողների և գործիչների ճակատագիրը այսպէս է: Եթէ մենք չը գիտենք հասաւ, թէ ով է եղել Նզիչէն, Նզինիլը, լինչ զարմանալի բան պիտի լինի, եթէ չ'իմանանք, թէ ով է եղել մի ժողովրդական աշուղ: Նահապետ Քուչակը մինչև այժմ շատ քիչ էր յայտնի իր երգերով: Այժմ պ. Զօպան-

Նեան հրատարակում է նրա անունով յայտնի բոլոր երգերը և զրանով միջոց է տալիս, որ նա իր պատշաճաւոր տեղը բռնէ մեր հին երգիչների շարքում:

Պ. Չօպանեանի հրատարակութիւնը մի հետաքրքրական գօլումնաւ է մեր գրականութեան պատմութեան համար: Նահապետը երկնային ձայն ունեցող երգիչներից է, մի բոլորովին ինքնուրոյն գէմը: Միայն բանաստեղծական շնորհքը չէ Նահապետի երգերին առանձին հետաքրքրութիւն հաղորդում. լեզուն, երգերի չափը կատարեալ անակնկալութիւններ են մեզ համար:

Քուչակը բաղմաթիւ սիրային երգեր ունի. խրատական և այլբանական երգերն էլ բաւական մեծ թիւ են կազմում, կան և ութ հատ պանդխտական երգեր: Սակայն երգեր ասելով՝ չը պէտք է մեծ-մեծ բաներ հասկանանք: Նահապետի երգերը մեծ մասամբ կազմուած են չորս տողերից և շատ հազազիւտ դէպքերում են հասնում ութ տողի: Դրանք՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել, աւելի ասացուածքների են նման: Այդ փոքրիկ տառնաւորների մէջ շատերը կան, որոնք գողտրիկ են ու գեղեցիկ: Չը մոռանանք, որ երգիչը ժողովրդի մարդ է, տալիս է պատկերներ, որոնք ներքին են ռամկական հասկացողութիւնների շրջանում. «եարի» ծծերը, ծոցը, դունչը—սրանք սովորական են այդ երգերի մէջ: Բայց կան և գեղեցիկ բանաստեղծական արտայայտութիւններ, որոնք պատիւ են բերում մեր ժողովրդական երգչի զգացմունքին և ճաշակին: Ահա դրանցից մէկը.

Մէրն երբ ի յաշխարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
Հարա իմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափառեցաւ,
Եկաւ ի գլուխս ելաւ, և յըզեղս եկաւ թառեցաւ,
Աչիցս արտասունք ուղեց նա, արիւն ի վար վաթեցաւ:

Կամ թէ՛

Ես ձագ ծիծեռնիկ պիտէի, զօրն ըզքո տուն մտնուի,
Ան բարձր մօյտան չարտախո՛ւ ես ի հոն բուն մը շինէի,
Ոնց որ մութն մթանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի,
Ոնց որ լոյսն լուսանայր, բարձրանայի բունս մտնուի.
Ես ապրէմ խուշախ, զօրն զքո միջաց գիրկ ածէի,
Կամ քաղցըր նըռան գինի, զօրն ըզքո փարչըդ պիտէի.
Առնիր ու բերնիդ դընիր, ցածնայի դունչըդ պազնէի:

Թողնենք սէրը, որ երգւում է աշխարհի սկզբից անթիւ ու անհամար վարիացիաներով: Վաւիկ հետաքրքրական ևն հասարակական տեսակէտից խրատական բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ ժողովրդի աշխարհայեցողութիւններն են երևում: Այն իս-

ւար, զժբաղդ, արիւնոտ դարերում ինչ հաւատ ու դաւանութիւններ ունէր հայ ժողովուրդը: Մեր պաշտօնական գրականութիւնը շատ քիչ նիւթ է տալիս, նրա մէջ չը կայ ժողովուրդ: Մնում է, որ ժողովրդական Նահապետները պատմեն մեզ: Այս տեսակէտից էլ շատ ուսանելի են Քուչակի երգերը: Մենք տեսնում ենք նրա մէջ ստրուկ ժողովրդի փիլիսոփայութեան նրմունքներ: Ահա նա ասում է.

Գուցօ որ յազիզ կենաս որ ամէն մարդ գրեզ սիրէ,
Գուն հողուն նման կեցիր որ ամեն մարդ ըզրեզ կոխէ:

Բայց միևնույն ժամանակ այդ ժողովրդի մէջ կայ իր զեղեցիկութեամբ և իմաստով յուզիչ այսպիսի միտք էլ.

Գանթեղիկ մտիկ արա, ջուրն ու ձէթն ու հուրն ի լման.
Գանթեղն է մտաց նման, ջուրն ուսման, ձէթն՝ զիտութեան,
Քանի զմիտքդ սուրբ ունիս, դու սիրով ջանս ուսման.
Հոգիդ է պայծառ գունով, որ լոյս տայ քեզ մթութեան:

Սրտառուչ են և՛ զարիբական երգերը. սրանք էլ ժողովրդական զղացմունք են. մի ժողովուրդ, որ դարերով հալուել ու մաշուել է զարիբութեան ձեռքին, ի հարկէ՝ պիտի իմանայ և այն ողբալը: Հայ ժողովուրդը լաւ գիտէ արտայայտել իր այդ դաւը, որ կրում է սրտի մէջ դարերից ի վեր, բայց որի հետ հաշտուել դեռ չէ կարողացել:

Նահապետ Քուչակի երգերը մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և լեզուագիտական տեսակէտից: Մեր ժողովրդական երգիչներից շատ քչերին է աջողուել այնպիսի համեմատաբար մաքուր աշխարհաբար գործածել, ինչպիսին ունի Նահապետը: Դա XVI-XVII դարերի աշխարհաբարն է, և մեր լեզուագէտ բանասէրները կարող են շատ հետաքրքրական նիւթեր գտնել նրա մէջ ուսումնասիրութիւնների համար: Մեզ անձամբ շատ ուսանելի թւայ այն, որ Նահապետի աշխարհաբարի մէջ խառնուած են այժմեան արեւմտեան և արեւելեան բարբառները. մենք մինչև անգամ հանդիպեցինք «ից»-ով վերջացող բացառական հոլով:

Երկու խօսք էլ ս. Զօպանեանի քննական ուսումնասիրութեան մասին: Մենք միանգամայն համաձայն ենք պարոնի հետ, որ չը պէտք է ունցնել, արհեստական կերպով մեծացնել մեր ազգը: Այո, ճիշտ է, հայ ազգը մեծ ազգերից չէ, նա չէ տուել հանճարներ, նա ճնշուած է եղել երկաթէ լծի տակ, և պահանջել նրանից աւելին, քան ինչ նա տուել է իր թշուառ պատմութեան ընթացքում, հազիւ թէ կարելի լինի: Այդպէս էլ պէտք է վերաբերուենք մեզ: Բայց մի կողմից խոստովանելով

մեր փորձութիւնը, մեր համեստութիւնը, մեր ստրկական կացութեան դառնութիւնը, միւս կողմից պիտի այնքան քաջութիւն էլ ունենանք, որ խոստովանենք, թէ դարաւոր ստրկութիւնը չատ է թունաւորել մեր արիւնը, չատ է այլանդակել մեր մարդկային կերպարանքը: Պ. Չօպանեանը չէ հաւանում այն հայերին, որոնք իրանց ազգի պակասութիւններն են դատաւիտում: Նա ասում է. «Տարօրինակ տկարութիւն մ'ունինք մեր ցեղին թերութիւնները յօժարակամ խոշորցնելու, ընդհանրացնելու, մեր ազգը մարդկութեան մրուրը նկատելու, մէկ խօսքով՝ սովորական բան մըն է մեզի համար Հայ ըլլալնէս ամէնալը, և ատի բացէ ի բաց ըսելով՝ քաջութեան, անկեղծութեան, ճշմարտասիրութեան փայլուն ապացոյց մը տուած ըլլալ կը կարծենք»: Որ կան այգալիսի հայեր, — այդ շատ ճիշտ է. բայց ճիշտ է և այն, որ այգալիսիները հեռանում են իրանց ազգութիւնից, մոռանում, ուրանում են նրան: Բայց երբ պ. Չօպանեանն իր այդ ասածները հաստատելու համար անմիջապէս դիմում է օրինակի և յիշում է Բաֆֆին, այդտեղ մենք ասում ենք. «Ոչ, մենք համաձայն չենք»: Բաֆֆին, Նաղարեանցը, Նալբանդեանցը, Սանտիան Ոսկանը, Արծրունին խօսել են մեր ազգային արատներէ մասին, բայց խօսել են իբրև բարեկամ, ցաւակից, իբրև իրանց ազգի բարոյական զօրութեան ջերմապէս հաւատացող: Նրանք միշտ կարողացել են հասկանալ, որ հայ ժողովուրդը ունի իր մէջ շատ դրական յատկութիւններ, որոնց պէտք է զարգացնել, առաջ քաշել. նրանք հաւատում էին մեր վերածրնութեան:

Պ. Չօպանեանն իբրև օրինակ յիշատակում է այս, որ Բաֆֆին «կրցած է «բողի» մը նմանցնել հայ ժողովուրդը»: Բայց դա շատ անաջող օրինակ է: Բաֆֆի «Դաւիթ-բէկի» մէջ հերոսներից մէկը նմանեցնում է հայ ազգի քաղաքական ճակատագիրը մի պոռնիկ կնոջ. «Հազարաւոր տարիներ անցկացրեց նա երբեմն յոյնի, երբեմն պարսկի և երբեմն հռովմայեցու գիրկն ընկնելով: Մինչև անգամ անապատի սև արաբը իր հաստ չըրթունքով շօշափեց նրա երեսը: Մինչև անգամ Թուրանի տափալաքիթ, դեղնակաշի մօնդօլը դարերով պառկեց նրա հետ»: Բայց հերոսը իսկոյն էլի աւելացնում է. «Այնուամենայնիւ ևս դարձեալ սիրում եմ այդ թեթեամիտ, վաւաչոտ կնոջը, որ դարերի ընթացքում իր անբարոյական կեանքով մաշուել, տրորուել, բրբրուել է և միայն իր վաղեմի դեղեցկութեան կմախքն է պահպանել: Սիրում եմ այդ կմախքը: Սիրում եմ այդ թունաւորութեամբ, հազարաւոր հիւանդութիւններով վարակուած մարմինը»: Նւ յետոյ բացատրում է, որ այդ սէրը չափազանց բա-

րի ցանկութիւններէց է ըզխում, այդ սէրը կամենում է հանել պոռնիկին ցեխերից և նրան օրինաւոր, պատւաւոր կեանքի սովորեցնել: Բանաստեղծական ձեով արտայայտուած այս հայ-րենասիրութիւնը միթէ նշանակում է «մեր ազգի մարդկութեան մրուրը նկատել»: Երբէք:

Պ. Չօպանեանը հիացած է Նահապետ Քուչակի երգերի վրայ և չափազանցութիւնների է դիմում: Այն, զեղեցիկ կտորներ կան այդ երգերի մէջ, Քուչակը այսուհետև նոյնպէս սիրելի կը լինի մեզ համար, ինչպէս Սայաթ-Նովան, բայց մենք հետո ևնր Սայաթ-Նովայով էլ, Նահապետ Քուչակով էլ այդ աստիճան յափշտակուելուց: Նրանք պարծանք դառնալու չափ խոշոր չեն: Ուրիշ բան է, եթէ մեր անցեալից մնացած լինի վրայ «Ընձնաւորի» նման մի բան: Չը մոռանանք, որ քրդերն անգամ ունեն «Սարէ-Սիւանէ»ի պէս մի բանաստեղծական դոհար...

1.

Հ. Ս. Երեմեան. «ՏՈՒՐԿԻՆ», ուղագէտ, պատկերաւոր, 82 էր. դ. 2,50 ֆրանկ (1 լուրի). Վենետիկ, 1903 թ.:

«Տուրկինի» հեղինակը իր մանրամասն նիւթը վերցրել է հայոց պատմութեան հին շրջանից:

Երուանդ Բ. Թաղաւորի պալատականների մէջ կար մի քսու մարդ Տուր անուհով: Նա Երուանդի սիրելին էր և ամենամտերիմը ամբողջ արքունիքում, բայց նրա բոլոր գաղտնիքները հաղորդում էր Արտաշէսի խորհրդատու Սմբատ սպարապետին: Երուանդը իմանում է այդ և սպանում է Տուրին: Տուրի կինը, Տուրկինը, վճռում է հանել իր ամուսնու վրէժը: Նա ծպտեալ կերպարանքով հեռանում է իր գղեակից և իմանալով որ իր ամուսնու մահուան պատճառը եղել է Բաղարանի գանձապետ քուրմը, հրապարակաւ սուրը միտում է նրա կուրծքը այն ժամանակ, երբ Թաղաւորը և ժողովուրդը հանդիսաւոր թափուրով Բաղարանի կուռքերը փոխադրում են Արտաշատ:

Մանրամասն գրուած է կեղծ կլասիկական ոճով, սակայն տեղ-տեղ հեղինակը տալիս է ընթերցողին կենդանի պատկերներ մեր հին անցեալից, օրինակ՝ տկալաստով (տկերի վրայ սարքած լաստով) նաւարկութիւնը Արաքսի վրայով, աղքատների խումբը Բաղարանի տաճարի առաջ, վհուկի գուշակութիւնը Տուրկինի համար:

Ձեռն տեսակէտից վէպիկի թոյլ կողմը խօսակցութիւններն են, բոլորն էլ անբնական, վերց-ուրուց կամ քաղցր-մեղք, բա-

ցի աղքատների զրոյցներից, որոնց միջոցով հեղինակը շատ լաւ բնորոշում է Բագարանի քուրմերին, այժմեան քուրմերի նախատիպարներին:

Ինչ վերաբերում է բովանդակութեանը, մեզ վերին աստիճանի. անյաջող է թւում վէպիկի դադափարը:

Ոխակալութիւնը, արիւնավրէժը ինքն ըստ ինքեան վայրենի և քստմենելի բան է և միմիայն բացառիկ զէպքերում կարող է համարուել թոյլատրելի, եւ աւելի պարտադիր, մինչև անդամ եթէ դատելու լինենք ոչ թէ մի հոգևորականի, այլ նոյնիսկ աշխարհականի տեսակէտից:

Ինչո՞վ ուրեմն բացատրել, որ մի հոգևորական, ինչպէս է հ. Ս. Երեմեանը, իր ոգևորութեան առիթ և նիւթ է ընտրել Տուրի պէս մի քսու մարդու մահուան համար կատարուած վրէժխնդրութիւնը:

Մեզ համար այդ անհասկանալի է մնում, ինչպէս անհասկանալի է առհասարակ այդ ամբողջ «աղղավէպի» արիւնսրբութունը:

«Ներողամիտ, ոչխարամիտ և աննկարագիր թագաւորներուն օրով է, որ Հայաստանի լոյսը խաւարեցաւ», ասում է Տուրիինը:

Միթէ այդ չարիքը կարելի է դարմանել մարդակերական բնազդներ զարթեցնելով և զարգացնելով ընթերցողի մէջ: Չեմ կարծում:

Համակրելի հերոսը կարող է ստիպուած լինել արիւն թափել, կարող է նոյնիսկ իր սրբազան պարտականութիւնը համարել այդ, բայց նա չէ կարող արիւնարբու լինել:

Մեզ թւում է, հէնց նոյն աղղային անցեալում հ. Երեմեանը կարող էր աւելի լաւ, աւելի համակրելի նիւթ գտնել իր դադափարը լուսաբանելու համար, և թէ նրա դադափարը դադափարն է եղել դատաւիտել մեր աղգի կնասութիւնը և մեղկութիւնը:

Տ. Յ.

Մկրտիչ Մարիկեանց, «ՄԵՐՈՒ ԱԼԲՈՄԸ», բանաստեղծութիւններ, հրատարակութիւն Աւետիս Տէր-Սարգսեանցի, 40 ել. դ. 20 կ. Թիֆլիս, 1903 թ.:

Պ. Մկրտիչ Մարիկեանցը շատ փափկասիրտ բանաստեղծ է: Նա չէ կարող անտեսել, թէ ինչպէս «մի զեռուն կարիճ՝ անզօր թևերով պտոյտ է դալիս իր լամպարի լոյսի շուրջը», և չը խանդաղատուելու իսկ երբ նա խանդաղատում է, բնականօրէն վերցնում է զրիչը և բանաստեղծութիւն է գրում:

«Տես ինչպէս է նա երեւում, տանջում,
Կարծես համբուրում է քո հուր վանդակ,
Ախ գիտեմ, գիտեմ միայն մի վայրկեան,
Եւ նա պիտ այրուի. քեզ համար կատակ»:

Սակայն պ. Մարիկեանը բանաստեղծ է և ուրեմն տրամա-
զրրութիւններ զերի: Երբեմն նա սաստիկ խստասիրտ է դառ-
նում: Վերջրէք օրինակ՝ նրա այն ոտանաւորը, որ նուիրուած
է օր. Մար... Մար...ին:

Տեսէք որքան անգութ է այդ զէսքում պ. Մարիկեանը.

«Ես ուզում եմ յարուցանել
Մի կօլիզիայ^{*)} քո սրտում,
Որ ինձ նման ականջ դու էլ,
Ախ-վախ քաշես այս երկրում...

.....

Բայց և այնպէս երկնքի տակ
Ես չեմ կարող չունչ քաշել,
Մինչ չտանեմ վեհ յաղթանակ,
Մինչ մի կեանք չդառնայնեմ»:

Բայց այդ հատուածներից՝ ընթերցողը կարող է գաղա-
փար կազմել պ. Մարիկեանցի տաղանդի մասին նաեւ այն գիւ-
տով, որ նա արել է հայկական տաղաչափութեան մէջ:

Այնտեղ, որտեղ ոտը պակասում է, պ. Մարիկեանը ա-
ռանց ալլեայլութեան դնում է «նա» գերանունը:

Ահա օրինակ.

«Անքուն, յոգնած, իբր պահապան,
Քեզ կհսկեմ ողջ գիշեր,
Որ չար դեր մարդանման,
Շա քո վզով չխարուեր»:

Դուք կարող էք նկատել, որ այդտեղ բայի ժամանակները
անկանոն են գործ դրուած, բայց այդ բծախնդրութիւն կը լինի
ձեր կողմից:

Եթէ ես ուզէի բծախնդիր լինել, կը նկատէի, որ պ. Մա-
րիկեանը չէ հասկանում կօլիզիա բառի նշանակութիւնը, ա-
ռաջ կը բերէի նրա ոտանաւորներից անթիւ քերականական
սխալներ և անմիտ դարձուածքներ, ինչպէս օրինակ՝ «յող վուր-
զի նման արցունքի շիթեր», «տաք սիրտս փափուկ», «երգ ցա-
ւատանջ լի կսկիծ», «հաւատում եմ, որ չուտով, դեռ վաղ»,
«մի կոյս արցունքից եփուած», «մեղմացիր կապանքներ» ևայլն

*) Այդտեղ պ. բանաստեղծը մոռացել է ծանօթութիւն դրել—տես բա-
ւարան Միխէլսօնի:

կալին, բայց ինչ նշանակութիւն ունի այդ բոլորը, քանի որ հարցը հայ բանաստեղծի մասին է, իսկ մեզ վաղուց յայտնի է, որ մեր բանաստեղծներից տասից իննի համար՝ ինչպէս ուսանելն ասում են՝ ոչ մի օրէնք չէ գրուած:

Տ. Յ.

Գ. Ե. «ԱՆԳՈՐԾ ԿԱՆԱՅՔ». «ԱԶԽԵՆ». 68 եր. դ. 10 կ. Բաղու, 1903 թ.

«Աշխէն»ը մի վէպիկ է սօցիալայերի կեանքից: Վէպիկի հերոսուհին «անգործ կանանցից» մէկն է: Ի բնէ նա լաւ յատկութիւններով է օժտուած, բայց կեանքի պայմանները և զբոսաւարտութիւնը անգործութիւնը անբարոյականացնում են նրան և խորտակում նրա բաղդը և նոյնիսկ կեանքը:

Իսկապէս ասած, այն ենթադրութիւնը, թէ անգործութիւնըն է եղել Աշխէնի անբարոյականացման զլիաւոր պատճառը, մենք ասում ենք՝ հիմնուելով վէպիկի «Անգործ կանայք» ընդհանուր վերնադրի վրայ: Ինչ վերաբերում է վէպիկի բովանդակութեանը, նա այնքան հակասական կէտեր է պարունակում իր մէջ, որ ընթերցանութիւնից յետոյ չէ որոշւում այն հարցը, թէ ինչ է ուղում ասել հեղինակը իր գրուածքով: Վէպիկի հերոսուհու, Աշխէնի պատկերը վերաբաղեցնում է անորոշ և խառն կերպով, այնպէս՝ ինչպէս դուրս են գալիս լուսանկարները, երբ մարդ շարժւում է լուսանկարուելու բողբոխ: Գոնէ իմ երեակայութեան մէջ շարժւում և խառնում են օրիորդ Աշխէնի համակրելի դժերը, երբ ես կարդում եմ, որ նա մեռել է «աններելի մի հիւանդութիւնից»:

Բաւական էր, որ Դիւման իր հերոսուհուն մեռցնէր ոչ թէ թոքախտից, այլ «աններելի մի հիւանդութիւնից», որպէսզի «կամեցի ազարդ տիկինը» կորցնէր իր ամբողջ հրապոյրը և նոյնիսկ իմաստը:

Վէպիկի միւս տիպերն էլ դժգոյն են և անորոշ:

Վէպիկը գրուած է կոկ ու կանոնաւոր լեզուով: Ճիշտ է, պատահում են երբեմն այսպիսի նախադասութիւններ՝ «Այս հագած, շորերը մի քանի բառեր սովորած և ունեցած համբաւիս մասին մի մտածիլ լաւատեսի նման», բայց այդ պէտք է վերադրել սրբազրոյղի անհոգութեանը:

Տ. Յ.

Յարուքիւն Թումանեանց. «ՀԱՋԱՐԱՆ-ԲԼԹՈՒՆ», Ֆէէրիա, երեք արարուածով և չորս պատկերով. (արտատպուած «Լումայից»), 71 էր. գ. 30 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.

Պ. Յարութիւն Թումանեանցի «Ֆէէրայի» գործողութիւնը կատարւում է «Վանայ ծովակի շրջակայքում հեթանոսական դարերում»:

«Ֆէէրայի» բովանդակութիւնը մի կատարեալ «հարիսա» է ժողովրդական հէքիաթներից և հին բեռագիրների մէջ պատահող անուաններից:

Մաննայի թագաւորը ուզում է մի ջնաշխարհիկ պալատ կառուցանել: Երկու անգամ նա արդէն չինել ու քանդել է պալատը, որովհետեւ, ինչպէս ողին ասում է նրան.

«Աշխարհիս վերայ ամեն կատարեալ

Ու լիակատար կատարելութիւն

Կարօտ է դարձեալ կատարելութեան»:

Երրորդ անգամն էլ պալատը պէտք է աւերուի, որովհետեւ, չը նայելով ամբողջ շքեղութեանը, նրան պակասում է դարձեալ մի բան, սակայն այս անգամ ողին խղճում է Մաննայի թագաւորին և յայտնում է դադանիքը.

«Նոր չէնքիդ համար պակաս է միայն

Հազարան-բլբուլ անդին թռչունը...»

Մաննա թագաւորի կրտսեր որդին, Սուրէնը, յանձն է առնում դնալ բերել Հազարան-բլբուլը: Նա խիզախ է և անվահեր: Նրա մեծ եղբայրները, Հրանտ և Պարէտ, ծիծաղում են նրա վրայ: Բայց ստիպուած նրանք էլ են հեռանում պալատից իբր թէ Հազարան-բլբուլը բերելու համար: Սուրէնը յաղթելով անթիւ արդելքների և կեանքը վտանգի ենթարկելով, վերջ ի վերջոյ յաջողեցնում է տիրանալ Հազարան-բլբուլին: Սակայն ճանապարհին եղբայրները բռնում են նրան, զցում են մի հորի մէջ և բլբուլը առած գալիս են պալատը ու հաւատացնում բոլորին, թէ իրանք են բռնել բերել Հազարան-բլբուլը: Բայց Սուրէնին հորից ազատում է մի պառաւ կին: Սուրէնը ծպտած կերպով, դիմակաւոր (?), իբր մի բանաստեղծ, գալիս է պալատը հէնց այն ժամանակ, երբ հանդէս է կատարւում ի պատիւ նրա մեծ եղբայրների, և բանում է գադանիքը, վիպասանութեան ձևով պատմելով եղելութիւնը: Յանցաւորները մնում են ամօթահար և մահուան պատժից ազատւում են միմիայն Սուրէնի խնդիրքի և ոգու միջնորդութեան շնորհիւ, իսկ Սուրէնը ի հարկէ փառաւորւում է:

Ֆէէրիան գրուած է ստանաւորով, որի դրական արժէքը
չափելու համար բաւական են հետեւեալ օրինակները.

«Օ՛, Պարնիս, Հալդիա, Տիասպաս,

Արքային երկար կեանք ու օր տաս.

Յարածամ թող լինի նա յաղթող,

Որ սփռէ թշնամուն ահ ու դող.

Արամազդ, Անահիտ ու Յանէ,

Արքայի զաւակաց դու պահէ...

(42 եր.)

«Խնդրեց, աղերսեց, որ թողնենք ահեղ

Ու մեր յանդուգն մտադրութիւնը...»

(52 եր.)

«Երկու չարանենգ եղբայրները վատ

Անտառի խորքում նստան յուսահատ...»

(60 եր.)

Տ. Յ.

«ԱՄՈՒՐԵԱՆ». Հայ կանոնց օրացոյց-հանդէս. 1903 թ. Առաջին տարի. խմբագրեց
Տիկին Նուսրդ Ափիւնեան. 122 եր. գ. 50 կ. Ալեքսանդրօպօլ:

«Ախուրեանը» սովորական համառօտ օրացոյց է, որին իբր
յաւելուած կցուած է մի փոքրիկ ֆէմինիստական ժողովածու,
ֆէմինիստական բառի ընդարձակ նշանակութեամբ:

Ժողովածուն սկսւում է մի վերին աստիճանի անդրազէտ
յօդուածով, որ՝ պէտք է յուսալ՝ խմբագրական յօդուած չէ, թէև
անստորագիր է: Յօդուածը կրում է «Մօր նշանակութիւնը»
վերնագիրը և պարունակում է ի միջի այլոց այսպիսի մի սլո-
բերութիւն (բերում ենք ամբողջը՝ վերջակէտից վերջակէտ) —
«Այն ընտանիքի մայրը, որի աչքի առաջն է իւր պարտաւորու-
թիւնների իգէալը, որովհետև նա գիտէ, որ այս տաղտկալի մօ-
ղայիկից պէտք է զեղեցիկ տեսարան դուրս դաշ»:

Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ այդ յօդուածը
միակ անպրագէտն է ամբողջ ժողովածուի մէջ, որ ընդհանրա-
պէս կազմուած է յաջող կերպով:

Ընթերցողներին ժողովածուի բովանդակութեան մասին
զազափար տալու համար բերում ենք յօդուածների ցանկը.

1) «Կնոջ դերը». Մառի. 2) «Դաստիարակութիւն իգական
սեռի». Մառի. 3) «Երեխաների ստախօսութիւնը» (Բեռնէի ման-
կավարժական նամակներից). 4) «Յղի կնոջ և ծննդկանի կեն-
ցադավարութիւնը». կին Բժիշկ Վ. Ա. Վօլկէնշտէյն. 5) «Ինչ-
պէս պէտք է խնամել նորածինն» (քաղուածք ЖУКЪ-ից և Car-

net de Bébé-ից. Ա. Բուդուղեան-Նազարեան. 6) «Խնչպէս պէտք է կերակրել ծծկեր մանուկներին», թարգմ. տիկին Ս. Բարայեան. 7) «Մի փոքրիկ յիշողութիւն» (խուլ ու համբների զպրօցը Վիէնայի Դեօբլինգ արուարձանում), տիկին Տիրուհի Կոստանեանց. 8) «Սրբուհի մայրապետ Գալֆայեան» (կենսագրութիւնը և պատկերը). 9) «Տիկին Սրբուհի Տիւսաբ» (կենսագրութ. և պատկերը): 10) «Տիկին Զապէլ Տօնէլեան (Սիպիլ)» (կենս. և պատկերը). 11) «Ղաղարոս Աղայեանց» (կենսագրական ակնարկ և պատկերը). Մ. Յար. 12) «Թոքախտաւոր հօր կտակը իւր էմմա դստեր», («Հիւանդ սէր»—Մանտիկացա). 13) «Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութիւններ. 14) «Մանկական օրինակելի գրադարան», (քաղուածք պ. Յ. Տէր-Միրսիսեանի «Դեռահասաների ազատ ընթերցանութիւնը» գրքից): Կանանց օրացոյցի բովանդակութիւնը կարող էր ի հարկէ աւելի հարուստ լինել, բայց չը պէտք է մոռանալ, որ այս առաջին փորձն է:

Ժողովրդական գրադարան. Էդմօն Թեռի. «ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ», Փրանս. թարգմ. Լեոն Մ.-Ադ. 20 էր. գ. 5 կ. Թիֆլիս, 1902 թ.:

Էդմօն Թեռի մեզ պատմում է մի միջնադէպը Փրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակից, մի պատկեր յաղթական գերմանացիների վայրագութիւնից, Փրանսիացի զիւղական ուսուցչի մի սխրագործութիւն:

Մի տարի, միմիայն մի տարի, Փրանսիայում տեղի ունեցան այնպիսի դէպքեր, որոնց նմանը ամեն օր կատարւում է Թիւրքիայում, և այդ մի տարուայ դէպքերը ստեղծեցին մանրավէպերի մի ամբողջ գրականութիւն:

Այդ մանրավէպերիցն է և Էդմօն Թեռիի գրուածքը, որ պ. Լեոն Մելիք-Աղամեան թարգմանել է Փրանսերէնից:

Թարգմանութիւնը չատ յաջող է:

Տ. Յ.

Կոմս Լեւ Տօլստոյ. «ԱՍՏՏՈՒՆ ԹԷ՞ ՄԱՄՕՆԱՅԻՆ», թարգմ. Յով. Ստեփանեան. 18 էր. գ. 3 կողմ. Բազու. 1903 թ.:

Լեւ Տօլստոյի,—կարծեմ նա չէ ուզում, որ կոմս տիտղոսը կյուսի իր անուան հետ,—«Աստծուն թէ մամօնային» գրքոյկը մի ոգեւորուած քարոզ է դինու, օղիի և առհասարակ ողելից լուրմիջքների գործածութեան դէմ:

Ինչո՞ւ Տօլստօյը պախարակում է ոչ միայն հարբեցողութիւնը, ոչ միայն թէկուզ երբեմնակի զինովանալը, այլ և ողելից բմպելիքների ամենաշափաւոր դործածութիւնը:

Տօլստօյը միակ մարդը չէ, որ կուում է զինու դործածութեան դէմ: Ժուժկալութեան քարոզը մի ամբողջ հասարակական հոսանք է: Տօլստօյի զրբոյկը, ինչպէս և բժշ. Վահան Արծրունու «Մի խմիր» զրբոյկը, այդ ընդհանուր հոսանքի արտայայտութիւններն են:

Բժիշկները վիճում են: Ոմանք պնդում են, թէ ողելից բմպելիքները վնասակար են նոյնիսկ ամենափոքր չափով դործածելիս, միւսները ընդհակառակը՝ այն կարծիքն են յայտում, թէ այդ խմիչքները չափաւոր դործածութեամբ ոչ միայն անվնաս են, այլ և օգտակար:

Տօլստօյը բժիշկ չէ, բայց համաձայն է այն բժիշկների հետ, որոնք պնդում են, թէ ողելից բմպելիքները թոյն են պարունակում և ուրեմն վնասակար են, ինչ չափով էլ դործ անուեն:

Թարգմանութեան մէջ պատահում են ուսարանութիւններ, օրինակ «գիմնադրել տօներին» (встрѣчать праздники), և այնպիսի անհասկանալի անկանոնութիւն, ինչպէս՝ «տարածութիւնները բանուած է», «հիւանդութիւնները յատաճանում է»: Ասում ենք անհասկանալի, որովհետեւ թարգմանութեան ոճը ընդհանրապէս զրպէս է:

Տ. Յ.

Dr. Antonius «ՎԱՐԴԱՊԵՏ». Լեհաստանի հայերի պատմութեան վերջին երեսը. թարգմ. Մ. Բարխուդարեան. 47 էր. գ. 20 կ. Բագու 1903 թ.:

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանում չարունակ տեղի ունեցող սարսափներից փախած հայերի մի մասը դադրեց Լեհաստան և այնտեղ 17-րդ դարում կաթօլիկութիւն ընդունելով՝ ձուլուեց լեհերի հետ:

Այդ կրօնափոխութիւնը մեր պատմութեան ամենաախուրդ և միանգամայն ամենահետաքրքրական էջերից մէկն է:

Dr. Antonius-ի «Nowe Opowiadania Historyczna» զբրբում մի հատուած կայ «Wartabied» վերնագրով, որի մէջ պատմուած է մի միջնադէպ այդ կրօնափոխութեան պատմութիւնից: Այդ հատուածի ուսերէն թարգմանութիւնը տպուել է «Научное Обозрѣніе» ամսագրի 1901 թ. №№ 6 և 7-ում: Ռուս թարգմանիչը, Ս. Պիտրովսկի, կցել է իր թարգմանութեանը մի յաւարտ, 1903.

ռաջարան: Պ. Մկր. Բարխուդարեանը սուսերէնից թարգմանել է և՛ այդ յառաջարանը, և՛ «Վարդապետ» հատուածը:

Գրքոյկի բովանդակութիւնը ընդհանրապէս շատ հետաքրքրական է, բայց առանձնապէս հետաքրքրական է կոյս Սեֆերովիչի տիպը, որ կարող է լաւ նիւթ առաւ մի գեղեցիկ պատմական վէպի կամ դրամայի համար:

Սեֆերովիչ կոյսը իր խելքի և երկաթէ բնաւորութեան չընորհիւ կարողանում է մեն-մենակ մաքառել այնպիսի ահուկի հակառակորդների դէմ, ինչպէս են եզուխաները, որոնց համար միշտ աչքի փուշ է եղել հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը և հայերի հաւատարմութիւնը իրանց ազգային եկեղեցուն:

Տ. Յ.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 годъ. Հրատ. Երևանի նահանգական ստատիստ. կոմիտ.

Հրատարակութիւնը մի ամիսի զաղափար է տալիս Երևանեան նահանգի մասին:

Երևանեան նահանգը՝ ինչպէս յայտնի է՝ անցաւ ռուսաց ձեռքը 1828 թ. համաձայն Թիւրքմէնչայի զաշնագրի: Կազմուելով Նախիջևանի և Երևանի խանութիւններից՝ նա սկզբում կոչուեց Հայկական նահանգ: Այս մասը ուսումնասիրութեան ենթարկուել է առաջին անգամ 1829 թ. Շոպէնի ձեռքով Պասկևիչի կարգադրութեամբ: Այս ուսումնասիրութեան արդիւնքն էր «Историческій памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху присоединения ея къ Россіи», որը այժմ շատ հազագին մի աշխատութիւն է զարձկ: 1856 թ. Հայկական նահանգը անուանուեց Երևանեան նահանգ, ինչ անունով որ նա կոչուում է մինչև այժմ:

Աւելի քան 476 երեսներից բաղկացած այս հրատարակութեան առաջին մասը (100 երես) բռնում է ռուսաց, հայոց և հռոմէական օրացոյցները և զանազան հիմնարկութիւնների ու պաշտօնական անձերի ցուցակը, որոնք շատ քիչ առնչութիւն ունեն հրատարակութեան բուն նպատակի հետ:

Երկրորդ մասից միայն սկսում են վիճակագրական տեղեկութիւնները, որոնցից երկուսն է, որ Երևանեան նահանգը բաղկացած է եօթ, այն է՝ Երևանի, Ալեքսանդրօպօլի, Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագեզի, Նոր-Բայազէթի, Սուրմալուի և Էջմիածնի գաւառներից իրանց 25 գաւառամասերով, 110 գիւղական հասարակութիւններով և 1334 գիւղերով: 1886 թ. վիճակագրութեամբ նահանգի բնակիչների թիւը եղել է արական

սեռից 365,746 և իդական սեռից 311,708, ընդամենը 677,454, այն ինչ՝ 1897 թ. միօրեայ ընդհանուր վիճակագրութեամբ ներանց թիւը հասել է արական սեռից 429,689, իդական սեռից 375,068, ընդամենը 804,756, ասել է՝ 11 տարուայ ընթացքում աղջկաբնակութիւնը աճել է 18⁰/₀-ով աւելի:

Այս մասում մի առանձին յուշակ տալիս է նահանգի ուսումնական պատկերը: Իւրաքանչիւր ջրաբաշխական շրջան իր աւելուքներով ու գետերով և նրանց շրջանում գտնուող գիւղերի յուշակներով առաջ են բերուած մէկիկ-մէկիկ, որից նկատելի է, որ նահանգում հաշոււմ է 16 ուսումնական շրջաններ իրանց ջրապետներով (միրաբ-ղայքէկի), որոնք ձգուած են զլիսաւորապէս զաշտային մասերում, այն է՝ Երեանի, Շարուր-Գարալադեաղի, Էջմիածնի և Նախիջևանի գաւառներում:

Գրքի երրորդ մասում ամբողջ 100 երեսների վրայ առաջ է բերուած 1300-ից աւելի գիւղերի մանրամասն յուշակն իրանց շրջաններով և գտառարածիւններով առանձին-առանձին:

Այս մասը այնքան հետաքրքրութիւն է ներկայացնում, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի կեանքով հետաքրքրուող անձ մեծ բաւականութեամբ թերթում է այն անվերջ ցանկը, որտեղ իւրաքանչիւր գիւղի անուան զիմաց առանձին սիւնեակներում առաջ են բերուած ծխերի թիւը, գիւղական այլեայլ ծախքերի, ջրապետների և ջրբաժանների, ուսումնարանների պահպանութեան և վերջապէս ճանապարհների ու առուների ծախքերի չափը: Բերուած են նոյնպէս իւրաքանչիւր գիւղի ունեցած հողերի, նրանց բերած եկամտի, ինչպէս և՛ հարկերի քանակը 1900 թ. ընթացքում:

Այսպէս օրինակ՝ ամբողջ նահանգում հաշոււմ է 1,280,094 գեսետտին հող 9,080,222 բուբլի եկամտով, որից վերցնուած են պետական հարկ 570,395 բուբլի, տեղական ագլիխտրացիայի պահպանութեան համար 400,599 բ. և տեղական ծախքեր 290,824 բ., ընդամենը 1,261,818 բ.:

Այս մասում առաջ է բերուած 1900 թ. իւրաքանչիւր բերքի համար պարապեցրած տարածութիւնը, բերքի քանակը և արժէքը ջուկ-ջուկ, որը ցոյց է տալիս, թէ ինչ բերք ինչ չափով է զարգացած եղել և իր բռնած տարածութեամբ ու արժէքով որքան չահաւէտ ժողովրդի համար:

Ահա այդ ցանկը.

	ցանուած է եղել դեսեատին	բերք է ստացուել четверть (6 փութ)	աբժէքը	
			բ.	կ.
Ցորեն	166,154	1,785,724	12,462, 00	
Գարի	58,586	505,834	1,748,000	
Բրինձ	8,737	2,308,072	2,886,000	
Կարտոֆիլ	4,252	30,032	96,000	
Բամբակ	15,257	382,035	3,606,000	
Խաղող	10,298	2,047,211	1,024,000	
Պտուղներ	2,868	104,707	209,000	
Խոտ		11,620,000	2,888,000	

24,919,000

Եթէ այս բերքերի եկամտի վրայ սուկացիները նաև մի քանի այլ աղբիւրներից ստացուած եկամուտը, այն է՝

Անասնապահութիւնից	1,157,000
Բեռնակրութիւնից	452,000
Գործարանական արդիւնքներից	1,337,000
Ձեռագործ արհեստներից	399,000

3,345,000

Բոլորը միասին կը լինի 28,264,000: Նշանակում է Երևանի նահանգի 1900 թւի բերքը վերածելով զրամի՝ հաւասար է եղել 28,264,000, որը եթէ բաժանենք բնակիչներին՝ այն է՝ 804,756 հոգու վրայ, կը ստանանք 35 բ. 10 կ. իւրաքանչիւր հոգու համար, դեռ չը հաշւած վճարելիք հարկերը և նահանգում եղող 1,157,000 կենդանիների ուտեստը:

Այս մասում առաջ է բերուած նաև եկեղեցիների և մշակիչների ցանկը ամբողջ նահանգում, որից երևում է, որ ուռններն ունեն 26 եկեղեցի, 2 աղօթատուն, հայերը 470 եկեղեցի, 28 վանքեր, իսկ թուրքերը 310 մզկիթներ: Ընդամենը 836 աղօթատեղիներ:

Չորրորդ բաժինը, որը կազմում է զրքի $\frac{2}{5}$ մասը, նուիրուած է ամբողջովին նահանգի ֆեդերական տեղագրական նրկարագրութեան—սահմանների, լեռների, հարթութիւնների, գետերի, լճերի, հանքերի, հանքային աղբիւրների և այլն: Մեծ տեղ են զբաւում նաև արօտատեղիները իրանց զբաւիչ և հմայող տեսարաններով, հողագործութեան ճիւղերով, մշակութեան ձևերով և այժմ գործածական գործիքների յիշատակութեամբ, այգի,գործութեան, գինեգործութեան, բրնձի մշակութեան, և վերջապէս բամբակագործութեան նուիրուած երեսները: Այժմ բամբակագործութիւնը՝ ինչպէս երևում է՝ Երևանի նահանգում

գոյութիւն է ունեցել շատ հին ժամանակներէ: Այսպէս՝ ռուսները 1827 թւին տիրելով Երևանին՝ դասն մասնաւոր հողատէրերի մօտ և Հոսսէին-խան Սարգսրի ամբարներու՝ որպէս տասնորդ հարկ՝ բաւական քանակութեամբ բամբակ, բայց չընորհիւ մշակման ընկած գրութեան՝ այդ բերքը չէր արտահանուած մեծ չափով մինչև 1884 թիւը՝ երբ մեղանում մուտք գործեցին Ռուսաստանի յայտնի ֆիրմաներ՝ իրանց հետ բերելով ամերիկական տեսակի սերմը, որից յետոյ բամբակագործութիւնը արագ կերպով առաջ գնաց՝ այժմ կազմելով արտահանութեան առաջին ճիւղը, արտադրելով կէս միլլիօն պուղից աւելի բամբակ:

Բայի այդ եթէ ի նկատի առնենք միշտ անդրկովկասներ գործադործութեան կրթական գործի և այլևործական ու բանջարաբուծութեան, մասին մասնաւորապէս մի երկու մասերում, կը տեսնենք, որ զբքի այս մասը իր բազմակողմանի և ընդարձակ անդրկովկասներով մի ամփոփ գաղափար է տալիս մեր նահանգի մասին:

Գրքի հինգերորդ մասը նուիրուած է նահանգում գրտնուած սեպածի արձանագրութիւններին և պատմական հնութիւններին՝ վերջրած Մ. Վ. Նիկոլսկու «Клинообразныя надписи Закавказья» աշխատութիւնից: Այս մասում բաւականին մանրամասն առաջ են բերուած Դաշբուաունի և Արմաւիրի չրջաններում եզոզ արձանագրութիւնները, որոնցից առաջինը ընկած է Սուրմալուի, իսկ երկրորդը Էջմիածնի դաւաններում:

Այստեղ պատմական հնութիւններից ի միջի այլոց յիշուած են Էջմիածնին ու Խորվիրապը որպէս ամենահին սըրբալայրեր, որոնք գոյութիւն ունեն Գրիգոր Լուսաւորչի օրերից:

Գրքի վերջում կցուած է Երևանեան նահանգի էանօղրաֆիական բաւականին լաւ կազմուած քարտէզը:

Այս հրատարակութեան կարեորութիւնը ի նկատի առած՝ շատ ցանկալի էր հրատարակուած տեսնել նաև միւս երկու մասերը, որոնք նուիրուելու են յատկապէս ժողովրդի նիստ ու կացին, համայնական կարգերին, սովորութիւններին ու հաւատալիքներին, մի խօսքով նրա ամբողջ կենցաղին:

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Prêtre Michel Tamarati. Histoire du Catholicisme en Georgie, avec les documents justificatifs du XIII au XX siècle, Թիֆլիս, 1902 թ. զինն է 2 ր.:
- 2) Հաչիւ Նոր-Նախիջ. Հայազգի աղքատաց եկեղեցական հոգաբարձութեան 1896—1901 տարեչրջ. զարժուէութեան:
- 3) Հայ ժողովրդական հէրիաթներ. Տիգր. Նաւասարդեանցի ժողովածու, IX-րդ դիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., զինն է 50 կող.:
- 4) Էդմոն Թեոփ. Վարժապետը, Թարգմ. Լ. Մ. Ա., Թիֆլիս, 1902 թ., զինն է 5 կող.:
- 5) Էմինեան. Ազգապարական ժողովածու, հրատարակութեամբ Լազ. ճեմ. արեւել. լեզ., հատոր դ. ժողովրդական հէրիաթ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, Մոսկուա—Վաղարշապատ, 1902 թ., զինն է 1 ր. 25 կող.:
- 6) Месропъ-Теръ-Мовсесіянъ. Исторія перевода Библии на армянскій языкъ, С. Петербургъ, 1902 г., цѣна 3 руб.
- 7) Dr. Antonius I. Վարդապետ, լեհաստանի հայերի պատմութեան վերջին երեսը, Թարգմ. Մ. Բարխուդարեան, Բաղու, 1903 թ., զինն է 20 կող.:
- 8) Յ. աւ. քահ. Մարտիրոսեան. Հայոց եկեղեցու համառ. պատմ. դասադիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., զինն է 35 կ.:
- 9) Բ. Խալաթեանց. Հայոց ժողովրդական զիւցազնական վէպ, Վիեննա, 1903 թ., զինն է 1 ֆր.:
- 10) Բ. Խալաթեան. Մի կարծիք հայ նախարարութեանց ծաղման մասին, Պարիզ, 1902 թ.:
- 11) Քաջրերունի. Հայկական սովորութիւններ, արտատպ. Ազգապարական Հանդ. Թիֆլիս, 1903 թ.:
- 12) D-r: Akop Johannissian. Die Ueberführung der sek. sym. Brobmenzoylhydazide in Derivate des Furo (bb')diazols und Thio (bb')diazols, Heidelberg, 1902.
- 13) Agop Manandian. Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz. Marburg, 1903.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Նախարարի նազործների XVII-րդ համաժողովը Բազում:

Նախարարի նազործների համաժողովի մասին խօսելուց առաջ փորձենք մի պատմական հայեացք գցել նախարարի նաբերութեան վրայ:

Նախքան իբրև վառելանիւթ և իբրև բժշկական միջոց՝ մարդկութեանը վաղուց յայտնի էր: Դեռ Դանիէլ մարգարէի ժամանակում Աստուածաշնչի Գլ. 46-րդ համարում յիշուած է. «...դհնոյն բորբոքելոյ Նաւթիւ և ձիւթով»: Յունական և հռովմէական պատմագիրներից Ստրաբոն, Ապիանոս և ուրիշները թւում են այս ժամանակուայ նաւթի դուրս դալու տեղերը.— Զելանդիայում, Ճապոնիայում, Սումատրա, Ճաւա, Բոռնէօ կղզիներում, Գալիցիայում, Վենգրիայում, Իտալիայում: Կովկասի նախքան, որ կենտրոնացած է ղլխաւորապէս Ասլերոնեան թերակղզում, յայտնի էր դեռ հին դարերում: Բագուի չրջակայքը հռչակուած էր իր անշէջ կրակներով: Աշխարհի զանազան կողմերից Բագու էին գալիս բազմաթիւ ուխտաւորներ՝ սրբազան կրակին երկրպագելու, և այդ կրակապաշտների տաճարների մնացորդները մինչև այժմ կանգուն կան Բագուի մօտ՝ Սուրախանում:

Այդ անշէջ կրակների գոյութիւնը արդէն ցոյց է տալիս, որ Բագուի նախքան յայտնի էր շատ հին ժամանակներից:

X-րդ դարի պատմիչ արաբ Մասուդին իր ճանապարհորդութեան մէջ նկարագրելով Բագու քաղաքի և նրա չրջակայքի հրաշալիքները, այն է անշէջ կրակները և նախքան, այն ժամանակուայ Բագու քաղաքը յիշում է «Նաւաթա» անունով (ևրիի նաւթի առատութեան պատճառով): Բագուի նաւթի առատութեան մասին յիշում է նաև XIII-րդ դարի ճանապարհորդ

Մարկո-Պոլոն, որը ասում է. «այնտեղ կան մի տեսակ հորեր իւզով լիքը, որոնցից իւզը հանում բառնում են ուղտերի վրայ և տանում: Այդ իւզը զործադրում են ոչ թէ ուտելիքէնի հետ, այլ իբրև դեղ մարդկանց և անասունների համար, նաև լուսաւորութեան համար»: Իբրև վառելանիւթ՝ Բագուի նաւթի մասին յիշում է մեր պատմադիր Կիրակոս Գանձակեցին, որը ասում է, թէ «Ջաքարէ Սպասալարը Արդաբիլ քաղաքը առնելու համար հրամայեց նաւթ արսել և վառել»:

Վերջին ժամանակներում Բագուի հին նաւթահորերից մէկում գտնուած մի քարի վրայի արձանագրութիւնից երևում է, որ XVI-րդ դարից զուցէ և առաջ նաւթը արդիւնաբերութեան աղբիւր էր դարձած: Այդ քարի վրայ գրուած է, որ այդ «հորը ընծայուած է Ալլահ-եարըմի որդի Մուհամմէդ Նուրային հիշրայի 1003 թ., այսինքն մեր թւականով 1594 թ.:

Իսկ XVIII-րդ դարի ճանապարհորդների վկայութիւններից երևում է, որ նաւթը սկսել էր գեր խաղալ տեղական արդիւնաբերութիւնների շարքում. այսպէս XVIII-րդ դարի կիսի ճանապարհորդ Գեմելինը նկարագրելով Բագուի նաւթի հորերը և նրանց քանակութիւնը, ասում է՝ որ «այստեղի հայերի վկայութիւնով Բագուի խանը նաւթից ստանում է տարեկան 40,000 այժմեան ուսական ռուբլու արդիւնք: Մի քանի առատ հորեր քարերով ծածկում են, կաւով ծեփում և կնքում, ոչ ոք իրաւունք չունի այդ հորերից օգտուելու, բացի խանից: Մի բաթման նաւթը (8 ֆունտ) ծախւում է 30 կոպէկով: Մեծ մասամբ տանում են Պարսկաստան և զործ են ածում զանազան հիւանդութիւնների դէմ և վառելու համար: Բագու են զալիս Պարսկաստանից և այլ տեղերից նաւթով բժշկուելու»:

Բագուի նաւթը արդէն այնքան յայտնի էր դարձել, որ երբ ուսաները Բագուն առան, Պետրոսը Մեծը մեծ ուշադրութիւն դարձրեց նաւթի արդիւնաբերութեան վրայ և հրատարակեց մինչև անգամ նաւթից օգտուելու իրաւունքների մասին առանձին կանոններ: Բայց որովհետև ուստայ առաջին տիրապետութիւնից յետոյ Բագուն նորից անցաւ պարսից ձեռքը, ուստի մինչև ուստայ վերջնական նուաճումը՝ այն է 1813 թ. Բագուի նաւթի արդիւնքից օգտւում էին պարսից խաները:

1813 թ. երբ Բագուն միացուեց ուստայ պետութեան, նաւթահորերը դարձան արքունի սեփականութիւն: Սկզբից ուստայ պետութիւնը ոչ մի ուշք չէր դարձնում նաւթի վրայ, և նաւթը աղատ էր հարկից, միայն 1820 թ. սկսած տէրութիւնը սկսեց կապալով տալ մասնաւոր մարդկանց նաւթահորերը մշակելու համար: Արքունի զանձարանը տարեկան ստանում էր

մօտ 100,000 բուբլի արգիւնը: 1825 թ., ռուսաց աէրութիւնը նորից սկսեց լինը մշակել, բայց մեաս կրելով՝ սկսեց կապալով սալ:

1813 թ. սկսած մինչև 1873 թ., այսինքն 60 տարուայ ընթացքում, Բաղուի նաւթը առևտրական աշխարհում չնչին գեր էր խաղում. նախ՝ չը կային նաւթ տեղափոխելու և կանոնաւոր հաղորդակցութեան միջոցներ, երկըրորդ՝ չը կար որոշ հասկացողութիւն այդ նոր արգիւնաբերութեան մասին, և երրորդ՝ արգիւնաբերութիւնը մենաշնորհ էր զարձած, և չը կար մասնաւոր անձերի մրցութիւնս նաւթը մըշակում էր պրիմիաւ ձևով հասարակ հորերից, հետևաբար հետևանքը չնչին էր, և տարեկան արգիւնաբերութիւնը հաւնում էր 200—300 հազար պուգի: Բայց երբ պետութիւնը 1873 թ. ոչնչացրեց մենաշնորհի սխտեմը և թոյլ տուաւ մասնաւոր անձանց մշակելու, այն ժամանակ առաջ եկաւ սաստիկ մրցութիւն մասնաւոր անձերի մէջ, որը և ստեղծեց նաւթի արգիւնաբերութեան և արտահանութեան կատարելագործումը միջոցներ: 1874 թ., այսինքն մենաշնորհը ոչնչացնելու հէնց առաջին տարին նաւթի արգիւնաբերութեան քանակութիւնը հասաւ $3\frac{1}{2}$ միլլիօնի, իսկ այնուհետև հսկայական քայլերով առաջ գնաց. այսպէս 1900 թւին հասաւ 600 միլլիօնի, 1901 թւին 671 միլլիօնի, իսկ 1902 թ. 705, 912, 959 պուգի:

1902 թ. հոկտեմբերի 2-ին Բաղում բացուած նաւթագործների XVII համաժողովում քննուած հարցերից հետաքրքրութեան արժանի են հետևեալները.

1. Գործարանային հրդեհաշէջների կազմակերպութեան գործը: Նաւթը իբրև վառելանիւթ՝ յաճախ ենթարկւում է հրդեհների, և այժմեան կազմակերպուած հրդեհաշէջների թիւը շատ անգամ մեծ հրդեհներին չէ բաւականանում. այս հարցը աւելի լայն քննելու և միջոցների մասին մտածելու համար նախկին համաժողովը յանձնել էր մի առանձին յանձնաժողովի քննելու և իր եզրակացութիւնը գեկուցանելու համաժողովին: Յանձնաժողովը եկել էր այն եզրակացութեան, որ հրդեհների ժամանակ իւրաքանչիւր նաւթարգիւնաբերող պարտական է հրդեհի տեղը ուղարկել որոշ քանակութեամբ օգնական բանուորներ: Համաժողովը ընդունելով ժողովի այս առաջարկած սխտեմը՝ բնորոշ մի յանձնաժողով իւրաքանչիւր գործարանաւիրս՝ կողմից ուղարկուելիք բանուորների թիւը որոշելու, միևնոյն ժամանակ այն յանձնաժողովին յանձնեց խորհրդակցել կայսերական տեխնիկական Բաղուի բաժանմունքի ընկերու-

թեան հետ և ներկայացնել մի նախահաշիւ մշտական հրդեհաշէջների մեծ և կատարելագործուած խումբ ունենալու:

2. Համաժողովը ընդունեց առանձին ընտրուած յանձնաժողովի ղեկուցումը՝ նաւթի ընդհանուր պահեստներ ունենալու հարցի մասին:

3. Հարց էր բարձրացրուած՝ բանուորներին նախ քան դործի մէջ ընդունելը ենթարկել բժշկական քննութեան, այսինքն արդեօք նրանց առողջութիւնը կը համապատասխանէ՞ կատարելիք դործին:

4. Բազում բարձրագոյն լեռնային զարոյց բանալու հարցը վճռուեց դրականապէս և յանձնուեց 5 հոգու՝ Սորհրդի հետ մշակելու ծրագիրը և ղեկուցանելու միւս համաժողովին. իսկ լեռնային ուսումնարանի չինութեան հարցը ժողովը բացասեց:

ՅՈՎ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բարձրագոյն հրովարտակ.— Կառավարչական Սենատին տրուած Բարձրագոյն հր-
րամանը.— Հոգատարութիւն գիւղատնտեսական կարիքների եւ գիւղական դա-
սակարգի մասին.— «Տեղային առանձնայատկութիւններ».— Ա. Սահակեանի զե-
կուցումը Անդրկովկասում զեմսովային հիմնարկութիւններ մեղակելու աւերա-
ժեշտութեան մասին.— Քիւղական դասակարգի դրութիւնը մեղակելում.— Տեղա-
կան մամուլի դերը բարեկրթութեան հարցում.— Մի խոդութիւն, որի վը-
րայ ուղարկութիւն դարձրեց «Бакы» քերքը.— Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղե-
ցու կալուածների գործի ֆենութիւնը.— Դոգոյի յուշարձանի բացումը Թիֆլի-
սում.— Ժ Սուխով-Կորչիկ.— Ժ Ե. Մարկով.— Ժ Գ. Բաղդե.— Սեւ-ժովեան կ-
կարողութիւնը.— Վրաց դրամասիկական ընկերութեան մեղակակը.—
„Кавказъ“ լրագրի պաշտօնական հաղորդագրութիւնը.— „Аргонавтъ“—ի դա-
րարումը.— Խուզադեանի կսակած գուժարով ապաստարան:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

Ողորմութեամբն Աստուծոյ Մենք Նիկողայ Երկրորդ-
Կայսր եւ Ինքնակալ Համայն Ռուսաստանի, Թագաւոր
Լեհաստանի, Մեծ Իշխան Փինլանդիայի եւ այլն եւ այլն
եւ այլն, յայտարարում ենք Մեր բոլոր հաւատարիմ հը-
պատակներին. Աստուծոյ նախախնամութեան հաճու-
թեամբ նախահայրերի դահը բարձրանալով՝ Մենք սըր-
բազան ուխտ արինք Ամենաբարձրեալի եւ Մեր խղճի ա-
ռաջ սրբութեամբ պահպանել Ռուս Տէրութեան դարա-
ւոր սիւները եւ նուիրել Մեր կեանքը սիրեցեալ հայրե-
նիքի ծառայութեանը: Աչալուրջ հող տանելով մեր հը-
պատակների մասին՝ Մենք ընդունեցինք Ժողովրդական
բարօրութիւնը իրագործելու ուղիները Մեր Ինքնակալ

Նախորդների և ամենից առաջ Մեր անմոռաց Ծնողի արժանայիշատակ զործերի իմաստով։ Ամենակարող Աստվծուն հաճելի էր Իր անքննելի տնօրինութեամբ ընդհատել վաղաժամ մահով Մեր սիրեցեալ Ծնողի կայսերական աշխատութիւնները և դրանով դնել Մեզ վրայ սրբազան պարտականութիւն լրացնելու Նրա սկսած գործը, ամրացնելու կարգը և արդարութիւնը Ռուսաց Աշխարհում համապատասխան ժողովրդական կեանքի առաջ եկող պահանջներին։ Ի մեծ վիշտ Մեր՝ խառնակութիւնը, որ սերմանուած է մասամբ պետական կարգին թշնամի դիտաւորութիւններով, մասամբ էլ՝ ուստաց կեանքին խորթ սկզբունքներով յափշտակուելով, խոչընդոտ է դառնում ժողովրդական բարօրութիւնը բարուօրելու ընդհանուր գործին։ Այդ խառնակութիւնը յուզելով մտքերը՝ շեղում է նրանց արդիւնարար աշխատութիւնից և յաճախ կորստի է մատնում Մեր սրտին սիրելի և իրանց ծնողներին ու հայրենիքին անհրաժեշտ մատաղ ոյժերը։ Պահանջելով Մեր կամքի թէ բարձր և թէ ստորին կատարողներից հաստատուն կերպով դիմադրել ժողովրդական կեանքի կանոնաւոր ընթացքի ամեն խախտմանը և յուսալով, որ ամենքը և իւրաքանչիւրը աղնաւար կը կատարեն իրանց ծառայական պարտքը, Մենք անյողգողգ վճռականութեամբ անյապաղ դահայում տալու պետական հասունացած կարիքներին՝ բարուօր համարեցինք, որ հաւատի զործերի հետ շփուող իշխանութիւնները անշեղ պահպանեն կրօնական համբերողութեան աւանդները, որոնք զձագրուած են Ռուսաց պետութեան հիմնական օրէնքների մէջ, որոնք ակնածութեամբ ընդունելով ուղղափառ եկեղեցին նախամեծար և տիրող, թոյլ են տալիս այլափառ և այլակրօն դաւանութիւններին պատկանող Մեր բոլոր հպատակներին ազատ կերպով դաւանել իրանց հաւատը և կատարել նրա պաշտամունքը, շարունակել կեանքի մէջ եռանդով անցկացնելու այն միջոցները, որոնք ուղղուած են դիւպական ուղղափառ հոգեւորականութեան կալուածու-

կան գրութիւնը բարուրդելուն, ուժեղացնելով հոգեորականների արդիւնաւէտ մասնակցութիւնը իրանց հօտի հոգեւոր և հասարակական կեանքի մէջ. ժողովրդական տնտեսութիւնը ամրացնելուն՝ վերաբերեալ առաջիկայ խնդիրներին համապատասխան առաջ տանել պետական կրիգիտային հիմնարկութիւնների գործունէութիւնը, մանաւանդ ազնւական և գիւղական կալուածական բանկերի, որպէսզի աւելի ուժեղ կերպով ամրապնդուի և զարգանայ ռուսաց գիւղական կեանքի հիմնական սիւների բարօրութիւնը—հոգատէր ազնւականութեան և գիւղացիների. գիւղական օրէնսդրութեան վերաքննութեան վերաբերեալ Մեր դժագրուած աշխատանքները, երբ նրանք Մեր մատնացոյց արած կարգով կ'իրագործուեն, որպէսզի այնուհետեւ նրանք մշակուեն և համաձայնեցնուեն տեղական առանձնայատկութիւններին, պէտք է յանձնուեն նահանգական խորհրդակցութիւններին, մերձաւոր մասնակցութեամբ արժանաւորագոյն գործիչների, որոնք վայելում են հասարակական վստահութիւն. այս աշխատանքների հիմքում դնել գիւղական կալուածատիրութեան համայնական կարգի անձեռնմխելիութիւնը, որոնքով միեւնոյն ժամանակ միջոցներ գիւրացնելու առանձին գիւղացիների համար համայնքից դուրս դալը, ընդունել անյապաղ միջոցներ վերացնելու գիւղացիներին ճնշող փոխադարձ պատասխանատւութիւնը. վերակազմել նահանգական և գաւառական վարչութիւնները, որպէսզի ղեկավարային կեանքի բազմատեսակ կարիքներին անմիջապէս բաւարարութիւն տալու միջոցները ուժեղացնուեն տեղական գործողների աշխատանքներով, ղեկավարուելով ուժեղ և օրինաճանաչ իշխանութիւնից, որ խիստ պատասխանատու կը լինի Մեր առաջ. տեղական կենցաղի բարուրդման նպատակը դնել հասարակական կառավարութեան մերձեցումը ծրարական հագաբարձութիւնների գործունէութեան հետ ուղղափառ եկեղեցիներում՝ այն տեղերում, ուր այդ հնարաւոր կը գատուի։ Կոչելով Մեր բոլոր հաւատարիմ հը-

պատակներին նպատակ Մեզ հաստատելու ընտանիքի, դպրոցի և հասարակական կեանքի մէջ բարոյական սկզբունքներ, որոնց միջոցով Ինքնակալ Իշխանութեան հովանու տակ կարող են միայն զարգանալ ժողովրդական բարօրութիւնը և իւրաքանչիւրի վստահութիւնը դէպի իր իրաւունքների ամրութիւնը, Մենք հրամայում ենք Մեր մինիստրներին և առանձին մասի գլխաւոր կառավարիչներին, որոնց վարչութեանը վերաբերում է այս, ներկայացնել Մեզ խորհրդածութիւններ Մեր նախագըծումների կատարման կարգի մասին: Տէր Ամենակալը թող առաքէ օրհնութիւն Մեր Արքայական աշխատանքի վրայ և թող օգնէ Նա Մեզ՝ հայրենիքի բոլոր հաւատարիմ ուղիների սերտ միութեամբ կատարելու Մեր խորհուրդները՝ կատարելագործելու պետական կարգը՝ հաստատելով տեղական կեանքի ամուր կազմ, իբրև գլխաւոր պայման Մեր Տէրութեան բարգաւաճման՝ հաւատի, օրէնքի և իշխանութեան ամուր հիմքերի վրայ:— Տրուած է Ս. Պետերբուրգում փետրուարի 26-րդ օրը, Քրիստոսի ծննդեան 1903 թւին, Մեր Թագաւորութեան իններորդ տարում: Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան սեփական ձեռքով ստորագրուած է՝ ՆիկոլԱՅ:

Պետերբուրգից մարտի 20-ին Ռուսական Գործակալութեան հետադիրը, «Հրատարակուած է Բարձրագոյն հրովարտակ կառավարիչ սենատին: «Մշտական հոգացողութիւն ունենալով Մեր ժողովրդի բարօրութեան մասին և գնալով Մեր Թագակիր նախնիների շաւիղներով, Մենք չէինք թողնում հոգսը՝ զիւղացիների վիճակը բարելաւելու՝ թիթիայնելով նրանց վրայ ընկած հարկերի ծանրութիւնը: Այս նպատակով՝ համաձայն Մեր տուած ցուցումներին՝ 1896 և 1899 թւերին մշակուեցին և հաստատուեցին մի շարք միջոցներ, որոնց նպատակն էր թեթեւցնել գիւղական բնակիչների ամենածանր տուրքերի՝ հողաբաժինների գնման պարտքի հատուցումը՝ թոյլ տալով այս պարտքի չը վճարուած մասը յետաձգել և վերայետաձգել: Սրա հետ միասին ձեռնարկուեց բարեփոխել այն կարգը, որ վերաբերում էր ժողովրդից սահմանաւոր (ОКЛАДНОЙ) հարկերը հաւաքելուն: Այս կանոնը հնուց ի վեր հիմնուած էր գիւղացիների

փոխադարձ պատասխանատուութեան վրայ տուրքերի վճարման վերաբերմամբ. բայց արդէն Մեր Օգոստոսի 10-ի Պապը, Ալէքսանդր II Կայսրը ձեռնարկեց այս սկզբունքը չափաւորելու՝ փոխադարձ պատասխանատուութիւնից դուրս հանելով սակաւ բնակչութեամբ գիւղերը: Ազատարար Թագաւորի կտակը իրաւործելով՝ Մենք 1899 թւի յունիսի 23-ի օրէնսդրութեամբ, որ գիւղային հասարակութիւնների նազելի հողերից սահմանաւոր տուրքերը ժողովելու կարգին է վերաբերում, նորից կրճատեցինք փոխադարձ պատասխանատուութեան ներգործութիւնը. սրա հետ միասին Մենք նոյն ժամանակ հրամայեցինք ֆինանսների մի-նիստրին՝ քննութեան առնել փոխադարձ պատասխանատու-
թիւնը բոլորովին ոչնչացնելու հարցը՝ սահմանաւոր տուրքերի վճարման մէջ: Ներկայումս ֆինանսների մինիստրից այս առարկայի մասին ենթադրութիւններ ստացուելուց և Պետական Խորհրդում քննուելուց յետոյ Մենք բարուոք համարեցինք համաձայն ներկայ թւականի փետրուարի 26-ին Մեր տուած հրովարտական արտայայտուած Մեր կամքին՝ վերացնել այն օրէնքները, որոնցով սահմանում է տուրքերը վճարած գիւղացիների պատասխանատուութիւնը չը վճարածների համար, և դորժադրութեան համար հաստատել նոր կանոններ, որ ամեն մէկը վճարէ իրանից պահանջուող սահմանաւոր տուրքերը: Այս պատճառով և հաստատ համոզուած լինելով, որ նոր օրէնքով գիւղացիներին շնորհուած թեթիւ թիւնները կը նպաստեն աւելի ևս պահպանելու նրանց բարօրութիւնը՝ հրամայում ենք—այն տեղերում, ուր մտցրուած է 1899 թւի յունիսի 23-ին Բարձրագոյն հաստատուած օրէնսդրութիւնը, որ վերաբերում է գիւղային հասարակութիւնների նազելի հողերից սահմանաւոր տուրքերը ժողովելուն, վերացնել գիւղացիների փոխադարձ պատասխանատուութիւնը՝ սահմանաւոր պետական, հողային և համայնական հարկերը ժողովելիս՝ այն հիմքերի վրայ, որոնք Մեզանից այսօր հաստատուած են և Պետական Խորհրդից սահմանուած:

Վերջին տասը-քսան տարիների ընթացքում ռուսական արդիւնագործութիւնը գտնելով կառավարութեան կողմից չափազանց հովանաւորում, հաճեց վիթխարի թափով շինարարել գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան ընդհանրապէս և գիւղական սպառող մասսայի բարօրութեան մասնաւորապէս: Գիւղատնտեսութեան և գիւղացիների վատթարացած դրութիւնը իր վրայ դարձրեց Բարձրագոյն իշխանութեան առանձին ուշադրութիւնը:

Ինչպէս դիտեն մեր ընթերցողները, անցեալ տարի Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել էր նշանակել Առանձին Խորհրդակցութիւն գիւղատնտեսական կարիքներէ քննութեան համար: Մենք արդէն որոշ գաղափար տուել ենք մեր ընթերցողներին՝ հարցերը պարզելու այն նոր ուղղութեան մասին, որ բարեւար հետեանքներ պէտք է ունենայ իրերի ճշմարիտ գրութիւնը իմանալու համար:

Դէպի գիւղատնտեսութիւնը և գիւղական դասակարգը ցոյց տուած Բարձրագոյն հոգատարութիւնը մեծ ուժով արտայայտուեց և՛ փետրուարի 26-ին հրատարակուած Բարձրագոյն հրովարտակի մէջ, որին յաջորդեց մարտի 20-ին կառավարչական Սենատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը: Այդ երկու նշանաւոր պետական կարգադրութիւնները առաջ են բերուած այս տեսութեան սկզբում:

Բարձրագոյն հրովարտակում նախադած բեֆօրմները և Սենատին տրուած Բարձրագոյն հրամանը երկրի գիւղական դասակարգի դեռութեան մէջ՝ ահագին փոփոխութիւններ պէտք է մտցնեն: Եւ եթէ ի նկատի ունենանք Բարձրագոյն հրովարտակում յիշուած թէ նահանգային ու գաւառական կառավարչութեան մէջ լինելիք բարենորոգումները ապակենսօրոնացման ուղղութեամբ և թէ օրէնսդրութեան վերաքննութեան աշխատանքների մէջ նաև տեղական դործիչների մասնակցութիւնը, ինչպէս և տեղային առանձնաշատկութիւնները վրայ չեղած Բարձրագոյն խօսքերը—պէտք է մեր ներկան համարենք մի նշանաւոր պատմական մօմենտ, երբ նոր ձևակերպութիւն են ստանալու ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութեան կեանքի հիւքերը խորապէս շօշափող օրէնսդրական վերանորոգումները:

Յիշուած «տեղային առանձնաշատկութիւններով» Ռուսաստանի մէջ ամենից չատ հարուստ է մեր Անդրկովկասը: Քանի որ խօսքը գիւղական դասակարգի մասին է, պատեհ ժամանակ է նկատել, որ մեր գիւղացիները մինչև այժմ էլ գտնուում են իրաւական մի քանի տյնպիսի յարաբերութիւնների մէջ, որոնք վաղուց վերացուած են Սերտական Ռուսաստանում: Հէնց, օրինակի համար, վերջերք կալուածատէրերի հողերի վրայ ապրող գիւղացիների գրութիւնը. մինչդեռ ներքին նահանգներում կառավարութեան օգնութեամբ գիւղացիները կարողացան կալուածատէրերից յետ գնել իրանց հողաբաժինները, մեղանում բէգերը, խաները, իշխանները և այլն շարունակում են վայելիլ գիւղացիների մշակած հողաբաժինների վերաբերմամբ նախկին ողու կալուածատէրերի արտօնութիւնները: Այդ մասին տեղական մամուլը բազմիցս խօսել է, առիթ ենք ունեցել

նոյն այս էջերում գիտողութիւնները անել և մենք *), սակայն այն ժամանակ յարմար վայրկեանը չէր հասել, որ իշխանութիւնը ի նկատի առնէր մեր այդ տեղային առանձնայատկութիւնները: Այժմ երբ բարձրագոյն իշխանութեան ուշադրութիւնը ըզրադուած է գիւղատնտեսութեան և գիւղական գասակարգին վերաբերեալ հարցերով,—անշուշտ այլ հետեանքներ կ'ունենան իրերի զրոտիւնը պարզաբանող բազմակողմանի հետազոտութիւնները և զեկուցումները:

Մենք արդէն տեսանք, թէ ինչ լրջութեամբ կովկասեան Գիւղ. Ընկերութեան մէջ քննուած էին երկրի գիւղատնտեսութեան բարեփոխման հետ սերտ կապուած զանազան հարցեր: Այդ ընկերութեան մէջ կատարուած մի շարք զեկուցումներին աւելացաւ և պ. Ա. Սահակեանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում զեմստովային հիմնարկութիւններ մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին: Ճիշտ է, այդ հարցը նոր չէր դնում մեզանում, ուրիշ ընկերութիւններ ևս, ինչպէս և մամուլը **), տարիներ շարունակ արծարծել են այդ կարևոր հարցը: Սակայն այժմ, երբ Առանձին Խորհրդակցութիւնը ինքը իր գիմումներով հնարաւորութիւն է ապրիս տեղային հիմնարկութիւններին ազատ արտայայտելու իրանց կարծիքները և յանկութիւնները, հասկանալի է՝ որ ուրոյն նշանակութիւն է ստանում Ընկերութեան միաձայն հաւանութիւնը գտած մի լուրջ, փաստալի զեկուցում, ինչպիսին էր պ. Սահակեանի կարգադրածը:

«Միայն երկրի հետ օրդանապէս կապուած, իրանց միջավայրի բոլոր կարիքները անմիջապէս ճանաչող անձինք երկրի տնտեսութիւնը հրապարակապէս և ազատ քննելու պայմանում, ընդունակ են դնել գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան զարգացումը պատշաճ բարձրութեան վրայ,—ասաց զեկուցողը: Միայն զեմստովոն կարող է միացնել յանուն երկրի ընդհանուր բարօրութեան բոլոր գասակարգերը և ազդութիւնները, միայն նա կարող է յարուցել նախաձեռնութեան ոգին, բանալ ինտելլիգենտ ոյժերի համար գործունէութեան լայն ասպարէզ: Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը իր բազմատեսակ կարիքներով չի սեղմում բիւրօկրատիական կառավարման նեղ շրջանակներում, և ամեն մի վարչական սիստեմ անգոր է ժողովրդական տնտեսութիւնը բարձրացնելու գործում, երբ այդ

*) Տես «Մուրճ» 1901 թ., № 3.

**) Ի միջի այլոց տես նաև «Մշակ» (1899 թ., № 184) «Մեր իրականութիւնը» յօդուածի եզրակացութիւնները:

վարչութիւնը իր մէջ միացնում է երկու բարդ և իրար օտար փունկիցիաներ» ^{*)}։

Ժողովին նախագահող Ն. Ա. Սուլտան-Կըմ-Գիրէյը իրան յատուկ տակտով և լայն հանգուրժականութեամբ ղեկավարում էր վիճարանութիւնները և լսում թեր ու գէժ կարծիքները. բոլոր առարկութիւնները, որ անուամ են և կարող են անուակ, քննութեան ենթարկուեցին և ջրուեցին անհերքելի փաստերով, ուստի ժողովը միաձայն որոշեց ընդունել այդ ղեկուցումը և, մի քանի կէտեր լրացնելով, առաջարկել ուր հարկն է։ Պէտք է յուսալ, որ նոյն եռանդով ու լըջութեամբ ընկերութիւնը կը վերաբերուի և՛ Անդրկովկասի գիւղացիների բազմաթիւ առանձնայատուկ ջաւերին և բաց չի թողնի պատահ առիթը բազմակողմանի ղեկուցումներ նուիրելու նոր հերթական հարցերի մասին։

Տեղական առանձնայատուկութիւնները անշուշտ կարող են երևան հանել նաև տեղական լեզուներով հրատարակուող թերթերը, որոնց շուտով աւելանալու է և թրքական «Շարքի Ռուս» լրագիրը։ Բայց չի կարելի մատնանիչ չ'անել մի ցաւալի իրողութեան վրայ, այդ այն է, որ ուսաց լեզուով լոյս տեսնող տեղական թերթերը քիչ են հետեւում տեղական լեզուներով հրատարակուող թերթերին։ Յանկալի է, որ աւելի սխտեմատիկ և սերտ կապ հաստատուէր տեղական բոլոր լեզուներով լոյս տեսնող թերթերի մէջ, այն ժամանակ աւելի լիակատար արտայայտութիւն կը գտնեն մեր կեանքի բազմաթիւ ջաւերը, այն ժամանակ տեղական ուսաց լեզուով լոյս տեսնող հրատարակութիւնների միջնորդութեամբ ընդհանուր ուսաց մամուլը աւելի լիակատար և ճիշտ կերպով կը ճանաչի մեր երկիրը, մեր պահանջները և մեր ջաւերը։ Ինչո՞ւ մայրաքաղաքների մամուլը իր սրտին մօտ չը պէտք է վերցնի նաև Անդրկովկասի խուլ անկիւններում կատարուած նշանաւոր դէպքերը, միայն թէ հարկաւոր, է որ այդ դէպքերի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ հասնեն նրանց։ Մեր այդ առածը հաստատուում է, օրինակ, Զանգեզուրի մի խուլ անկիւնում պատահած դէպքով, որ նկարագրուելով «Баку» ^{*)} լրագրում՝ ապա քննութեան առարկայ դարձաւ և՛ «Новости»-ի մէջ, գուցէ նաև այլ թերթերում, որոնք չեն անցել մեր ձեռքը։

«Люди въ снѣгу» (մարդիկ ձիւների մէջ) յօդուածում նկարագրուած էր Յաւ գիւղի բնակիչների պիւրին հասած մի ջաւ։

*) «Кавк. Сельск. Хоз». № 475.

*) № № 48, 51.

Բանից դուրս է գալիս, որ 314 մարդուց բաղկացած մի ամբողջ զեւղ իր մեծ ու փոքրով և իր տնային անասուններով ամբողջ այս ձմեռ անց է կացրել օտարերի անտառներում, բաց երկնքի տակ, սառնամանիքի ու բուքի մատնուած, ձիւնի մէջ, վայրի դաղանների նման, որովհետեւ մի թիւրիմացութեան շնորհիւ դանձարանի տեղական պաշտօնեաները կողպել են և կնքել նրանց տների դռները: 12 տարի առաջ այդ ցաւեցիկ աղբրում էին Քիւրդիքենց և Գերջանան գիւղերում, ձմեռը իջնում էին Իշ գետի ափերի մօտ Մեյլիք-Մամէղլսանով բէգի հողերը: 1900 թրւականին վնասուելով սեղաւից՝ դրանք մտածում են թողնել իրանց քանդուած Քիւրդիքենց ու Գերջանան գիւղերը և ընդ միշտ ամառ-ձմեռ հաստատուել յիշած բէգի հողերի վրայ: Բէգը համաձայնում է, գիւղացիները ծախում են Քիւրդիքենդում և Գերջանանում իրանց տուն-տեղը և գաղթում ու հաստատում իրանց այժմեան Ցաւ գիւղում, որ 12 տարի շարունակ նրանց ձմեռանոցն է եղել: Գիւղացիները չեն իմանում, որ այդ հողը վէճի մէջ է դանձարանի հետ: Դատարանը 1901 թ. վէճը վրձնում է դանձարանի օգտին: Եթէ գիւղացիները այնքան աղէտ և իրաւաբանական կողմից այնքան անօգնական չը լինէին, ի հարկէ՝ կը գառնային արքունական գիւղացիներ կամ, մինչև այդ հարցը լուծելը, իրանց մշակած հողերի կապալառուներ կը մընային: Սակայն այդ միամիտները, իրաւաբանական ձևերին անտեղեակ լինելով, չը կարողացան ժամանակին ոչ այս և ոչ այն սնել: Գանձարանը առաջարկեց դրանց հեռանալ և յանձնել իրանց հողերը երկու անտառապահների, որոնք գանձարանի կապալառուներն էին գտել: Գիւղացիները զիմեցին երկրադործութեան մենիստրին խնդրելով և միամտաբար կարծում էին, թէ այսօր-վաղը կը լուծուի հարցը, ուստի ժամանակաւորապէս մօտիկ սարերում տեղաւորուել սպասում էին: Վրայ հասաւ ձրմեռը, ջրաից հիւանդանում էին և մեռնում թէ մարդիկ և թէ անասունները: Անցաւ և ձմեռը... Գիւղացիներից մէկը «НОВОСТИ» թերթի խմբագրատան պատմել է այդ դժբաղդ դէպքի մանրամասնութիւնները և աւելացրել. «Վրայ է հասնում մարդկանց համար մեծ տօնը, իսկ մեկ համար դեռ պառ է և կոծ: Բոլորը, նոյնիսկ տաժանակիր աշխատանքների մատնուած յանցաւորներն, աղաւտան ունեն, միայն մենք ենք զուրկ դրանից»:

Բնականաբար եթէ նոյն դժբաղդութիւնը պատահէր մի ունեւոր և զատաստանական ծակ ու ծուկերին հմուտ անհատի, նա կը պահէր մեղանում շատ երեւելի փաստաբաններ իր դատը պաշտպանելու կամ պահանջուած ձևով զիմուսներ անելու հա-

մար: Բանը փոխուում է, երբ տուժող կողմը մի տղետ, միամիտ և աղքատ գիւղական համայնք է լինում:

Քանի որ դատաստանական վեճի մասին էր խօսքը, ի դէպ է այստեղ յիշատակել նաև մարտի 24-ին դատաստանական պալատում նշանակուած Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցու ընդարձակ կալուածների գործի քննութեան մասին: Ինչպէս յայտնի է, համաձայն 1898 թ. մարտի 26-ին Բարձրագոյն հրամանի՝ Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի վարչութիւնը գրաւել էր յիշեալ կալուածները, որոնց արժողութիւնը գնահատուում է մօտ 400 հազար ռուբլի: Թիֆլիսի նահանգական դատարանը քննելով գործը՝ ճանաչել էր հայոց եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքը: Սակայն ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն գործը անց էր կացրել դատաստանական պալատը, ուր և պէտք է քննուէր այն: Ինչպէս հաղորդում է «Մշակը», «Թիֆլիսի դատաստանական պալատի նիստում նախագահը յայտնեց, որ ժողովրդական լուսաւորութեան միւնիստը Զենգերից ստացուել է հեռագիր, որով պ. միւնիստը խնդրում է պալատից յետաձգել Ախալցխայի սուրբ Փրկիչ եկեղեցու կալուածների գործի քննութիւնը, որովհետեւ Պետերբուրգից գալու է միւնիստութեան իւրիսկօնատէտը՝ ուսումնարանական վարչութեան շահերը պալատում պաշտպանելու համար: Երդուեալ հաւատարմատար Ս. Մելիք-Աղամեան յայտնեց պալատին, որ ուսումնարանական վարչութիւնը ժամանակին ստացած լինելով պալատի ծանուցադիրը գործի քննութեան մասին, բաւական ժամանակամիջոց ունէր իր շահերի պաշտպանութիւնը յանձնելու ուժ որ ցանկանար, իսկ եթէ այդ ժամանակն էլ բաւական չը համարուի, նա համաձայն է գործի քննութիւնը յետաձգելու, ոչ աւելի քան մի ամիս ժամանակով: Պալատը որոշեց գործի քննութիւնը յետաձգել մինչև մայիսի 2-ը»:

Մարտի 19-ին Թիֆլիսի Ալէքսանդրեան այգում բացուեց Գօգօլի յուշարձանը, որ կանգնեցրել է քաղաքային վարչութիւնը: Այդ հանգիսին ներկայ գտնուելով՝ մենք մտածում էնք, թէ արդեօք կարող էր «Ревизоръ»-ի հանճարեղ հեղինակը երևակայել, որ գալու է մի օր, երբ իր արձանի մօտով անցնելու են ասիացի համբարները, պատկառանքով խոնարհելով նրա գրչի՝ ոյժի առաջ իրանց միջնադարեան խորհրդաւոր դրօշակները: Ինչպէս ամեն բան փոխուում է լուսնի տակ, մի ժամանակ պէտք է Նիկողայոս Լ-ի հզօր կամքը ստիպէր թոյլ տալ բեմի վրայ ներկայացնելու մեծ երգիծաբանի անմահ ստեղծագործութիւնը, իսկ այժմ այդ գրուածքը մատաղ սերնդի միտքը

կրթող և հողին դաստիարակող կլասսիկ զրուածք է համարուում... Այդպէս ահա անցողական են կեղծիքի և երկիւղի ստեղծած արդելքները...

Անկասկած շատ աւելի փոքր էր ներկայումս, Ֆրանսիայում, 84 տարեկան հասակում վախճանուած Սուխովո-Կօրըլինի տաղանդը, որ արտայայտուեց նրա մի հատիկ նշանաւոր բեմական դրուածքի՝ «Կրեչինսկու հարսանիք»-ի մէջ: Ճիշտ է, Սուխովո-Կօրըլինը ունի նաև «Գործ», «Տարեկինի մահը» անունով պիէսներ, սակայն նրա ամբողջ հոշակը հիմնուած է «Свадьба Кречинского» կոմիդիայի վրայ, որը 50 տարի շարունակ ներկայացնուելով բեմի վրայ՝ չի կորցնում իր թարմութիւնը, որովհետև Բասովիւսի և Կրեչինսկու տիպերը նկարագրուած են զօգօլեան հումորով և կենդանութեամբ:

Այլ տիպի դրող էր մօտ 62 տարեկում վախճանուած Ե. Մարկովը, որ շատ բազմակողմանի գործունէութիւն էր ունեցել. մասնագիտութեամբ բնագէտ Եւգենիյ Մարկովը նախ դործում էր մանկավարժական ասպարիզում իբրև ուսուցիչ, տեսուչ, վերատեսուչ, սակայն 1870 թւականից նա թողնում է մանկավարժութիւնը և նուիրւում զբաղմունքներ: Այդտեղ նա կանգ չէ տռնում որոշ ճիւղի վրայ, այլ տալիս է և բելլետրիստիկական, և քննադատական, և հրապարակասօսական գորուածքներ, սիրում է ճանապարհորդել և նկարագրել իր տեսածները: Ի միջի այլոց նա լաւ յայտնի է կովկասցիներին, որովհետև մի քանի անգամ ճանապարհորդել է մեր երկրում, ունի Կովկասի և Հայաստանի մասին տպած հետաքրքրական աշխատութիւններ: Այդ գրուածքներով ուսւ ժողովուրդը կարող է ծանօթանալ մեր երկրի հետ, նոյնիսկ սիրել մեզ:

Կովկասի բնապատմական ուսումնասիրութեան զարկ տուողը այդ կամ մի ուրիշ ուսւ բնագէտ չէր, այլ Պրուսիայում ծնուած և միջին կրթութիւն ստացած մի գերմանացի, որ իր եռանդով և տոկունութեամբ կարողացաւ գիտութեան մեծ ծառայութիւն մատուցանել: Մեր խօսքը մարտի 2-ին թիֆլիսում վախճանուած Գուստավ Բադդէի մասին է, որ 1863 թւականից սկսած իրան նուիրել էր Կովկասի ֆլօրայի և ֆաունայի ուսումնասիրութեան: Այդ նշանաւոր գերմանացու շնորհիւ, է որ Կովկասը ունի իր միակ մուղէճը, որ իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ կարող է նպաստել մեր երկրի բնապատմական և ազգազրական առանձնայատկութիւնների ուսումնասիրութեան:

Լ. Ս.

Լրագրները հետեւեալ տեղեկութիւններն են հաղորդում Սե-ծովեան երկաթուղու շինութեան հարցի մասին. ֆինանսների մինիստրութեան մէջ կազմուած առանձին մասնաժողովը երկաթուղային գործերի ղեկարարամենտի կառավարիչ Յիւլիս Ֆոն-Շաֆ-Հաուզենի նախագահութեամբ քննեց և վճռեց Սե-ծովեան երկաթուղու շինութեան հարցը: Երկաթուղային այդ նոր գիծը, որի շինութիւնը յանձն է առնում Վլադիկավկազի երկաթուղու ընկերութիւնը, կը միացնէ այդ գիծը Անգլիոյ վիստուլեան երկաթուղու հետ: Սկսուելով Նովո-Սենակի կայարանից՝ նա կ'անցնէ դէպի Սուխում, որ գտնուում է Սե-ծովի ափին և այս կէտից շարունակ կը գնայ Սե-ծովի ափով մինչև Տուապսէ: Այս նոր գիծը կ'ընդունէ հիւսիս-արեւելեան ուղղութիւն և Կուրանի վտակներից մէկի հովտով կը հասնէ Վլադիկավկազեան երկաթուղու Արմաւիր կայարանը: Սե-ծովեան ապագայ երկաթուղին անցնելով այս ուղղութեամբ՝ իր հարաւային մասում կը նպաստէ ռուսական Ռիվիերայի և ռուսական Նիցցայի՝ Սոչիի ծաղկելուն, իսկ հիւսիսային մասում նա կը կենդանացնէ հարաւային Ռուսաստանի աւետարարները չրջաններից մէկը:

Վրաց գրամատիկական ընկերութեան կօմիտետը 300, 200 և 100 ռուբլու մրցանակներ է նշանակել վրացերէն լեզուով գրուած գրամատիկական ինքնուրոյն լաւագոյն գրուածքների համար: Բացի սրանից՝ կօմիտետը որոշել է 50% յատկացնել մրցանակ ստացած գրուածքների հեղինակներին այն ներկայացումների ընդհանուր մուտքից, երբ կը խաղացուեն նրանց պիւնտները: Գրուածքները պէտք է ներկայացուեն կօմիտետին մինչև այս տարուայ սեպտեմբերի 30-ը:

«Кавказ» լրագրում տպուած են հետեւեալ կառավարչական հաղորդագրութիւնները. «Բաթում քաղաքում մարտի 9-ին առաւօտեան, բանուորների մի մեծ խումբ հաւաքուեց կայարանում դնալքի ուղևորուելու ժամանակ, որպէս զի ճանապարհ դնէ դատաստանի ենթարկուած բանուորներին պաշտպանող փաստաբաններին: Երբ դնալքը շարժուեց, ամբոխը կարմիր դրօշակ պարզելով՝ «ուռայի» աղաղակներով սկսեց դնալ դնալքի ետևից երկաթուղային գծի վրայով:

Դժբախտ դէպքերից խոյս տալու համար՝ մեքենավարը կանգնեցրեց դնալքը, որ ապա շարունակեց ճանապարհը մի քանի բռնկից յետոյ, երբ ամբոխը հեռացաւ գծի վրայից:

Կայարանից ամբոխը պարզելով էլի մի քանի դրօշակներ

հակակառավարչական մակադրութիւններով՝ սկսեց առաջ դրնալ Մարիինսկի սլոնապէկտով, որակը մի քանի անգամ ատրըճանակ արձակեց ատանց՝ որեւէ մեծ արտադարելու, «Черноморский Вѣстникъ» լրագրի խմբագրութեան, պ. Էրնի և ամերիկական հիւպատոսի ընակարանների պատուհանի ապակիները ջարդեց:

Դրանից յետոյ ամբողջ տեսնելով մօտեցող զօրախումբը՝ ջրուեց:

«Բազու քաղաքում, այս մարտ ամսի 2-ին՝ կէսօրուայ ժամի 12-ին Մարիինսկի պարտէզի մօտ սկսեց հաւաքուել ժողովրդի բազմութիւն, որը աղաղակներով ուղևորուեց դէպի պարապետ՝ ճանապարհին մեծ քանակութեամբ հակակառավարչական բովանդակութիւն ունեցող պրօկլամացիաներ ցրելով. նոյն պիտի պրօկլամացիաներ գուրա էին զցում մի քանի աների պատուհաններէց: Ամբոխի մի մասը աջողուեց ցրել ոստիկանութեան միջոցով և կողակների օգնութեամբ, իսկ մի մասը հասաւ Մարիինսկի պարտէզին և միացաւ այնտեղ գտնուող յույսարարների հետ: Այստեղ բացի աղաղակներից և պրօկլամացիաներ ցրելուց՝ ամբոխը քարեր էր նետում ոստիկանների և կողակների վրայ, ապա հալածուելով նրանցից՝ շարժուեց Մարիինսկի փողոցով դէպի Պետրօվսկի հրապարակը: Մարիինսկի փողոցում ամբոխի մէջ մի բուպէ երևաց կարմիր դրօշակ:

Ամբոխի մի ուրիշ խումբ կրասնօփօզսկայեա և Մերկուրիեակայեա փողոցների անկիւնից ուղևորուեց դէպի Սօլզատսկի Բազարը: Սակայն այնտեղ գտնուող կողակների հարիւրեակի հրամանատարի ձեռք առած միջոցներով աջողուեց ցրել այդ ամբոխը. այդ ժամանակ մի քանի անձինք ներս քշուեցին Ծովագնացների ուսումնարանի գաւիթը և այնտեղ ձերբակալուեցին: Ամբոխից զոտւած մի քար թեթև կերպով վերաւորեց կողակներից մէկի գլուխը: Բազուի նահանգապետի բացակայութեան պատճառով նրա պաշտօնը վարող Բազուի փոխահանգապետ Լիլէն զիմեց դէպի ամբոխը և հանդիպելով նրա մի մասին Բարեատինսկայեա փողոցում, առաջարկեց նրան ցրուել, որի կատարուեց: Այդ ժամանակ Մարիինսկի փողոցի վրայ երևաց մի այլ ամբոխ: Շտապելով նրա մօտ՝ փոխահանգապետ Լիլէն լսեց զնդակահարութեան երկու հարուածի ձայն, որ դալիս էր Պետրօվսկի հրապարակի կողմից: Դուրս գալով կառքից՝ փոխահանգապետը ուղևորուեց յիշուած հրապարակը և սկսեց համոզել ամբոխին, որ պաղարեցնէ անկարգութիւնները:

Այդ ժամանակ փոխ-Նահանգապետ Լիլէի թեթեւ վերքեր ստացաւ զլիւին և ձեռքին:

Երբ բժիշկները մօտակայ մասնաւոր աներից մէկում կապեցին նրա վէրքերը, Լիլէնը նորից շարունակեց պտտել կառքով քաղաքի մէջ և կարգադրութիւններ անել անկարգութիւնները զաղարեցնելու վերաբերմամբ:

Ժամի 2-ին կէսօրից յետոյ ամեն ինչ հանդստացաւ:

Նոյն օրը ժամի 5-ին երեկոյեան Բալախանիում ամբոխը՝ բաղկացած մօտ 2000 մարդուց, հաւաքուեց Վօլչինսկի նաւթահանքի մօտ, սկսեց աղաղակել, աղմուկ բարձրացնել, բայց ոստիկանապետը համոզեց նրան ցրուել և երեկոյեան եօթնութորդ ժամին ամեն ինչ հանդստացաւ:

Բազու քաղաքում անկարգութիւնների ժամանակ ձերբակալուեցին 21 հոգի, որոնցից 18-ը փոխ-Նահանգապետի կարգադրութեամբ պետական պաշտպանութեան օրէնքների հիման վրայ ենթարկուեցին բանտարկութեան Բաղուր բանտում, իսկ երեքը՝ երկու բէալիստ և Միքայէլեան քաղաքային ուսումնարանի մի աշակերտ՝ յանձնուեցին ուսումնարանական վարչութեան ձեռքը:

«Кавказъ» լրագրում կարգում ենք. «Կիրակի, փետրուարի 23-ին, առաւօտեան ժամի 10-ից, մեծ բաղմութեամբ ժողովուրդ (զլիսաւորապէս դործարանական և անգրկովկասեան երկաթուղու բանուորներ) սկսեց հաւաքուել Գօլօվինսկի ուրօսպէլտի՝ զինուորական մայր եկեղեցու մօտ և մերձակայ փողոցների վրայ: Հաւաքուողներից շատերը ձեռներին ունէին հաստ և ծանրը հունի փայտեր: Թիֆլիսի քաղաքային ոստիկանութեան անընդհատ առաջարկութիւնների պատճառով՝ ցրուելու և կանգ չ'առնելու փողոցներում, այդ անձինք, որոնք յամառութեամբ ձգտում էին կանգնել մի տեղում, չը կարողացան խմբեր կազմել քաղաքի զլիսաւոր փողոցներում: Այսուամենայնիւ ցերեկուայ 12 ժամին մօտ 60—70 հոգի կամենալով անպատճառ անկարգութիւններ անել և նկատելով կալուածատէր Փալաւանդօվի բաւական բաղմամբով յուղարկաւորութիւնը, որ Պաւլինեան փողոցից ծռուեց դէպի Միջին փողոց, թափուեցին այդ փողոցը Տէր-Ասատուրօվի քարվանսարայի միջով և չըջապատելով յուղարկաւորութեան գնացքը՝ «ուռա» աղաղակելով՝ կոիւ և անկարգութիւններ սկսեցին անել: Յոյց անողներից մէկը 4 անգամ ափսոսանքով արձակեց, իսկ մնացածները սկսեցին ձեռնել անխօր փողոցում գտնուող բոլոր անձերին: Երկու օֆիցեր, որոնք իբրեւ ծանօթ մասնակցում էին Փալաւանդօվի յաւաքարկա-

ւորութեան, մի շարք վէրքեր ստացան, զլիաւորապէս զլուխներին, իսկ նրանցից մէկը վերաւորուեց զնդակով, որ և մնաց վերաբերելու մէջ: Մերձակայ բուժարանում վէրքերը կապելուց յետոյ՝ վերաւորուածները ուղարկուեցին զինուորական հիւանդանոցը բժշկուելու: Բարեբախտաբար երեսց, որ այդ օֆիցերներին վէրքերը վտանդ չեն սպառնում նրանց կեանքին: Նոյն տեղում դստուող ոստիկաններին մի խումբ կօղակների օդնութեամբ մի քանի բուլէում՝ ցրեց ցոյց անողներին: Ատրճանակ արձակողը, չը նայելով իր համախոհների փորձերին աղատելու նրան ոստիկանների ձեռքից՝ ձերբակալուեց անկարողութեան միւս նախաձեռնողների հետ միասին: Ձերբակալուած ցոյց անողների ընդհանուր թւից 24 հոգի, անկախ այն պատասխանատուութիւնից, որին պէտք է ենթարկուեն նրանցից մի քանիսը հասցրած վէրքերի պատճառով, կովկասեան կառավարչապետի հրատարակած պարտադիր կանոնների հիման վրայ, — հասարակական կարգը խանգարելու նպատակով ժողովներ կազմելու և ոստիկանութեան պահանջը չը կատարելու համար, — ենթարկուած են թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրութեամբ իրանց յանցանքի աստիճանին համեմատ բանտարկութեան, սկսած մի շարքից մինչև 3 ամիս: Ոստիկանութեան պաշտօնեաներից, նոյնպէս և ցոյց անողներից ոչ ոք լուրջ միասնեւ չը ստացաւ:

«Аргонавты» լրագրի խմբագրութիւնը յայտնում, է թէ «որովհետև Ռ. Ա. Յովհաննիսեան չէ հաստատուած ժամանակաւոր խմբագրի պաշտօնի մէջ, ուստի «Аргонавты» շաբաթթերթը հրատարակութիւնը ժամանակաւորապէս դադարեցնուած է մինչև նոր խմբագրի հաստատութիւնը: «Аргонавты»-ի բաժանորդները բաւարարութիւն կը ստանան հրատարակութիւնը վերսկսելուց յետոյ, իսկ բաժանորդներից այն անձինք, որոնք չեն յանկանալ սպասել լրագրի լոյս տեսնելուն՝ կարող են անդորրադիրը ներկայացնելուց յետոյ յետ ստանալ վճարած դրամը ստորագրութեան հաշուով:

Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը ստացել է արդէն կովկասեան կառավարչութիւնից կարեւոր թոյլտուութիւնը բանալու որը փոքրահասակ աղջիկների ապաստարան խուղաղեանի կտակած գումարով: Ապաստարանը, որի պահպանութեան նախահաշիւը կ'որոշուի այս մարտ ամսի 23-ին տեղի ունենալիք ընկերութեան ընդհանուր ժողովում, հաւանականաբար կը բացուի այս տարուայ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին և սկզբում իր մէջ կը պատսպարէ 20—30 որբ աղջիկների:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Եզրաւային ռեֆորմներ Իրանդիայում.—Մշխատակի ներկայացուցիչ կուսակցութեան մի յաղթանակը պարսկական ընտրութիւններում.—Աւստ-Ռեզաւական համաձայնութիւնը.—„Прав, Вѣстн.“ հաղորդագրութիւնները Մակեդոնիայում եւ Ալբանիայում պատահած դէպքերի մասին.—Միկիստական կրիզիս Բուլղարիայում.—Բ. Սարաջովի պատասխանը «Zeit» քերթի խմբագրութեան.—«Daily Chronicle» Միացեալ-Նահանգներէ դիմումի մասին.—Կիլիկիայի նորընթիւ կարողիկոսը Երանայում.—Բողոքական կոյրեժ Տարսուում.—Լուսաւորական յեղացիներ.—Հայկական ցուցահանդեսը Բերլինում:

Ինչքան և յոռետես լինի մարդ, բայց գիտելով Լուսաւորական աղգերի կեանքը որոշ, փոքր ի շատ: Երկար ժամանակամիջոցում, ահաւայ բացականչում է. Այնուամենայնիւ այդ կեանքը չարժուում է գէպի քաջ և միայն Արեւելքն է թմրած, անչարժ, յետադիմող: Եւ դարմանալի էլ չէ ալդ չարժումը, տեսէք ճրքան Եւանդ, տոկունութիւն և անձնութիւն և անձնութիւն են բանեցնում Արեւմուտքի զաւակները դրած նպատակին հասնելու համար: Եւ ճրքան իսկն ասած փոխուել են բաբները, չը նայած դեռնա տիրող կազմակերպութեամբ մարդասպանութիւններին կամ պատերազմներին:

Ասորեստանի թագաւորները, իրանց փառքը դարերից դար անմահացնելու համար, պարձանքով արձանագրում էին կոտորած մարդկանց, բռնաբարուած կանանց, աւերուած գիւղերի և քաղաքների ահալին թւերը, իսկ այժմ միտար Զեմբէրլէնը, չը նայած որ յաղթող հանգիստացաւ. Հարաւային Աֆրիկայում, կարծես, ուղում է արդարանալ աշխարհի առաջ և չեւտում է Անգլիայի յոյց տուած ներողամտութիւնը գէպի երեկուայ թշնամիները, աշխատում է որ մարդկութիւնը իմանայ թէ Անգլիան անյիշաչար է, նա յանձն է առնում միլլիոններ տալ—վերականգնեցնելու համար երկուայ թշնամու աւերուած

տները ու տնտեսութիւնը, ներուձն չտրհել բոլոր քաղաքական յանցաւորներին...

Չը նայած այն փառաւոր տրիումֆներին, որոնց արժանացաւ Չեմբերլէնը, Հարաւային-Աֆրիկայում կատարած իր ճանապարհորդութիւնից հայրենիք վերադառնալիս, նա, — երեւի նրա հետ նաև այժմեան պահպանողական կառավարութիւնը, — կարծես յուսախաբուել է արիւնալի ճնշումների վրայ հիմնուած քաղաքականութեան խելացի կողմերի մէջ և իրլանդացիների նկատմամբ գողծելու տակտիկան հիմնովին փոխուած է. աշխատում են դնալ Մեծ Երեսույտ, Գլադստոնի շաւղով: Նոյն այն պահպանողականները, և Գլադստոնից բաժանուած Չեմբերլէնը իր համախոհ ունիթնիստների հետ, որոնք մի քանի ժամանակ առաջ Իրլանդիայի նկատմամբ չէին ուղղում խաղաղ և հաշտ միջոցների դիմել և հաւատացած էին բեպրեսսալիաների փրկարար զօրութեան մէջ, այժմ առաջարկում են իրլանդացիներին այն, ինչի համար նրանց հարիւր տարի տանջում էին: Անգլիան ընդունում է ազրարային բեֆօրմների մի այնպիսի ծրագիր որ Իրլանդիայի վաղուցուալ տննչանքն էր: Եւ բաւական էր մի այդպիսի արդար քայլ երեկուայ ճնշողի կողմից, որ անհետանայ դարաւոր քէնն ու ոխը իրլանդացիների աղնիւ սրտերից: Քաղաքական յանցաւորները Իրլանդիայում արձակուած են, ուրախութեան ոգին սկսել է սաւառնել չարատանջ ու ամայացած այդ Կանաչ կղզու վրայ. խաղաղութեան և հաշտութեան ճանապարհով Անգլիան այժմ անու. է այն, ինչ որ անգոր էին կատարել բանտը, հալածանքը, տանջանքը...

Այդ հողատիրական նշանաւոր բեֆօրմների օրինալիծը հիմնուած է մի քանի ամիս առաջ Իրլանդիայի մայրաքաղաք Դուբլինում ֆերսերների և լէնդլորդերի ներկայացուցիչների ժողովում մշակուած համաձայնութեան վրայ: Իրլանդական գործերի մինիստր Ուիլսոնէմի բիլլը ազրարային բեֆօրմների մասին Իրլանդիայում՝ արդէն կարգացուել է անգլիական պարլամենտում և ընդհանրապէս լաւ տղաւորութիւն է թողել թէ իրլանդական սրարազլուխների և թէ աղատական կուսակցութեան վրայ: Այդ օրինալիծով իրլանդացի ֆերմները կամ հողի կապալաւուները, որ նոյնն է թէ հողի մշակողները, կառավարութեան օժանդակութեամբ յետ են դնելու կալուածատէրերից կամ լենդլորդերից իրանց հողաբաժինները և դառնալու են կատարելապէս սեպհականատէրեր: Այլ խօսքերով, Իրլանդիայում կատարուելու է այն, ինչ որ Ալէքսանդր II-ը ճորտերի աղա-

տուժիւնից յետոյ արաւ ոռւս զիւղացիների նկատմամբ *): Եւ կառավարութեան այդ նպատակը հաւասար է մի միլլիարդ բուրլու... Իսկ ինչ նստեց Անդլիային նրա պատերազմը բօէրների գէմ. վերջը քանի տասնեակ միլլիօններ ստիպուած եղաւ նա տալ յաղթուած թշնամուն: Անկասկած այդ միլլիօնները որ այժմ տրւում են ֆերմերներին, տարիների ընթացքում վերադարձնուելու են դանձարանին, կորած չեն: Եւ զրա փոխարէն իրլանդական երկիւղից ընդ միշտ ազատուելը ինչ անդհահատուելի բարեք է: Անդլիայի համար!

Ի հարկէ ազրաբային բեֆօրիստերից յետոյ իրլանդացիներին՝ ինքնավարութեան (հօմրուլ) և կաթօլիկ համալսարանի պահանջները կը կատարուեն շուտով, մանուսանդ որ Անգլիայի մէջ օրէցօր աճում է և զօրեղանում մի կուսակցութիւն որ չի ճանաչում անարդարութիւն: Մեր խօսքը ազատականների մասին չէ, որոնք վերջերում մի քանի տեղ աջողալըրին ընտրել իրանց կուսակցութեան մարդկանց: Այդ յաղթութիւններից շատ աւելի նշանաւորն էր՝ աշխատանքի ներկայացուցիչ կուսակցութեան պարագլուխներից մէկի, Կրուկսի, ընտրութիւնը. նա ստացաւ 8,687 ձայն, մինչդեռ նրա հակառակորդ պահպանողականը 5,458 ձայն...

Այս ընտրութիւնը մի նշանաւոր պատմական երևոյթ է. դա նշանակում է որ անգլիական պարլամենտի մէջ, հին պահպանողական, ազատական և իրլանդական կուսակցութիւնների կողքին, ծլում է ազատական կուսակցութեան ամենաձախակողմեան ճիւղաւորութեան բողոքը, որին պատկանում է ապագան...

Հաշտութեան ոգին սկսել է տիրապետել նաև սուստրիական պարլամենտի պարագլուխներում. չեխներն և գերմանացիները երկարատե ուսուր պայքարից և աղմկալի օբստրուկցիաներից յետոյ ևկել են այն եզրակացութեան որ «օբստրուկցիան պարլամենտարիզմի բացասումն է» և չի հասցնում նպատակին: Եւ մինիստր-նախագահ Կեօրքէրը, ճարտիկ լարախաղացի նման, դիտէ հաւասարակշռութիւն պահպանել. նրան աջողուեց ունդարական մինիստր-նախագահ Կօլօման Սելլիի հետ համաձայնութեան յանգել: Անցեալ տարուայ մեր մի տեսութեան մէջ (№ 11) մենք աւելի հանգամանօրէն բացատրեցինք այդ երկմաս պետութեան համաձայնութեան կամ «առաւելակալի» մասին, որ իւրօրքանչիւր 10 տարին մի անգամ պէտք է նորոգուի, ստանալով վիէննայի և Բուդապէստի աղգային ժողովների հաւանութիւնը:

*) Համեմատիւր այդ հարցի մասին մեր Արտաքին Տես. 1901 թ., № 3-ում:

Ինչպէս յայտնի է, 1897 թւականից զեսը այդ համաձայնութիւնը չեն կարողացել կայացնել: Այժմ բոլոր հանգամանքներէր կերտւած է որ վերջապէս աջողուելու է երկրադորձական Ունգարիայի և արգինագործական Աւստրիայի տնտեսական յարաբերութիւններն մէջ որոշ համաձայնութիւն ստեղծել: Այդ բանին յայտնի չափով նպաստեց ի հարկէ Գերմանիայի ու մաքսային նոր տարիքների ընդունուիլը: Ունգարական կաշուածատէրերը և աւստրիական գործարանատէրերը զոհ են երևում այդ առաջընթացին հիման վրայ առաջ գալիս մաքսային տարիքների յաւելումներից, թէև, ինչպէս դժուար չէ եզրակացնել թէ a priori և թէ աւստրիական բանուորական կուսակցութեան ներկայացուցիչ պատգամաւորների ճառերից բայտարատւած (օր. Դ-ը-էլլին-րերդի) — Աւստրիայի աշխատող դասակարգը այնքան էլ գոհ չէ լինելու համաձայնութեան պայմաններից:

Այժմ եթէ մեր ուշադրութիւնը Աւստրո-Ունգարիայից դարձնենք Բալկանիան թերակղզու վրայ կը տեսնենք որ այդտեղ խաղաղութիւնը և հաշտութիւնը ոչ միայն հեռու են վերականգնուելուց, այլ և հրդեհի նշաններ են երևում, արեան վրտակներ են հոսում... Սակայն աւելի պերճալօս են ներկայ հանգամանքներում բոլոր թերթերում տպուած վերջին պաշտօնական հաղորդագրութիւնները որ առաջ ենք բերում այստեղ:

— „Правительственный Вѣстникъ“ — ուս մարտի 18-ին տպագրուած է Բիւտոլիի ուսաց հիւպատոսի ղեկուցումից հետեւալ քաղուածքները. — Հիւպատոսութիւնը պաշտօնապէս հաղորդեց տեղական քրիստոնեաներին, որ Կայսերական կառավարութիւնը խստիւ գատապարտում է կօմիտեաների դորժուէութեան ձեռնոյնալի յայտարարութիւն արուած է և կօմիտեաների անդամներին, որոնց առաջարկուեց զաղարեցնել գատապարտելի դորժուէութիւնը և չը խանգարել պետութիւնների առաջարկած բարենորոգումները իրականացնելուն: Շարժման ղեկավարները մեծ դժգոհութեամբ ընդունեցին այդ յայտարարութիւնը, որովհետեւ նրանք բաւարար չեն համարում բարենորոգումները և ցանկանում են ինքնավարութիւն մտցնել երեք վիլայէթներում: Մօտ օրերս կօմիտեաները մի լիազօր ուղարկեցին հիւպատոսարանին յայտնելու, թէ զրանք անհնարին են համարում արձակել հրոսակախմբերը, մինչև որ բարենորոգումները չ'իրականանան և նպատակայարմար դառնան: Կօմիտեաների ղեկավարները աշխատում են չը տարածել սուլթանի շնորհած ներման լուրը և տեղեկութիւններ Բ. Դրան ընդունած այն միջոցների մասին, որոնց նպատակն է քրիստոնեաների վիճակը բարուղեղ:

Հրոսակախմբերի զործունէութիւնը չէ դադարել. նրանց և թիւրքական զօրքերի մէջ յաճախ տեղի են ունենում արխանահեղ ընդհարումներ: Շատ անգամ զօրքերին օգնում են բաշիրօղլուկները, սակայն թիւրքերը խաղաղ բնակիչներին վրայ բռնութիւն չեն դրած զնուս: Վերջին ժամանակներս շատ յաճախ քաղաքական սպանութիւններ են կատարւում, որոնց գլխաւոր զոհերն են սերբ ուսուցիչներն ու քահանաները, որոնք համոզում են համագիւղացիներին չը միանալ հրոսակախմբերի հետ: Վերջին ժամանակներս կոմիտեաների զործունէութիւնը զգալի չափով ուժեղացել է: Այդ փաստը նկատուեց հէնց այն ժամանակ, երբ Բիւթօլի եկաւ բուլղարական վաճառականական զործակալութեան կառավարիչ. նրա գալուստը տարածեց Բուլղարիայի համար աննպաստ այն լուրը, թէ իշխանութիւնը մասնակից է կոմիտեաների զործունէութեանը:

Թիւրք կառավարութիւնը շարունակում է եռանդուն կերպով իրականացնել պետութիւնների առաջարկած բարենորոգումները: Ներման հետ միասին Սալօնիկի վիլայէթի ֆինանսների տեսչին հրամայուած է կազմել մակեդոնական երեք վիլայէթների բիւջէտի նախագիծը: Երկիրը խաղաղացնելու համար մեծ օգնութիւն է ցոյց տալիս Բիւթօլի գեներալ-նահանգապետ Ալի-Քիզա-փաշան:

—Ուսկիւրի ռուսաց հիւպատոսի հեռագիրը մարտի 14-ին, «Կոստօլի վիլայէթում սաստկանում է խռովակութիւնը. Կօնչանում և Իշտիբում կան շատ խմբեր, որոնց անդամների թիւը հասնում է 100-ի և աւելի՝ ուսուցիչներից և քաղաքացիներից բաղկացած: Մտադրութիւն կայ օգը ցնդեցնել Իշտիբի զօրանոցները և ընդհանառել երկաթուղային ու հեռագրական հաղորդակցութիւնը: Բուլղարիայից սպասւում են շատ սպաներ: Մահուան սպառնալիքով ստիպում են գիւղացիներին՝ օգնել հրոսակախմբերին, ղէնք և փող տալ, պաշարեղէն պատրաստել և ղէնք ընդունել: Կոմիտեաները խնամքով ծածկում են ժողովրդից հիւպատոսարանի այն յայտարարութիւնը, թէ Կայսերական կառավարութիւնը հաւանութիւն չէ տալիս կոմիտեաների զործունէութեանը: Նրանք մինչև անգամ աշխատում են համոզել տեղացիներին, թէ ամեն ինչ կատարւում է Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ: Մարտի 11-ին Սօփօլարցի գիւղից մի պատգամաւորութիւն եկաւ հիւպատոսարան և խնդրեց յայտնել, թէ արդեօք ճիշտ է, որ շարժումը Ռուսաստանի հրամանով է սկսուել: Այդ պատգամաւորութիւնը ասաց, որ ժողովուրդը թէն չէ համակրում կոմիտեաների զործունէութիւնը, բայց պատրաստ է զնալ, ուր որ կը հրամայէ Ռուսաստանը:

խնդրում են միայն կանանց ու երեխաներին ապաստարան տալ։ Այդ փաստը ակնհայտ ապացույց է, որ ներկայ շարժումը արհեստական է, զրույթնանք սուր կերպարանք տալու համար կոմիտեաները թիւքերին սարսափելի բռնութիւնների են ենթարկում։

Կոմիտեաները ամեն կերպ աշխատում են զարթեցնել թիւքերի ընդհանուր թշնամութիւնը և գրգռել նրանց կոտորելու ամբողջ քրիստոնեայ ազգայնականութիւնը»։

— Մարտի 22 հրատարակուած է հետևեալ կառավարչական հազորագրութիւնը։ «Հէնց որ Կ. Պօլսում տեղեկութիւն ըստացուեց արհաուաների յանդուգն յորձակման մասին Միտրօվիցայի վրայ, Կ. Պօլսի ուսաց դեսպանը չը յապաղեց մեծ վիզիրի ուշադրութիւնը դարձնել՝ արհաուաներին խաղաղ յորդորներով հնազանդութեան բերելու Բ. Դրան արած ջանքերի փորձով սպասուելու անաջողութիւնը և ապստամբներին պատժելու ու քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան ազահովութիւնը և րաշխատելու համար անյապաղ եռանդուն միջոցներ ձեռք տանելու անհրաժեշտութիւնը։ Ֆէրիզ-փաշան շտապեց հաւատացնել Զինօվիին, որ թիւքաց կառավարութիւնը գիտակցելով իր վրայ դրած պարտաւորութիւնը՝ կը դորձադրէ իր արամադրութեան անկ դանուած բոլոր միջոցները յուզմունքին վերջ տալու և հանդատութիւնը վերականգնելու համար։ Այդ միջոցին Կ. Պօլսում հեռագիր ստացուեց, որ տեղեկացնում էր արհաուատեան նոր ֆանատիկոսութեան մասին, որին զոհ դարձաւ Միտրօվիցայի ուսաց հիւպատոսը։ Իսկոյն և եթ՝ այդ վշտալի տեղեկութիւնը ստանալուց յետոյ՝ սուլթանը հեռագրով յանձնարարեց Պետերբուրգի օսմանեան ներկայացուցչին յայտնել Կայսերական կառավարութեանը խորին ցաւակցութիւն Շչերբինայի կեանքի դէմ արած փորձի առիթով և միաժամանակ ուղարկեց Զինօվիին մօտ մեծ-վիզիրին, որը վիայեց Արզու-Համիդի խորին վիշտը նոյն առիթով և հաւատացրեց, որ արգէն բոլոր միջոցները ձեռք են առնուած այդ զործի խիստ քննութեան և արհաւատական շարժումը անյապաղ դադարեցնելու համար։ Սուլթանի անունից ստացուած հաւաստիացումները անուեցան ի տեղեկութիւն Կայսերական կառավարութեան կողմից, և յանձնարարուեց Զինօվիին ստիպողական առաջադրութիւններ անել Միտրօվիցում չիտթ առաջացնող և ուսաց հիւպատոսի կեանքի դէմ փորձ անող յանցաւորներին խիստ պատժելու համար անյապաղ բոլոր միջոցներ ձեռք առնելուն պատակով, միևնոյն ժամանակ Միտրօվիցա ուղարկուեց Ուսկիւբի հիւպատոս Մաչկով։ Ներկայումս Շչերբինային բռնկում են երեք

վէլայթները ընդհանուր-տեսուէ նիւթի-փաշայի ուղարկած դի-
վիզայի գէներալ-բփիշի Յակոբ և Բելզրադի բփիշի Սուբբօտին,
որը դնացել է նրա մօտ սերբիական թաղաւորի հրամանով.
բացի զրանից սուլթանի անձնական ցանկութեամբ Միտ-
րօվիցա է ուղարկուած Կ. Պօլսի լաւագոյն վիրաբոյժ
Կամբօր-օղլին: Վերաւորուածի գրութիւնը բփիշիների ա-
սելով թէպէտ և շատ յուրջ է, վտանգ չէ սպառնում նրա
կեանքին: Ստացուող տեղեկութիւնների համաձայն՝ Բ. Դու-
ռը յիրաւի աշխատում է սահման դնելու արհաւանների կա-
մայականութիւններին, և յուզմունքների տեղը արդէն ուղար-
կուած է թիւրքաց զօրքերի նշանաւոր քանակութիւն, զլիաւո-
րապէս Փոքր Ասիայից:

—Սօլունի ուսս հիւպատոսի գեկուցումներից. «Ան-
ցեալ աշնան տեղի ունեցած անկարգութիւններին յաջոր-
դեց լուռ, բայց եռանդուն գործունէութեան շրջան յեղափոխա-
կան կօմիտեաների, որոնց բաւոր ջանքերը առաջուայ նման
ուղղուած են՝ ազգաբնակութիւնը ամբողջապէս ապստամբեցը-
նելու նպատակին: Դրդելով քրիստոնեաներին դէպի ակնյայտ-
նի անհաւասար կռիւ՝ կօմիտեաները յոյս ունեն առաջացնել
Եւրոպայի կողմից միջամտութիւն իրանց օգտին: Շատ յու-
զուած տրամադրութեան մէջ են թէ տեղացի մահմեդականնե-
րը և թէ քրիստոնեաները: Նախատեսելով կարելի բարդութիւն-
ներ՝ իշխանութիւնները զբաղուած են ճանապարհներ ու ղօ-
րանոցներ շինելով: Հրոսակախմբերի թիւը օրէցօր աւելանում
է. ամբողջ շրջանում ոչ մի գիւղ չը կայ, որտեղ բոյն պրած
չը լինի ապստամբների մի խմբակ, որին թաղցնում են տեղա-
ցի քրիստոնեաները մասամբ ակամայ և մասամբ կամաւ:
Կօմիտեաները տենդային շտապով պատրաստում են ամեն
ինչ, որ հարկաւոր է ապստամբութեան համար, երիտա-
սարդ քրիստոնեաներ ևն ժողովում իրանց խմբերի համար,
պատրաստում են կօշիկ, զգեստ, զանազան մթերքներ և վիրակա-
սութեան պարագաներ: Ինչ վերաբերում է ապստամբութեան
ծրագրին՝ զլիաւոր կէտը նրանում կազմում է հրոսակախմբերի
լեռները քաշուելը, ազգաբնակութիւնը նոյն տեղերը քշելը և
պարտիզանական խմբերով յարձակուելը թիւրքական զօրքերի
վրայ: Խմբակների ընդհարումները թիւրքական զօրքերի հետ
վերջին ժամանակներս զգալի չափերով յաճախանում են: Դժուար
է յուսալ, որ յեղափոխական ազիտացիան, որ այսքան տարի-
ների ընթացքում խոր արմատներ է գցել՝ ինքն իրան դադա-
րէր խաղաղ ճանապարհով, թէպէտև հիմք չը կայ ընդհանուր
ապստամբութիւն սպասելու. բայց չը պէտք է աչքաթող անել,

որ հնարաւոր են միաժամանակ խոռովութիւններ երեք վիճայթիւնների զանազան կէտերում»:

— Հեռագիր Միտրովիցի ուսական հիւպատոսից. «Ալբանացիները Վիչետօրն քաղաքի մօտ ժողովուրդով պահանջեցին հեռացնել քրիստոնեայ զապտիաներին: Համաձայնութիւն չը ստանալով՝ նրանք մարտի 16-ին մտան Վիչետօրն և իրանց պահապանների հսկողութեան տակ քրիստոնեայ զապտիաներին ուղարկեցին Պրիշտինա: Մարտի 17-ին նրանք պաշարեցին, բայց թիւրքական զօրքերի բացած կրակից յետ մղուեցին և ջլրուեցին: 100 մարդուց աւելի սպանուածներ ու վիրաւորուածներ կան: Ալբանացիների նոր բազմութիւններ հաւաքւում են Իպեկից և Մնի-Բաղարից»:

— Հեռագիր Ուսկիւրի ուսական հիւպատոսից. «Միտրովիցայի մեր հիւպատոսը վիրաւորուած է մարտի 18-ին և բեկոյեան 5¹/₂ ժամին: Տանից դուրս գալով զաւազի և ձիաւոր պահակների ուղեկցութեամբ՝ պ. Շչերբինյան պատանեց ալբանացի զինուոր Իբրահիմին, որ ձևացնելով, իբր թէ ողջունում է նրան՝ արձակեց նրա վրայ Մաուզէրի հրացան, դնդակը դիպաւ պ. Շչերբինյայի ձախ կողքին և ծակելով դուրս եկաւ: Այնուհետև Իբրահիմը հրացան պարսկեց զաւազի վրայ և ինքն էլ վիրաւորուեց հիւպատոսին ուղեկցող զինուորներից: Իբրահիմը ասում է, թէ այն պատճառով հրացան արձակեց ուսաց հիւպատոսի վրայ, որ կամենում էր իր վիրաւորուած աղջկանի վրէժն առնել: Միտրովիցի զինուորական բերդապահ Սայիդ-բէյը՝ բժիշկների ուղեկցութեամբ անմիջապէս այնտեղ հասաւ և պ. Շչերբինյային փոխադրեց հիւպատոսարան: Ընդհանուր վերահսկող Խիլմի-փաշան և գէներալ ադիւտանտ Նասիր-փաշան անմիջապէս հեռադրով յաւակցութիւն յայտնեցին: Այնուհետև Խիլմի-փաշայի կարգադրութեամբ՝ վիլայթէի ամենահմուտ վերաբոյժը յատուկ դնացքով գնաց Միտրովիցա: Բժիշկների ասելով Շչերբինյայի կեանքին վտանգ չէ սպառնում»:

Այդ պայմաններում զարմանալի չէ որ շատ փափուկ է Բուլղարիայի մինիստրութեան դրութիւնը: Ահաղին պատմական պատասխանատուութիւն մի կողմից, միւս կողմից իրար հակասող պահանջներ մեծ պետութիւնների և բուն ժողովրդի ու մականդանական արբանակիցների: Հէնց սկզբից ծագում էր զինուորական մինիստրի գէներալ Պապրիկովի և մինիստր-նախագահ զօրօր Դանեօփի հայեացքների մէջ տարբերութիւն, որի հետեւանքն էր գէներալ Պապրիկովի հրաժարականը: Ոչ ոք չէր ու-

ղում ստանձնել զինուորական մինիստրի պաշտօնը ներկայ հակասական պահանջների ժամանակ: Եւ ահա մարտի 14-ին ազգային ժողովում Դանեօվը պաշտօնապէս հաղորդում է որ ամբողջ մինիստրութիւնը հրաժարական է տալիս...

Երկրի այդ զրութեան աւելացրէր նաև Վիէննայի „Zeit“ լրագրում Բօրիս Սարաֆօվի, Մակեդոնական կոմիտեաի այդ պարազլիսի, պատասխանը յիշեալ թերթի խմբագրութեան:

«Արդեօք պարտաւոր չեն մակեդոնացիները այժմ հրաժարուել իրանց յեղափոխական գործունէութիւնից, ի նկատի ունենալով որ Եւրոպան պաշտպան է դուրս եկել նրանց գործին» հարցրել են Սարաֆօվից:

Այդ դիմումին Ատաֆօվը պատասխանել է:

«Մենք պէտք է մեզ մասնիչներ համարէինք, եթէ զէնքը աւելի առաջ վայր դնէինք, քան տեսնէինք թէ ինչ օգուտ կը բերի մեզ եւրոպական միջամտութիւնը: Մենք չառ փաստեր ունենք թերահաւատութեամբ վերաբերուելու համար զէպի եւրոպական միջամտութիւնը. իւրաքանչիւր անգամ, երբ Եւրոպան աշխատել է զիպլոմատիական ճանապարհով բորուրքել թիւրքիայում քրիստոնեաների վիճակը, այդ միջամտութեան հետեանքը եղել են միայն քրիստոնեաների նորանոր կոտորածներ և ոչ բեֆօրմներ: Հայերի հետ պատահած օրինակը դեռ թարմ է մեր յիշողութեան մէջ:

«Մենք կարող ենք յուսալ մեր հայրենիքում տանելի կացութիւն վեյելիլու միայն այն ժամանակ, երբ այնտեղ կը տեսնենք մի քանի եւրոպական զօրագնդեր»: Ապա նա յայտնում է, որ մակեդոնացիները այլ բեֆօրմներ չեն խնդրում, քան այն, որ երաշխաւորում էին նրանց համար Բերլինի դաշնագրով:

«Թիւրքիան,—ասում է Սարաֆօվ,—չի տալիս մեզ այդ բեֆօրմները առանց Եւրոպայի զինուած միջամտութեան: Ահա ինչու մենք պատրաստուում ենք մեր իբաւունքները պաշտպանելու. միայն եւրոպական զինուորների ձեռքը կը համաձայնուենք յանձնել մեր զէնքը»:

Այդ մօտալուտ հրդեհին, ինչպէս երևում է, մտադիր է մասնակցել և Անգրատլանդեան մեծ հանրապետութիւնը, Միացեալ-Նահանգները: Պօլսից «Daily Chronicle»-ի թղթակիցը ի միջի այլոց հաղորդում է, թէ Հ. Ա. Միացեալ-Նահանգների դեսպան Լէլչման երկու ամսուայ ընթացքում իղուր աշխատում է սուլթանի մօտ ունկնդրութիւն ստանալ, որպէսզի յանձնի սուլթանին Հ. Ա. Մ. Ն. նախագահի ձեռագիր դիմումը, որի մէջ առաջ են բերուած ամերիկական պահանջները Ասիական թիւրքիայում գտնուող միսիօնարական դպրոցների և եկեղեցիների

մասին... Եթէ սուլթանը յապաղի այսուհետեւ էլ շատ հաւանական է, որ թիւրքական ջրերը ուղարկուեն ամերիկական զրահակիրները, ինչպէս այդ եղաւ երկու տարի առաջ...

Լ. Ս.

26 մարտի.

—Կ. Պօլսի հայոց թերթերը հաղորդում են, որ Կիլիկիայիոյ նորրեւոր կաթողիկոսը մարտի 5-ին հասել է Ադանա մեծ չրով. թիւրքաց կառավարութեան կողմից Սահակ սրբազանին արտա-կարգ պատիւները են յօդոյ տրուել:

Բերլինից խմբագրութիւնս ստացաւ հետեւեալ դրութիւնը.
Պատիւ ունինք Ձեզ խոնարհաբար տեղեկացնելու, որ մենք զիտաւորութիւն ունինք 1903 թ. աշնանը Բերլինում մի Հայկական Յուցահանդէս կազմելու:

Մեր ձեռնարկութեան նպատակը որեւէ քաղաքական հիմունքից միանգամայն զուրկ է: Մենք կամինք Գերմանիոյ մայրաքաղաքում հայ ազգի անցեալ և ներկայ կուլտուրան, նորա նիւթական և հողերը արդասեաց ընդհանուր պատկերը գերմանական հասարակութեանն ներկայացնել: Մեր ցանկութիւնն է՝ զրգել գերմանական գիտութիւնն աւելի մեծ աջողութեամբ, քան մինչև այժմ, ուսումնասիրել հայ լեզուն և պատմութիւնն և աւելի պարզ պատկերացնել մեզ հայ ազգութիւնն: Ձեր ազգութեանն խաղաղ կերպով ծառայել՝ այսինքն՝ Հայաստանի և Հայերի մասին լոկ ճշմարտութիւն հանդէս դնել՝ մեր միակ ցանկութիւնն է: Թէ Ձեր ազգը մի խաղաղ, հոգեորապէս զարգացած և վերին աստիճանի կուլտուրայի ընդունակ ժողովուրդ է՝ յօդուտ դորա գերմանացի և եւրոպական հասարակութեան առջև համոզեցուցիչ ապացոյցներ են բերելու նորա աշխատանքի պատուհները և նորա հողերը կեանքի արդասիքը, հայ պատմութեան սկզբից մինչև մեր ներկան:

Յուցահանդիսի ծրագիրը հետեւեալ բաժանմունքներից կը բաղկանայ՝

I. Երկրի բերքը.

ա) Հանքեր և մետաղներ. բ) Նափտայ. գ) Բամբակ. դ) Բուրդ. ե) Մետաքս. զ) Գինի և այլ խմիչք. է) Ձոր միրգ. ը) Կաթնային տնտեսութիւն. թ) Ձկնեղէն:

II Արուեստ եւ ծեռագործ.

ա) Գեղական. բ) Ոստայնանկութիւն (կապերաներ և այլն). գ) Ոսկերչութիւն:

III. Հին եւ նոր հայկական գեղարուեստ.

ա) Ճարտարապետութիւն և արձանագրութիւն. բ) Մոզաիկ. գ) Նկարչութիւն:

IV. Ազգագրութիւն.

ա) Ժողովրդի կեանքը, գործունէութիւնն, բնակարանն. բ) Զգեստը. գ) Հոգևոր կեանքը՝ հեքեաթներ, վէպեր, երգեր և այլն:

V. Հայ հնութիւններ.

ա) Դրամներ. բ) Կնիքներ և այլն:

VI. Դրականութիւն եւ մամուլ: VII. Հայկական թատրոն (քեմի վրայ):

Դիտաւորութիւն կայ Յուդահանդիսի ժամանակ մի շարք դասախօսութիւններ Հայերի մասին կարգալու, որի համար հրաւիրելու ենք յայտնի գիտնականներ և ուսումնասէր ճանապարհորդներ. մեր ձեռնարկութիւնն ստուար հասարակութեան համար հետաքրքրական պէտք է անենք լուսաւոր պատկերներ և լուսանկարներ ցոյց տալով: Յոյս ունինք, Մեծապատիւ Պարոն, որ Դուք պատրաստ կը լինիք մեր այս ձեռնարկութեանն օգնելու և թէ մենք Ձեր օժանդակութեան շնորհիւ մեր ծրագիրը իրագործել կը կարողանանք:

Դրամը փոխադրելու է՝ Berlin, Deutsche Bank (Behrenstrasse), Herrn Dr. P. Rohrbach und Cand. B. Chalatianz.

Իսկ նամականի և այլն՝ Cand. B. Chalatianz und Dr. F. Finck, Berlin. Kantstrasse, 94.

Հայ թերթերում պարբերաբար հաշիւ ենք ներկայացնելու: Ի նուէր կ'ընդունուին մեր ծրագրում յիշուած բոլոր առարկաները:

Խորին յարգանք

Կօմիտէ

Դր. Փ. Անդրէաս	Պրօֆ. Կ. Գելլըներ
Իրանագէտ:	Աւետագէտ:
Դր. Լեպսիուս	Դր. Ռ. Լեօվենֆելդ
Deutsche Orient-Missionի Դիրեկտոր:	Schiller-Թատրոնի Դիրեկտոր:
Պրօֆ. Ռ. Պիշել	Պրօֆ. Բ. Բեռլիգէր
Սանսկրիտագէտ:	Ազգագրական Ընկ. նախագահ.
Պրօֆ. Նդ. Մայեր	Դր. Ն. Փինկ.
Պատմաբան:	Լեզուագէտ և հայագէտ:
Նախագահ՝	Քարտուղար՝
Դր. Պ. Բօրքախ	Բ. Խալաթեանց

ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՊՕԼՍԻ ԹԵՐԹԵՐԻՅ

— Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքի Սէն-Պօլ կօլէժը Մր. Քրիսթի անուն անխոնջ ամերիկացի միսսիօնարին անձնուիրութեամբը հիմնուած է Տարսոնի մէջ Ս. Պօղոսի Կօլէժը. որ դեր մը ունեցաւ Կիլիկիոյ ուսումնական արօտ միջավայրին մէջ և իր աստիճանական վերելակութեամբը այսօր գրեթէ հայ հաստատութեան մը հանդամանքը դրաւած է, պարունակելով իր ծոցին մէջ աւելի քան 200 ուսանողներ, որոնցմէ 135 հատը գիշերօթիկ և մնացեալը ցերեկեայ ու ձիավարժ. $\frac{3}{4}$ մասը մեր ուշիմ պատանիները կը կազմեն այդ աչքառու թիւին: Պատիւը մեծ է մեզ արձանագրել աստանօր թէ՛ վարժարանին տնօրէնութիւնը երբէք չ'ուզեր արդելք ըլլալ ուսանողներու տոհմային կրթութեան, և առ այս ապացոյց է անշուշտ հայ լեզուին տրուած բացառիկ կարևորութիւնը: Գրիգոր Գալստեան և Հայկ Տապանեան էֆէնդիները հայ լեզուի և զարթոթեան համար պաշտօնի կոչուած են:

Մր. Քրիսթի, իբրև ազգեցիկ մարդ, կրցած է իր վարժարանին պիւտճէն ապահովել այն տեսակ մշտակայ և պատահական բարերարներու նիւթական աջակցութեամբը, որոնցմէ անթիւ զաւակներ ունենալու բախտը Մ. Նահանգաց վերապահուած է դարձեալ: Սոյն հաստատութեան այսօրուան անձեռնմխելի պահեստի գումարը կը բարձրանայ մինչև 22,000 անգլ. ոսկիի, տարեկան ծախքերուն պիւտճէն ըլլալով մօտաւորապէս 1,600—1,800 օսմ. ոսկի:

Կօլէժը ունի 11—12 մշտակայ դասատուներ: Մր. Քրիսթի, հիմնադիր-տնօրէն, փիլիսոփայութեան դասերը կ'աւանդէ, Միս Պրբու'ըր մաթեմատիկ և անգլ. գրականութիւն: Պարտ է աստ յիշատակել սոյն անխոնջ օրիորդին այն բացառիկ ջանքերը, որով կարևոր բաժին մը կ'ունենայ միշտ նպաստի գործին

մէջ եւ, ըլլալով ամերիկեան նախագատաւորին քոյրը եւ ձայն ու հեղինակութիւն ունեցող օրիորդ մը Մ. Նահանգաց մէջ: Մը. Իւմէր ֆրանսերէն դասեր կ'աւանդէ, Տը. Թումայեան՝ բրնական գիտութիւններ, վեր. Ս. Մերքոնեան՝ անդլ. լեզու, Ս. էֆ. Քիւբէլեան՝ օսմ. եւ ընդհ. պատմ., Ա. էֆ. Սընրզեան, Գ. էֆ. Գալստեան, Հայկ էֆ. Տապանեան՝ հայերէն, Թէվախարիտէս՝ յունարէն, Մը. Ժորժ՝ նուագախմբի վարիչ եւ կոմպոզիտէօր: Վարժարանին չրջանն է 10 տարի, եւ ընթացաւարտները կրնան զիւրաւ ընդունուիլ ամերիկեան վարժարանաց մէջ:

—Ժամանակին ծանուցուեցաւ թէ Ս. Հայրապետը, ընդունելով Հոռմէական Եկեղեցիէն բաժնուելով ուրոյն Եկեղեցի կազմող կարգ մը լեհացիներու զիմումը, արածներ է Ամերիկայի Առաջնորդ Սարաճեան եպիսկոպոսը որ անոնց ներկայացուցած քահանայացուները ձեռնադրէ, եւ միանգամայն վաժապած էր ունենալ այդ լեհացիներու դաւանութեան մասին կարեւոր տեղեկութիւններ: Լեհացիները իբր մէկ ամիս առաջ ժողով գումարելով, սրոյնք են պատասխանել Ս. Հայրապետին պահանջներուն, եւ իրանց գումարման մէջ արուած սրուումը հանրազգրութեամբ զրկած են Սարաճեան եպիսկոպոսի: Այդ հանրազգրութիւնը ստորագրած են լեհացի բոլոր եկեղեցականները եւ ժողովին ղեւանը, եւ զայն ամերիկեան կառավարութեան հաստատել տուած են: Այդ հանրազգրութեամբ կը խոստանան. Ա. Քանի որ ձեռնազրութիւն պիտի առնեն Ն. Ս. Օծութենէն, եւ անոր անունը յիշել իրենց եկեղեցիներուն մէջ՝ իբր հոգեւոր պետ իրենց եկեղեցւոյ Բ. Ասկէ վերջը եպիսկոպոսական ձեռնազրութիւնները միշտ Ս. Էջմիածին, Կաթողիկոսներուն կատարել տալ: Գ. Իրենց եկեղեցական առանձին կազմակերպութիւնը պահելով հանդերձ, կրօնական խնդիրներու մէջ Կաթողիկոսներու իրաւասութեան ներքեւ մնալ: Սարաճեան եպիսկոպոս այդ զիրը արդէն զրկած է Էջմիածին:

ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Русская мысль», փետրուար. — «Միջազգային լեզու».— Քանի զարգանում է տնտեսական կեանքը, և ուժեղանում է պահպան ազգերի և երկրների մրցումը, այնքան ակնհայտ է դառնում համաշխարհային լեզուի անհրաժեշտութիւնը։ Այդպիսի լեզուն կարող է որոշ դիւրութիւններ ստեղծել միջազգային յարաբերութիւնների մէջ, կարող է նպաստել համամարդկային մերձեցման, պարկ տալ կուլտուրայի զարգացմանը՝ հեշտութեամբ տարածելով նոր գաղափարները, գիտութեան ու գրականութեան զանազան արտադրութիւնները։

Նոր չէ այդ հարցը։ Նրանով զբաղուել են շատ գիտնականներ, նրա մասին զրուած են շատ յօդուածներ ու գրքեր։ Այդ աշխատութիւնների շարքում առաջին անգամ մեծ ուշադրութիւն գրաւեց Ֆրանսիացի հեղինակ Գեղօզի յօդուածը, որ լոյս տեսաւ «Annales des sciences politiques» ամսագրի 1899 թ. յուլիսի համարում՝ «Langues de l'Etat et langues nationales» խորագրի տակ։

Պ. Գեղօզ քննելով ժամանակակից միջազգային յարաբերութիւնները և կուլտուրական կեանքը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ իւրաքանչիւր զինականի այժմ անհրաժեշտ է իմանալ երեք «համաշխարհային» լեզուներ՝

Ֆրանսերէն, անգլիերէն և գերմաներէն և թերեւս ռուսերէն, որովհետեւ հետըհետէ անկանում են ռուսերէն լեզուով զրուած գիտական աշխատութիւնները։ Ասիայի վերաբերմամբ։ Ուրեմն նրա առաջարկութիւնն է՝ պարկ տալ այդ լեզուներին ուսումնասիրութեանը և դըրանով դիւրացնել համաշխարհային յարաբերութիւնները։ Մի առաջարկութիւն, որը արդէն իրագործում է որոշ սահմաններում։

Բայց այդ միջոցը այնքան դժուար է, այնքան լայն, որ երբէք չի կարողանալ ցանկալի նպատակին հասնել, ուստի յայտնի լեզուաբան Օրէալ անցեալ տարի «Revue de Paris»-ի էջերում առաջարկեց սահմանափակել լեզուներին թիւը և դրանով հեշտացնել «համաշխարհային լեզու» ստեղծելու հարցը։

«Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Միացեալ Նահանգների մէջ, ասում է նա, հարկաւոր է կապել ոչ թէ քաղաքական կամ վաճառականական, այլ լեզուաբանական դաշնադրութիւն։ Այդ դաշնադրութեան հիման վրայ ֆրանսերէն և անգլիերէն լեզուները պարտադիր պէտք է դառնան այդ երեք պետութիւնների բոլոր դպրոցներում, այսինքն ոչ միայն համալսարաններում ու միջնակարգ դպրոցներում, այլ և մեծ քաղաքների տարրական դպրոցներում։ Այդ միջոցը իր դրական հետե-

ւանքը կ'ունենաւ. 180 միլիօնից բաղկացած այդ ազգերի զործածական լեզուները իշխող ազգեցութիւն կը ստանային ամբողջ աշխարհում...»

Պարզ է, որ այդպիսի առաջարկութիւնները չէին կարող համակրութիւն գտնել գերմանացիների կողմից: Դուրս թողնել գերմանական լեզուն—դա կը նշանակէ վերաւորել նրանց ազգային արժանապատուութիւնը, հարուած հասցընել պետութեան փայփայած «Weltpolitik»-ին: Ահա հէնց այդ պատճառով գերմանացի հեղինակներից ոմանք (օրինակ. U. Diels «Das Problem der Weltsprache».—«Deutsche Revue»-ի մէջ) աւելի զերազատ են համարում զուրկ մնալ համաշխարհային քաղաքակրթութեան պաւլոններից, քան թէ դաւաճանել ազգասիրութեան դադափարին՝ յետին տեղը տալով մայրենի լեզուին:

Նոյն հարցի մասին զրել են նաև անգլիացիներն ու իտալացիները և ի հարկէ՝ գերանցից իւրարանշիւրն աշխատել է ցոյց տալ, թէ իր մայրենի լեզուն է գերադասելին ու նպատակաւորմարը: Ահա այդպիսով առաջ է եկել ազգային մրցում՝ լեզուաբանական հսկի վրայ:

Այդ մրցման առաջն առնելու համար ուրիշ գիտնականներ (պրօֆ. Բերման, պրօֆ. Կուտիւրա և այլն) առաջարկում են մի կողմ թողնել այս կամ այն լեզուի գերակշռութեան հարցը և ըստեղծել մի ընդհանուր լեզու, որը չի ճնշիլ ազգային լեզուները, ձեռք չի մեկնիլ նրանց ինքնուրոյնութեանն ու զարգացմանը, այլ յարմարեցրած կը լինի միմիայն գիտութեան ու միջազգային յարաբերութիւնների համար:

Այսպէս թէ այնպէս «համաշխարհային լեզուի» հարցը դարձել է ուշադրութեանն ու հետաքրքրութեանն առարկայ և ստեղծել է մի ամբողջ զբաղանդութիւն:

Վ. Լեսկովիչ «P. M.»-ի ներկայ համարում «Международный языкъ культурныхъ сношений» յօդուածով քննութեան է աւելում այդ զբաղանդու-

թիւնը, համեմատում է զանազան առաջարկութիւններ ու ծրագրերն ու զուրս բերում հետեւեալ եղակապութիւնը:—

Նոր ձեռով միջազգային լեզու քստեղծելու միտքը ծագեց անցեալ 1900 թ. Պարիզի ցուցահանդեսի ժամանակ: Այդ միտքը մեծ հաւանութիւն գտաւ համաժողովների և գիտական ընկերութիւնների կողմից, որոնք և ընտրեցին մի «մասնաժողով օժանդակիչ միջազգային լեզու ընդունելու համար» (Delegation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale):—Այդ մասնաժողովը հրատարակեց մի կոչ՝ պրօֆ. Կուտիւրայի յօդուածի հետ միասին, որով յայտնում էր բոլորին, թէ նոր—միջազգային լեզուն չէ գիտելու ազգային լեզուներին, այլ ծառայելու է միայն միջազգային յարաբերութիւնների համար:

Այդ մասնաժողովի կարծիքով միջազգային լեզուն պէտք է ստեղծուի արհեստական ձևով, ճիշտ այն ծրագրով, ինչպէս որ առաջարկում է պրօֆ. Կուտիւրան: Իբրև հիմք պէտք է ծառային եւրոպական այժմեան լեզուները: Այդ նոր լեզուի բառաբանը կազմելու համար նախ պէտք է հաւաքել գիտական ու տեխնիկական այն բառերը, որոնք ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար, օրինակ՝ ատօմ, սկսիօմ, զադ, թեմա, մեխանիկա, ֆիզիկա, տեխնոլոգիա, բուֆետ, թատրոն, անանաս, շօկօլադ և այլն և այլն: Դրանց վրայ պէտք է աւելացնել այն բառերը, որոնք ընդհանուր են ֆրանսերէնի, գերմաներէնի և անգլիերէնի համար, այն է՝ elephant, famille, flamme, perle, person և այլն: Բացի զբանից՝ պէտք է օգտուել միառեսակ արմատներ ունեցող բառերից: Այդ բոլորից յետոյ կարելի է աւելացնել պակասած բառերը, ընտրելով ամենակարճները և հեշտահնչիւնները:

Այդպիսի խնամքով և զգուշութեամբ կազմած լեզուն ընդհանուր առմամբ հասկանալի կը լինի զրեթէ բոլոր ազգերի համար: Ի հարկէ ժամանակի ըն-

Թացքում կարելի է այդ միջադպարին լեզուն աւելի մշակել ու կատարելագործել:

«Անկասկած, ասում է պ. Լեսեվիչ իր յօդուածի վերջում, միջադպարին լեզուի հարցը այսպիսի նոր հիմունքի վրայ դնելը և գիտական ընկերութիւնների ու յայտնի մասնագէտների աջակցութիւնը տալու են դրական հետեւանք, և գործնականապէս շահուելու է հարցը...»

«Миръ Божій», փետրուար. «Ռուսաց պատմութիւնը սօցիոլոգիական տեսակէտից: Առաջ քաշել անցեալը, քննել նրա պէս-պէս երևոյթները, գտնել դրանց պատճառներն ու հետևանքները, այդպիսով բացատրել քաղաքական ու սօցիալական դանա-դան հոսանքներ, բնորոշել դրանց կապակցութիւնը և դրանցից որոշ եղբակցութիւններ ու բացատրութիւններ դուրս բերել նաև ներկայի վերաբերմամբ—ասա սա է պատմութեան նպատակը ընդհանուր առմամբ: Բայց այդ նպատակին կան կարելի է ձգտել կամ սահմանափակ շրջանակով—պատմելով պատմական դէպքերը ժամանակագրական կարգով, ինչպէս այդ անում է՝ օրինակ՝ ռուս պատմագիր Իովայսկին, կամ դրա հետ միասին քննելով նաև հիմքը, բոլոր սօցիալական-քաղաքական դէպքերի բուն պատճառներն ու փոխադարձ ազդեցութիւնը, ինչպէս այդ անում են այսպէս ասած՝ սօցիոլոգ պատմագիրները, օրինակ՝ Դանկէ, Լամպրիխտ, Դարէև, Վիսոգրադով և այլն: Իսկապէս պատմութիւնը ի նկատի է առնում կատարուած որոշ փաստեր, որոշ դէպքեր—ուրիշ խօսքով ասած՝ կօնկրետ առարկաներ, հետևապէս նա կօնկրետ գիտութիւն է: Սակայն այդ կօնկրետ փաստերը երբեք համապատասխան լուսաբանութիւն չեն կարող ստանալ առանց վերացական մտածողութեան, ուրեմն միևնոյն ժամանակ պատմութիւնը և՛ վերացական գիտութիւն է, ճիշտ այնպէս, ինչպէս և հոգեբանութիւնն ու կենսաբանութիւնը: Հոգեբանութիւնը քննում է առհասարակ

ըսկ հոգեկան կեանքը իրեն մի ամբողջութիւն, բայց այդ ամբողջութիւնը պարզելու համար նա որոշ փորձեր է կատարում կօնկրետ առարկաների—կենդանիների վրայ, ուրեմն հոգեբանութիւնը միևնոյն ժամանակ և՛ կօնկրէտ և՛ վերացական գիտութիւն է: Այդ միևնոյնը կարելի է ասել կենսաբանութեան մասին, որովհետև նա մի տեսակ վերացական հետեւանք է, եղբրակցութիւն է՝ կօնկրետ գիտութիւններից՝ բուսաբանութիւնից ու կենդանաբանութիւնից դուրս բերուած: Այդպէս ուրեմն կօնկրետն ու վերացականը իրար հետ լծորդելով միայն պատմութիւնը կարող է հասնել իր բուն նպատակին:

Հէնց դա է պատճառը, որ վերջին ժամանակներս առանձին ջանքեր են գործ դրում, որպէս զի պատմութիւնը հիմնուած կամ աւելի ճիշտն ասած՝ միշտ շողկապուած լինի սօցիոլոգիայի հետ:

Ռուսաց զբաղանքութեան մէջ այդ ուղղութեամբ աշխատութիւններից առանձնապէս նշանաւոր է պրօֆ. Մելիկովի «Очерки въ исторіи русскоѣ культуры» խորագրով ուսումնասիրութիւնը, որ լոյս տեսաւ մասմաս նախ «Миръ Божій»-ի էջերում և ապա առանձին գրքերով:

Այդ միևնոյն տմադիրը իր ներկայ համարից սկսել է տարաբնույն ուղղութեան մի երկրորդ ուսումնասիրութիւն՝ «Обзоръ русской исторіи съ социологической точки зрѣнія» (ռուսաց պատմութեան տեսութիւնը սօցիալօգիական տեսակէտից) վերնագրով, որ պատկանում է պրօֆ. Բօժկովի գրչին:

«Ռուս ժողովրդի պատմութիւնը սօցիոլոգիական տեսակէտից ուսումնասիրելու հետևանքն այն պէտք է լինի, ասում է հեղինակը իր առաջարանի վերջում, որ մենք կ'իմանանք մեր հայրենիքի անցեալն ու ներկան և կը հասկանանք նրա զարգացման հիմնական կանոնները եթէ դա ցնորք չէ, այլ իրականութիւն, եթէ երևակայու-

Թեան կամ սխալի արդիւնք չէ, այլ ճշմարտութիւն, այն ժամանակ մենք պէտք է կարողանանք գտնէ մասնակի կերպով, քիչ որոշ ձեռով նախագուշակել և՛ Ռուսաստանի ապագան...

Ուրեմն հեղինակին պատահին է քըննել ռուսաց անցեալ ու ներկայ պատմական-սօցիալական կեանքը և դրա հիման վրայ բնորոշել նրա ապագայ վիճակը:

Նա իր աշխատութիւնն սկսում է II-րդ դարից: Մենք նորից կը վերադառնանք այդ հետաքրքրաշարժ աշխատութեանը, երբ նա վերջանայ:

«Ինտելլիգենցիան եւ դեմոկրատիան Ֆրանսիայում».—Այդ վերնագրերի տակ Ե. Դեդենն աշխատում է բնորոշել զբաղանւթեան ու գեղարուեստի գործիչների տնտեսական-սօցիալական վիճակը Փրանսիայում. նա յիշում է մի շարք փաստեր, որոնք ցոյց են տալիս, թէ որքան հարուստներ է ստացել Փրանսիական ինտելլիգենցիան XIX-րդ դարի ընթացքում, և գալիս է այն եզրակացութեան, որ այդ հարուստները առաջ են բերել որոշ հիասթափումն, որից և տուժել է թէ զբաղանւթիւնը և թէ գեղարուեստը:

«Գեղարուեստագէտի վերաբերմունքը դէպի հասարակութիւնը, ասում է նա, նոյնն է, ինչ որ արդիւնագործողի և սպառողի յարաբերութիւնը: Նկարիչը նկարում է մի պատկեր, նրա մէջ դնում է իր ամբողջ հոգին, մեծ դժուարութեամբ սալօնն է մտցնում. բայց դատարկարան ու պճնագարդ ամբողջ տնտարբերութեամբ անցնում է այդ պատկերի մօտից և կանգ է առնում մի որևէ արևմտահայ առեւտրանի կամ մերկանդազմ գեղեցկուհու պատկերի առաջ: Եւ հիասթափուած նկարիչը մտածում է. «արժէ՞ արդեօք տաղանդ ունենալ, երբ մարդիկ զբաւում են անշնորհք արտադրութիւններով»:

Հեղինակը դրամա է գրում, աշխատում է նրա մէջ լուծել փիլիսոփա-

յական ու հասարակական «անիծում» հարցերը, բայց հասարակութիւնը ձանձրանում է և Թատրոն չէ յաճախում: Այն ինչ ամենայնմար պիեսը, որտեղ կանայք են դուրս գալիս, խուռն բազմութիւն է հաւաքում Թատրոնական դահլիճը: «Ահա թէ ինչով է դուարձանում ժողովուրդը», մտածում է տարաբազդ դրամատուրգը և հիասթափուած, վշտանում...

Փրանսիայի պատմական կեանքն էլ XIX-րդ դարի ընթացքում շատ պատճառներ է տուել քաղաքական յոռետեսութեան համար: Այդ յոռետեսութիւնը առանձնապէս սաստկացել է 1848 թ. «արևմտահայ կատակերգութիւնից» յետոյ, երբ ժողովուրդը փորձեց իր ձեռքն առնել իր վիճակը, բայց կատարեալ ֆիասկօ կրեց... այդ ժամանակ կազմակերպուեց Տնի սառը սկեպտիցիզմը, այդ ժամանակ Բենանը նշմարեց դեմօկրատիայի յոտկանիչները, որ և յետոյ պատկերացրեց Կալիբանի անձնաւորութեան մէջ... 1870—71 թ. աղէտը մի նոր հարուած հասցրեց ռաւկավարական սկզբունքին և զբաղում աւելի սոստկացրեց հասարակական մտքի տատանումները: Այդպիսի տխուր տղաւորութիւնների ազդեցութեան տակ կըթուած սերունդը զրկուեց որոշ հիմունքից-համոզմունքից: Փլօրերները, Գօնկուրները տեղը բռնեցին Բուրժէ, Այրիւս, Բարբես և այլն: Դրանք իրանց սկեպտիցիզմը հասցրին այն աստիճանի, որ սկսեցին բացառել զիտութիւնը, և նրանցից մի քանիսն ընկան միստիցիզմի մէջ, մի քանիսը հաւատացին, թէ կաթոլիկութիւնը փրկարար հեղինակութիւն ունի, իսկ միւսներն էլ ուժեղ զգացմունք որոնելով՝ սկսեցին շարժել ազգայնութեան բոլոր սուրբ...

Բայց դա ինտելլիգենցիայի առաջաւոր մասն էր, այն ևս ոչ ամբողջը: Բացի դրանից՝ Փրանսիայում կային տելլիգենտ այժերի մի մեծ բանակ, որ ինտելլիգենտ պրօլետարիատ կարող է կոչուել: Պ. Դեդենը երկար կանգ է

առնում այդ բանակի վրայ, որպէս-
զից ցայտ տայ, թէ որքան շարքաշ վի-
ճակ է կրում նա, թէ որքան զըր-
կանքներ է ենթարկում...

«Ամերիկական սինդիկատները».—
Տնտեսական մրցումը միշտ սիրում է
լուռոր ոյժեր, միշտ դրանց է տալիս
վերջնական յաղթանակը: Ահա հէնց
դա է պատճառը, որ Ամերիկայում
այնպիսի արագութեամբ աճում են
սինդիկատները: 1897 թ. այդտեղ մի-
այն 63 սինդիկատ կար, իսկ 1900 թ.
այդ թիւը հասաւ 185-ի: Միացած ոյ-
ժերով գործելու ձգտումը մի տեսակ
համաճարակ է դարձել, որից վարա-
կուել են ոչ միայն խոշոր, այլ և մանր
կապիտալիստները: Չատ տեղերում
սինդիկատներ են կազմել նոյն իսկ
մանրավաճառները, մսագործները, ար-
քագործները, անասնապահները և այն
և այլն: Մի իօգրով հիւսիսային Ամե-
րիկայում սինդիկատները աճում են
ճիշտ այնպէս, ինչպէս սունկը անձը-
րից յետոյ:

Սակայն այդ երևոյթը ցանկալի չէ
կարող համարուել ժողովրդի մեծա-
մասնութեան համար, որովհետև դրա
շնորհիւ զգալի չափով թանգանում են
ապրուստի ամենաանհրաժեշտ պի-
տոյքները:

Հասարակական կարծիքը բողո-
քում է այդ հոսանքի դէմ, և մամուլը
արձադանք է տալիս այդ բողոքին:
Պայքարը սուր կերպարանք է ստա-
ցել մանաւանդ Հասարակապետութեան
նախագահ Բուզեվիլի ճառից յե-
տոյ, որով նա պաշտպանեց սինդի-
կատների հակառակորդներին:

Սակայն հասարակութեան մի որոշ
մասը դէմ չէ սինդիկատներին, կամ
ինչպէս ասում է Փրանսիական «La
Revue» տնտեսիկը՝ «միլիարդների
թագաւորներին», որովհետև դրանց
շարքում գտնուում են այնպիսի ա-
նուանի բարերարներ, ինչպէս օրինակ
Գարնիշին. բացի դրանից՝ նրանց մի
տեսակ հաճայք է պատճառում այն
հանգամանքը, որ այդ «թագաւորներին»

մեծ մասը ժողովրդի ստորին խաւ-
րից են բարձրացել:

Որպէսզի ընթերցողը զսնէ մօտա-
ւոր գաղափար կազմէ այդ սինդիկատ-
ների մեծութեան մասին, յիշենք օրի-
նակներ. ութը յայտնի միլիարդատէրեր
միացել են, որպէս զի իրանց ձեռքը
զցեն Միացեալ Նահանգների բոլոր
երկաթուղիները, և դա գրեթէ իրա-
կանացած է: Մի ուրիշ սինդիկատ
սեփականացրել է պողպատի ամբողջ
արդիւնագործութիւնը, երրորդ սին-
դիկատը—ամբողջ նաւագնացութիւնը
ովկիանոսների վրայ և այլն և այլն:

Ուշադրութեան արժանի է այն
հանգամանքը, որ Ամերիկայի տնտե-
սական կենսւքում արդէն նկատելի է
դարձել հետեւեալ ընդունել երևոյթը.
քանի կենտրոնանում-գործղանում են
կապիտալիստների ոյժերը, նոյնքան
աճում է նրանց հակաոյժը—սօցիա-
լիզմը: Հէնց այդ պատճառով էլ ո-
մանք սինդիկատների աճումը մի
ցանկալի երևոյթ են համարում, ո-
րովհետև նա ուժեղ զարկ կը տայ սօ-
ցիալիզմին և դրանով կը շտապեցնէ
Կարլ Մարքսի նախատեսած տնտե-
սական ընդհարումը, որից յետոյ թա-
գաւորելու է սօցիալիզմը...

«Անգղիացիների բարերը».—Լէդի
Գ. Բամսդենը «Nineteenth Century»-
ում գետեղել է մի յօդուած, որով աշ-
խատում է ցոյց տալ, թէ անգլիացի-
ների բարքերը զգալի կերպով վատա-
ցել են: Չը նայելով արտաքին փայլին
ու զրաւութեանը՝ անգլիական հասա-
րակութեան կենսւքը ներսից փշացած
է ու կոպիտ: Հեղինակի կարծիքով
անգլիական բարքերը առանձնապէս
վատացել են վերջին 30 տարիների
ընթացքում, երբ ոսկու երկրպագու-
թիւնը աւելի ու աւելի մեծ ծաւալ
ընդունեց, երբ հաբստանալու ձըգ-
տումը նսեմացրեց ազնւութիւնն ու
անհատական արժանիքները...

Սակայն ուրիշ հեղինակներ քըն-
նելով նոյն հարցը՝ գալիս են այն եզ-
րակացութեան, որ փշացել են ոչ թէ

բոլոր անդիացիները, այլ միայն մի
որոշ դասակարգ՝ փողային արիստո-
կրատիան, այսպէս ասած՝ զաւոռա-
կան ազնւականութիւնը՝ «County
gentlemen»: Իսկ զրա հիմնական
պատճառը եղել է կապիտալիզմի ա-

րագ զարգացումը և նրանց սեփակա-
նութիւն կազմող հողերի սեկաւ ար-
գինարբերութիւնը — երկրագործական
կրկրիսի պատճառով:

Ե. Թ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՄԲՈՂՁ 1902 Թ. „ՄՈՒՐՃ“

ԱՐԺԷ 8 ԲՈՒՐԼԻ,

Ճանապարհածախսով 9 ռ.

Ն Ո Յ Ն

ԹԻՒԱԿԱՆԻ „ՄՈՒՐՃԻ“

դատ-դատ համարների գինն է (բացի № 4) 50 կոպ.,
ճանապարհածախսով՝ 65 կոպ.

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԱՌՈՂՋԱՊԱՅԻԿ ԹԵՐԹ“

Երկշաբաթեայ պատկերազարդ հանդեսի

1903-4 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Իբրև յաւելուած, բաժանորդները կը ստանան ձրիապէս
4-ից մինչև 6 պատկերազարդ գրքոյկներ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 2 Ր. 50 Կ. (ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ—10 ֆրանկ)

Կարելի է վճարել եւ մաս-մաս, սկզբում 1 Ր. 50 Կ. յունուարին—1 Ր.:
Հրատարակութիւնը սկսուելու է սեպտեմբերին: Տարին սեպ-
տեմբերից-սեպտեմբեր է:

Աշխատակցելու են չափ հայ բժիշկներ թէ Ռուսաստանի և թէ
Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի:

Բաժանորդագրութեան համար թէ Թիֆլիսի մէջ և թէ գաւառնե-
րից պէտք է դիմել կամ թերթիս իմբապատուներ (Сергиевская
ул. д. № 12), կամ «Գուտտենբերգ» գրաժամատանոցը (Книжная
торговля „Гуттенберг“):

Բազում կարելի է գրուել «Պրոմէթէոս» գրաժամ. (Товари-
ство „Прометеусъ“), Պարսկաստանում դիմել Դ-ր Փաշայեանին
(Թաւրիզ):

Մեր հասցէն Тифлисъ, Редакция „Арогджапайкъ Тертъ.“
Արտասահմանից. Tiflis. Redaction „Arogdjapahik Tert“.

ԽՄԲ. ՀՐ. ԲԺ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Մ Ձ Ա Կ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(31-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1903 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրոգրամով և նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քաջի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ա. մ. ե. ի. կ. ա. յի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Ե. ւ. ռ. ո. պ. ա. յի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» դրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բաղարնայա և Բարօնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս պէտք է դիմել հետևեալ հասցեով. ТИФ-ЛИСТЪ, Редакція «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուած են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուած:

1903

ԲԱՅՈՒԱՆ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա Ր Տ Է Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԸՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՍԵԳՐԻ

Օ Ր Գ Ո Ն Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Գ. Դ Ա Ր Ո Ւ Հ Ա Յ Կ Ա Ն Ա Ն Ց
(Բ. ՏԱՐԻ)

Բաժանորդագրութեան պայմաններն են՝

Եզրագրութի համար տարեկան բաժանորդագրինն է դահ. ողջ.	40
Վեցամսեայ » » » » .	25
Արտասահմանի համար տարեկան բաժանորդագրինն է ֆր. .	12
Պարսկաստանի համար » » » » .	8
Ռուսաստանի համար » » » » .	5

ԱՊՍՈՒԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՐՆԴՈՒՆՈՒԻՐ

Դիմել

Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes

«**ARTEMIS**»

Boite Postale, 548 Alexandrie (Egypte)

Հոյս տեսաւ

„ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ“

Ժողովածու հանդուցեալ բժիշկ

ԳԷՈՐԳ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Հրատարակութեամբ օր. ՄԱՆԷ ԱԽՎԵՐԴԵԱՆԻ

Խմբագրութեամբ «Ազգագրական Հանդիսի»:

Շքեղ տպագրութեամբ, 550 մեծադիր Լեռնակերպ:

Գինն է առանց ճանապարհածախսի 1 ռ. 50 կ.

Դիմել Եր. Լալայեանցին, Тифлисъ, Саперная, № 5.

Հանդուցեալ բժիշկ Ախվերդեանի դուստր՝ օր. Մանէ Ախվերդեանը «Հայ Աշուղների» հրատարակութիւնն ամբողջապէս նուիրել է «Ազգագրական Հանդիսի» խմբագրութեանը, իսկ բժշկականութեան վերաբերեալ իր հօր հարուստ մատենադարանը նուիրել է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեանը:

Լոյս տեսաւ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ

Ստերէօսկոպիական պատկերների ժողովածուի

Ա. մասը, 50 պատկերներից բաղկացած

Լուսադրիչ Ա. ՎՐՈՅՐ

Պատրաստուած է երկու տեսակ. 1) ամենաընտիր պրոտալ-
րինի թղթի վրայ և գեղեցիկ տուփի մէջ ամփոփուած՝ զինը
15 րուրի. 2) Ալրեմինի թղթի վրայ, առանց տուփի՝ զինը 12 ր.:

Գնել կամ տեսնել ցանկացողները թող դիմեն՝ Թիֆլիս-
սում «Գուտտենբերգ» զրավաճառանոցը. Բաղդադում Ս. Յա-
րութինեանի զրավաճառանոցը: Այս հասցէին պէտք է զրեն
նաև պատկերների նմուշները ստանալ ցանկացողները՝ Ա. Վրոյ-
բին յանձնելի, ներփակելով 3 հատ 7 կ. մարկա: Արտասահմա-
նից ևս այս հասցէին դիմել՝ առանց մարկաների:

Բացում է ըստանորդազրութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻԻՆՆԵՐԻ

ՄԼԾ դիրքով մօտ 350 էջ

Ձեռք թղթի վրայ, հեղինակի պատկերով և

Փառակազմ 10 ր.

Լաւ թղթի վրայ. . . 3 ր.

Բաժանորդագրութիւնը կը փակուի յունիսին, և զրբերը կը սը-
պուեն բաժանորդների թւով:

Թիֆլիսում դիմել—Իշխանուհի Մ. Թումանեանցին (Барятин., 8)
և ֆ. Վարդաղարեանին (Вельямин., 24)

Բազում ինժեներ Միխիլար Տէր-Անդրէասեանին (Т-во Андра-
НИКЪ) և Արամ Նազարէթեանին (К-ра Шагиданова):

Ժամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝

Յ. ՍՊԵՆՊԵՐԵԱՆ

Հրատարակիչ՝ Կ. Կրասիլնիկեան

Գօղօլի յուշարձանի քաջումը Թիֆլիսում. — Կ Սուխօվ-
Կօրբլին. — Կ Ե. Մարկով. — Կ Գ. Բազդէ. — Սիւ-ծովեան
երկաթուղու ուղղութիւնը. — Վրաց դրամատիկական ըն-
կերութեան մրցանակը. — «Кавказ» լրագրի պաշ-
տօնական հաղորդագրութիւնները. — «Аргонавт» -ի
դադարումը. — Եռլդադեանի կտակած գումարով սպաս-
տարան. Լ. Ս. 193

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Ագրարային բեֆօրմներ Իրան-
դիայում. — Աշխատանքի ներկայացուցիչ կառակցութեան
մի յաղթանակը արարամենտական ընտրութիւններում. —
Աւստրօ-Ունգարական համաձայնութիւնը. — «Прав.
Вѣстн.» հաղորդագրութիւնները Մակեդոնիայում եւ
Ալբանիայում պատահած դէպքերի մասին. — Մինիս-
տրական Կրիգս Բուլղարիայում — Բ. Սարաֆօվի պա-
տասխանը «Zeit» թերթի խմբագրութեան. — «Daily
Chronicle» Միացեալ-Նահանգների դիմումի մասին. —
Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսը Ադանայում. — Բողո-
քական կօլլէժ Տարսօնում. — Լուսաւորչական լինացի-
ներ. — Հայկական ցուցահանդէսը Բերլինում. Լ. Ս. 208
16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 221
17. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 227
18. ՅԱԽԵԼՈՒՄԸ, Ա. Ըօլլէսի՝ Հրաչալի դար, Թարգմ.
Ստ. Լիսիցեանի. 33—64

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից դրել պարզ,
մանաւանդ լիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ թերթի միայն մի
երեսի վրայ:
2. 2^{րդ} դասնուած յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս,
իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռա-
գիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախօր:
3. Դրուածքների վարձատրութեան շափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փո-
փոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուշի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան
տեղեկութիւն տալ մինչեւ յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Եթ տեղեկութեանն ան-
հրաժեշտ է կցել տեղական պատույնի գրասենեակի հաւատարմիրը (удосто-
верение), որ ամսագրի համարը չէ լանձնուած գանգատաւորին:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Ը՛

Ռուսաստանում տարեկան 10 րուբ. Արսաստանում 12 րուբ.

„	կէս տարին	6	„	„	7	„
„	1 ամսուան	1	„	„	1	„ 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (աւագագրատան փողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ քաղաքներէ գրիմել՝ Тифлисѣ, въ редакцію
журнала „МУРՃ“.

Արսաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաեւ՝

Թիֆլիսում—«Գրատեսերեղ» գրադատականոցում:

Ծանոթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներին նրանք, որոնք դժուարա-
նում են տարեկան բաժանորդագրինը (10 ռ.) վճարել միանուգ՝ կարող են տալ
մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար-
կեն 40 կոպ.:

Ձեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու-
թեան, ՂԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: